

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІМ. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

Володимир Пулипенко

Перед лицем ворога.

**Польська антитурецька
література середини XVI =
середини XVII ст.**

**Київ
2014**

УДК 94(477+475) "15-16":321.01
ББК ТЗ(4ПОЛ)433
П 32

Рецензенти:

Брехуненко В.А. – доктор історичних наук, професор;

Луняк Є.М. – доктор історичних наук.

Науковий редактор

Ленявко С.А. – доктор історичних наук, професор.

Пилипенко В.М.

П 32 Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI – середини XVII ст. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2014. – 232 с.

ББК ТЗ(4ПОЛ)433

ISBN 978-966-02-7203-3

УДК 94(477+475) "15-16":321.01

Монографія присвячена відображенню військово-політичного протистояння Речі Посполитої та Османської імперії у польській суспільно-політичній думці середини XVI – середини XVII ст. Особлива увага приділена місцю і значенню українських земель у контексті цього протистояння.

Праця розрахована як на фахівців, так і широке коло читачів.

Затверджено до друку рішенням ученої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України
(протокол № 3 від 17 березня 2014 р.)

ISBN 978-966-02-7203-3

© Володимир Пилипенко,
текст, 2014

Зміст

ПЕРЕДМОВА	5
ІСТОРІОГРАФІЯ	15
ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	25
<i>Розділ I.</i> РАННІ РОКИ ТУРЧИКІВ У ПОЛЬСЬКОМУ КОРОЛІВСТВІ ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ <i>(до середини XVI ст.)</i>	30
<i>Розділ II.</i> ШЛЯХТА І ПОСПОЛИТЕ РУШЕННЯ	48
<i>Розділ III.</i> КОЛОНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ ТА РЕФОРМУВАННЯ ВІЙСЬКА	55
<i>Розділ IV.</i> У ЧАСИ МІЖКОРОЛІВ'Я	91
<i>Розділ V.</i> УЯВНА ВІЙНА З РЕАЛЬНИМ ВОРОГОМ	99
<i>Розділ VI.</i> ПРАВДА ТА ВИГАДКА ПРО ТУРКІВ І ТАТАР	136
<i>Розділ VII.</i> ЯК ЗАЛАГОДИТИ СТОСУНКИ З КОЗАКАМИ	151
<i>Розділ VIII.</i> ЛИЦАРСЬКА ШКОЛА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ	168
ПІСЛЯМОВА ОСНОВНІ МОТИВИ АНТИТУРЕЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ	177

ДОДАТКИ

ПРО КОЗАКІВ, ЗНИЩУВАТИ ЇХ ЧИ НІ:

Дискурс Кишиштофа Пальчовського з Пальчовіц,
Заторського і Освенцимського земського писаря 189

ДЕЛІБЕРАЦІЯ

Про об'єднання і союз Корони Польської
із християнськими панами проти Турків.
Додані посольства і відповіді
славного короля Сигізмунда I 192

ТРАКТАТ DE OFFENSIVO BELLO:

Або ласкаве урочисте подання і нагадування
вірного поляка до всіх громадян Коронних,
до управління і військової готовності
Речі Посполитої Польської... 196

СПОСІБ КОРОННОГО УПРАВЛІННЯ І ГОТОВНОСТІ:

яка повинна бути оборона Речі Посполитої.
Видано Миколаєм Хабельським з Хабеліц,
турецьким в'язнем..... 209

ДЖЕРЕЛА 214

ЛІТЕРАТУРА 220

АНОТАЦІЇ 227

Передмова

...іслам став символізувати терор, спустошення, демонічні сили, орди ненависних варварів. Для Європи іслам був травмою, яка не загоювалася дуже довго. Аж до кінця сімнадцятого сторіччя „оттоманська загроза” нависала над Європою, становлячи постійну небезпеку для християнської цивілізації...

Едвард В. Саїд. Орієнталізм (С. 83)

„Жахом цілого світу” в XVI ст. називали європейці Османську імперію. Турки-сельджуки, з'явившись у Малій Азії наприкінці XIII ст., уже за півтора століття завоювали значну частину Балканського півострова та захопили столицю Візантійської імперії Константинополь. І якщо спочатку їх мало хто сприймав серйозно, адже боротьба сельджуків і створення ними власної держави були досить далекими від християнської Європи справами, то після захоплення Константинополя 1453 р. турки постали в новому світлі – володарів східної частини Середземного моря, частини європейських християнських земель та грізної сили, з якою довелося рахуватися. Поступово європейські монархи та інтелектуали почали задумуватися над перспективами військового конфлікту з новим небезпечним ворогом. І чим більше думали, тим темнішими ставали ці перспективи: конфлікт почав видаватися неunikним, власні сили недостатніми, а ворог непереможним. Папи Римські регулярно скликали собори для спільної боротьби проти турків, видавали булли із відповідними закликами, у Німеччині мир'янам наказали регулярно молитися за порятунок від ворога і відлики спеціальний „антитурецький” дзвін, у

який дзвонили під час богослужінь. Тільки-но Європа постала перед конфліктом із Османами, почав формуватись і новий напрямок суспільно-політичної думки – антитурецький. Тексти антитурецького характеру швидко поширювалися Європою. Географія творів була досить широкою: від Іспанії до Московії. А винахід Гутенберга – друкарський верстат, який дозволив зробити книги дешевими, – значно збільшив кількість читачів.

Поява антитурецьких творів, як окремого напрямку у літературі, мала об'єктивні причини: новий потужний небезпечний сусід на європейській політичній „кухні”, де всі віддавна знали один одного, пробуджував непідробне зацікавлення. Його боялися, не знали, не розуміли, а отже знову боялися. Професійний інтерес до турків та їх держави проявляли гуманісти, дипломати та купці¹. Саме з їх середовища і походять перші більш-менш достовірні описи Османської імперії. Але основними постачальниками антитурецької літератури були публіцисти. До середини XVI ст. жанр антитурецького твору вже оформився в усій Європі. Важко знайти країну, у якій би не було написано та надруковано антитурецьких творів. Це ще раз підтверджує масштабність проблеми, перед якою постали європейські держави. Турецька загроза стосувалася усіх і кожного в Західній Європі. Польсько-Литовська держава Річ Посолита не була винятком. Понад те, вона була одним із лідерів антитурецької пропаганди. Антитурецька література з'явилася в Польщі та в інших європейських державах і до середини XVI ст. стала досить популярною. Звісно, польська друкована продукція не могла скласти конкуренцію на міжнародному книжковому ринку венеційській, але в межах держави користувалася значною популярністю.

Польща мала досить довгий спільний кордон із Османською імперією, і в державі завжди гостро відчували турецьку загрозу. Додаткової актуальності антитурецькій літературі надавав факт загибелі польського короля Владислава III Варненчика у війні з турками 1444 р. Король Владислав III (1424-1444 рр.) обіймав два престולי: польський із 1434 р. і угорський із 1440 р. Молодий монарх потрапив під вплив папського легата, 1443 р. розірвав мирну угоду з Османською імперією і розпочав війну, яку іноді називають останнім хрестовим походом. Вирішальна битва відбулася біля болгарського міста Варни 10 жовтня 1444 р. Об'єднане польсько-угорське військо

¹ Bisaha N. *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*. – University of Pennsylvania Press, 2004. – 309 p.; Meserve M. *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought*. – Harvard University Press, 2008. – 360 p.

було повністю знищене турецьким військом. Наслідками перемоги турків стало завоювання Османами Константинополя 1453 р., частини Пелопоннес та Боснії. Ця битва як приклад героїчної боротьби поляків проти турків знайшла своє відображення у творах багатьох польських письменників.

Ще однією межевою подією, після якої турецька загроза в Польщі почала сприйматись особливо гостро стала битва під Мохачем 1526 р. Для Османів захоплення ослабленої внутрішніми чварами Угорщини мало стратегічне значення, адже дозволяло розвинути наступ на Відень та спробувати захопити Центральну Європу. Битва закінчилася повною перемогою Сулеймана Пишного, смертю угорського короля Лайоша (Людвіка) Ягеллончика, розгромом об'єднаного угорсько-чеського війська та завоювання Османською імперією частини Угорщини. Важливості цим подіям для Польщі додавав і той факт, що угорський король, який загинув під час битви, походив із польського королівського роду. Суспільство затамувало подих в очікуванні польсько-турецької війни, яка повинна була незабаром розпочатися. Разом із антитурецькими настроями суспільством ширилась і антитурецька література, що була явищем загальноєвропейським і в Польщі „впала на добрий ґрунт”. У дослідників вона отримала загальну назву „турчики”. Саме під цією назвою й увійшла в історію. Цією ж назвою буду користуватись і я. Термін „турчики” походить від латинського варіанту назви Туреччини – *Turcica*, який потім був полонізований. Польський шкільний словник літературних жанрів дає таке визначення турчиків: розділ популярної полемічної літератури наприкінці XVI ст., памфлет, написаний прозою чи віршований, метою створення якого є наведення більш-менш раціональних аргументів можливого початку війни проти турків, які на той час загрожували християнській Європі. Більш точне визначення турчиків, щоправда під назвою „Антитурецька література”, містить енциклопедичний „Словник старопольської літератури”: „У європейських державах, котрим військова потуга мусульманського Сходу (спочатку арабського, потім турецького і татарського) загрожувала безпосередньо, важливу частину вітчизняної літератури, написаної латиною та національними мовами, складала антимусульманська політична і релігійна публіцистика... Така література охоплювала величезну кількість актуальних теоретичних та практичних проблем, проникала майже в усі літературні жанри і широким спектром була представлена в Польщі. ...залежно від актуальної політичної ситуації антитурецька література в Польщі мала

не лише загальне антимусульманське спрямування, а й антитурецьке та антитатарське”².

Засновником турчиків як окремого напрямку польської літератури я вважаю відомого польсько-українського філософа-гуманіста Станіслава Оріховського-Роксолана, що в середині XVI ст. написав дві промови „Про турецьку загрозу”. На мою думку, це був перший завершений цикл антитурецький творів у польській літературі. Важко твердити, хто першим у польській літературі написав антитурецький твір. Ці мотиви з’являлись починаючи від середини XV ст. у творах різних авторів і були різних жанрів, Докладно існування турчиків у системі суспільної комунікації в Польщі часів Ягеллонів розглядає Пьотр Тафіловський³.

Перед Роксоланом творили такі відомі автори, як Каллімах (Філіппо Буонакорсі), автор „Записок яничара” (формально цей твір не належить до польської літератури, але я причислятиму його до антитурецької польської літератури, адже списки „Записок” створювались у Польщі і частина збережених списків написані польською мовою, що свідчить про поширення цього твору в Польському королівстві), та гроно польських поетів-неолатиністів, які у своїх віршах торкалися питань турецької загрози. То ж середину XVI ст. досить умовно, але можна вважати часом остаточного становлення турчиків як літературного жанру.

Тим часом у Європі антитурецька література набувала все більшої популярності. Багато знаних авторів зверталися до цієї теми. Так, відомий філософ, якого називали „королем гуманістів”, Еразм Роттердамський написав поради щодо війни проти турків, не оминув цієї теми і лідер Реформації Мартин Лютер.

Дослідження турчиків, виділення у них прихованих смислів допоможе краще зрозуміти історію Польщі XVI – XVII ст., адже за допомогою цих творів можна продемонструвати, як мислили люди того часу, що вони вважали важливим, у чому вбачали небезпеку. Як і кожен літературний текст, антитурецькі твори були продуктами свого часу і відбивали цінності, страхи і переконання (а разом і омани) власної епохи. Турецька небезпека, як її розуміли сучасники, стала органічним складником світу людини Раннього Нового часу. Звісно, не всі сучасники розуміли турецьку загрозу однаково. Хтось мислив її в категоріях військово-політичного (зараз ми би сказали геополітичного)

² Цитата за Tańkowski P. «Imago Turci». Studium z dziejów komunikacji społecznej w dawnej Polsce 1453-1572. – Lublin, 2013. – S. 9-10.

³ Tańkowski P. «Imago Turci». Studium z dziejów komunikacji społecznej w dawnej Polsce 1453-1572. – Lublin, 2013. – 378 s.

протистояння, хтось робив акцент на протистоянні релігійному, а хтось бачив у турецькій загрозі есхатологічні мотиви.

1569 р. у Любліні відбулось об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського. Утворилася нова держава – Річ Посполита обох народів, до складу якої увійшли майже всі тогочасні українські землі за винятком Закарпаття, Північної Буковини та Чернігово-Сіверщини. Річ Посполита була своєрідною „білою вороною” на політичній карті тогочасної Європи. Політичний устрій Польсько-Литовської держави суттєво відрізняв її від інших монархій. Він склався під впливом довготривалої боротьби політичного народу – шляхти – проти королівської влади за свої права та привілеї⁴ (так званий езекуційний рух). Унаслідок цього руху шляхта отримала небачені як на той час для монархічного устрою політичні свободи та можливість безпосередньої участі в управлінні власною державою. У Польському королівстві був установлений сеймиково-сеймовий устрій, за якого саме шляхта була носієм політичної влади і волі в державі. За такого устрою держави прийняття всіх важливих рішень замикалося на політичному народі – шляхті.

Сеймиково-сеймовий устрій опосередковано вплинув на популярність антитурецької літератури, адже разом з ним набувала значення і політична агітація. За її допомогою та з використанням клієнтельних зв'язків у шляхетському середовищі ставало можливим досягнути прийняття потрібних політичних рішень. Таким чином проблема можливої війни Польського королівства/Речі Посполитої з Османською імперією переносилась із площини реальної політики на площину політичних дискусій. Своєрідним полем для політичних дебатів стала політична публіцистика. Із початку XVI ст. обсяг політичної публіцистики, що продукувалася польськими друкарнями, залишив далеко позаду „бестселери” попередніх часів – літературу релігійного змісту. За влучним спостереженням сучасного польського дослідника Кшиштофа Келера (Krzysztof Koehler), у певний історичний момент (перша половина XVI ст.) з'явилася потреба в публічних виступах, які б підштовхнули шляхту до початку війни з турками, і саме тоді починається літературна активність, що мала за мету зміну настроїв читачів. У Польщі набирає популярності політична література, а відтак зростає переконання шляхти, що слово і література можуть впливати на долю держави, якщо їх присвячувати важливій загальній меті. Літературна служба батьківщині стала вважатися не менш важливою, ніж лицарська. Письменники

⁴ Sulima-Kamiński A. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505–1795. Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura. – Lublin, 2000. – 264 s.

висвітлювали теми актуального політичного життя, давали поради шляхті та королю, як розв'язати те чи інше питання⁵. Появу значної кількості оказіональних публіцистичних текстів у часи першого безкоролів'я Ігор Конколевський (Igor Kąkolewski) назвав „польською медіальною революцією XVI ст.”⁶. Звісно, це не була публіцистика в сучасному розумінні слова. Здебільшого вона не мала детальної аналітики, часто збивалася на емоції та голослівні заяви авторів. Але вже тоді ці твори мали характерні риси публіцистики, а перераховані „недоліки” можна віднести до форми, а не до змісту творів.

Польський дослідник історії преси Едмунд Котарський (Edmund Kotarski) визначив характерні риси публіцистики загалом, та публіцистики Раннього Нового часу зокрема: публіцистика завжди зорієнтована на читача; вона спрямована на пробудження в нього певних станів прагнення до чогось; вона впливає на думки читача, його почуття; повчає, як потрібно розглядати певні факти, явища, як на них реагувати; подає готові оцінки і норми; головним завданням публіцистики є формування таких же норм у читачів⁷.

Ці особливості публіцистики привернули мою увагу до неї як до історичного джерела досліджень польсько-турецького конфлікту та його відображення в суспільно-політичній думці Речі Посполитої середини XVI – першої половини XVII ст. Відгукуючись на актуальні проблеми існування держави, публіцисти приділяли увагу взаємовідносинам Корони та Порти, давали власні оцінки стану міждержавних стосунків.

У роботі мене цікавитимуть не факти турецько-татарської агресії, не приклади військових дій польського війська проти татар та турків, перераховані та описані в публіцистичних творах, а трактування причин, природи та способів уникнення цих явищ, викладені авторами. Така інформація мала б сформувати в читачів, зокрема у шляхти, для яких ці твори і були написані, стійке переконання, що Польське королівство (після Люблінської унії – Річ Посполита) перебуває в постійній загрозі з боку Османської імперії та Кримського ханства. Понад те, частина авторів використовувала турецьку загрозу як „трамплін” для власних роздумів та проектів реформування війська, адміністративного устрою держави, податкової системи тощо.

⁵ Koehler K. Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego. – Kraków, 2004. – S. 74.

⁶ Kąkolewski I. Melancholia władzy: problem tyranii w europejskiej kulturze politycznej XVI stulecia. – Warszawa, 2007. – S. 267.

⁷ Kotarski E. Publicystyka Jana Dymitra Solikowskiego. – Toruń, 1970. – S. 9.

Як держава, що безпосередньо межує з Османською імперією, Річ Посполита була постійним учасником міжнародних переговорів щодо можливої війни проти турків⁸. Протягом другої половини XVI ст. перспектива спільної боротьби проти Османів була точкою дотику Польщі та Московського царства. Із початку XVI ст. Московія перетворилася на одну з потужних держав Східноєвропейського регіону і вступила в геополітичний конфлікт із Османською імперією. Бажаним союзником для Москви була Персія, але переговори ні до чого не призвели⁹. Перси, постійно воюючи із турками, укладали з ними мирні угоди без урахування московських пропозицій. Ще одним потенційним союзником для антитурецької боротьби в Москві вважали Польщу¹⁰. Окрім стратегічного ворога Туреччини, проблемою обох держав були татари, які постійно грабували південні околиці обох монархій. Москва кілька разів пропонувала Короні спільно боротися проти татар. Особливо активно турецько-татарська карта розігрувалась у часи міжкоролівств у Речі Посполитій. Тоді прихильники московського царя як кандидата на вакантний королівський престол одним із головних його плюсів убачали в можливості захистити державу від загрози зі Сходу. Хоча така аргументація була властивою кожній „політичній партії”.

Коли стало зрозуміло, що останній із Ягеллонів на польському престолі не залишить нащадків, а сам престол стане вакантним, московський цар Іван IV Грозний почав активно пропонувати свою кандидатуру на місце польського короля. Одним із аргументів „за” московського кандидата була спільна боротьба проти турків. Ситуація повторилась і під час другого безкоролів'я після смерті Стефана Баторія.

Чи не найактивнішим агітатором за вступ Польщі у війну проти турків завжди були австрійські Габсбурги. Священна Римська імперія німецької нації була перманентним противником Османської імперії і постійно шукала собі союзників. Із такими пропозиціями Габсбурги зверталися ледь не до всіх європейських держав, а також Московського царства та Персії. Але одним із найбажаніших союзників була Польща. Стосунки Речі Посполитої та Священної Римської імперії склалися досить непросто. А після того, як австрійський ерцгерцог Максиміліан III Габсбург 1587 р. програв боротьбу за вакантний

⁸ Jačov M. Europa i Osmanie w okresie lig świętych. Polska między Wschodem a Zachodem. – Kraków, 2003. – 260 s.

⁹ Магилина И. Московское государство и проект антитурецкой коалиции в конце XVI – начале XVII вв.: автореф. дис. соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 – «Отечественная история». – Волгоград, 2009. – 30 с.

¹⁰ Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII вв. – М., 1978. – 302 с.

польський престол Сигізмунду III Вазі, але при цьому відмовився це визнавати, ставлення більшості польської шляхти до Австрії значно погіршилося. У Польщі почали вважати, що Австрія хоче за допомогою польської шляхти реалізувати власні інтереси. Проте, політичні обставини склалися так, що саме Австрія наприкінці XVI ст. спровокувала активне обговорення в польському суспільстві можливості приєднання до Священної Ліги – міжнародної анти-турецької коаліції.

Ще одним „антитурецьким гравцем” у Речі Посполитій був її король Сигізмунд III Ваза (1587-1632 рр.). Польського монарха вважали ворогом Османів. Така репутація монарха була різко контрастною порівняно з досить спокійним ставленням до Стамбула попереднього короля Речі Посполитої – Стефана Баторія. Крім того, новий король перебував під впливом Ватикану, що на той час автоматично означало антитурецьку спрямованість зовнішньої політики Речі Посполитої. Мабуть, не буде великим перебільшенням твердження, що обрання Сигізмунда Вазі королем частково переорієнтувало зовнішню політику Кракова/Варшави на антитурецьку. Але майже всі спроби короля активно реалізувати свої антитурецькі прагнення зустрічали жорсткий супротив шляхти, яка через систему сеймиків і сеймів гальмувала всі починання.

Переконання, що Польща перебувала під страшною загрозою з боку турків, мало очевидне протиріччя з реальною дійсністю, адже ані Польське королівство, ані Річ Посполита спеціально не шукали війни з турками, навіть більше, намагалися якнайдовше уникати цієї війни, що їм успішно вдавалося протягом багатьох десятиліть. При цьому польські політики не хотіли, щоб про їх державу говорили як про таку, що побоюється турків і втримуватись від війни з ними. Це значно підірвало б авторитет Польщі у християнському світі. Держава брала активну участь в обговоренні різних міжнародних антитурецьких проектів, коаліцій та ліг. Деякі з цих проектів народилися саме в Польщі. Хоча жодному з них не судилося запрацювати на повну силу, але вони залишили помітний слід у суспільно-політичній літературі Речі Посполитої.

Певне затишшя в антитурецьких планах та агітації настало з кінця 1630-х рр. Десятиліття „золотого спокою” принесло Речі Посполитій відносну стабілізацію на південно-східному кордоні: гетьман контролював запорозьке козацтво, татарські напади стали рідшими, загроза війни з турками, нехай навіть у далекій перспективі, зникла. Не порушили цього спокою і проекти турецької війни

Владислава IV¹¹ 1640-х рр., адже шляхта заблокувала всі спроби короля розпочати її. Тож до середини XVII ст. антитурецький напрям у суспільно-політичній думці, політичній літературі, оказіональній поезії та памфлетах поступово відступає на другий план. А з початком Хмельниччини та шведського „потопу” взагалі поступається місцем більш нагальним для держави проблемам.

Структура пропонованої шановному читачеві книги зумовлена постановкою дослідницьких завдань. Матеріал погруповано за проблемним принципом. Кожен розділ тексту відповідає одному з аспектів антитурецької літератури Речі Посполитої середини XVI – середини XVII ст. Припускаю, що уважний читач може сказати, що таких аспектів більше. І це буде правда. Під час відбору акцент був зроблений на тих, що безпосередньо стосуються українських земель у складі Польсько-Литовської держави. Саме тому поза мою увагою залишилася проблема культурного впливу Сходу на Польщу, проблема сарматизму як шляхетської ідеології з вимогою захисту власної держави від зовнішнього ворога. Я лише побіжно згадав про функціонування поняття „християнського передмур'я”, яке активно експлуатувалося польськими інтелектуалами особливо у зв'язку з турецькою загрозою, власне етнографічний контекст антитурецьких текстів тощо. Ще раз повторю, мене цікавили передусім „українські теми” у польських турчиках.

Також, щоб уникнути плутанини, вважаю доцільним пояснити вживання деяких термінів і понять. Першим поняттям є антитурецький текст/ твір/ література та антитурецький дискурс суспільно-політичної думки. У роботі ці словосполучення вжиті у значенні тексту/ твору/ літератури, що спрямована проти Османської імперії і має на меті викликати в читача почуття загрози зі сторони Стамбулу. Одночасно в антитурецьких текстах всіляко принижувалася Туреччина і глорифікувалася Польща. Термін антитурецький є синонімом антиосманського, але не тотожний антиісламському.

Українськими сюжетами я називаю аспекти антитурецьких текстів, що безпосередньо стосуються українських земель у складі Речі Посполитої. Продовжуючи „географічну” тему, слід означити і такі поняття, як Польща, Корона Польська та Річ Посполита. У хронологічні межі дослідження потрапляють такі держави, як Польське королівство (до 1569 р.) та Річ Посполита обох народів (після 1569 р.). Коли справа стосується Польщі до Люблінської унії, то, звісно, йдеться про Польське королівство (Корону) і назва Річ Посполита може

¹¹ Czermak Wł. *Plany wojny tureckiej Władysława IV.* – Kraków, 1895. – 403 s.

вживатися лише в тому розумінні, у якому його вживала сучасна шляхта та філософи, наприклад, Анджей Моджевський, який назвав свій фундаментальний твір „*De Republica emendanda*” (у польськомовному варіанті – „*O poprawie Rzeczypospolitej*”, звісно, не Речі Посполитої обох народів, а Речі Посполитої – республіки). Коли ж ідеться про часи Польсько-Литовської держави, тобто після 1569 р., Польське королівство є лише одним із двох складників федерації під назвою Річ Посполита, яка складалася із Корони Польської та Великого князівства Литовського. Часами я „йшов за джерелом” і вживав поняття Польська корона як синонім до Речі Посполитої обох народів, що є не зовсім правильно з історичного погляду, але в таких випадках це зрозуміло з контексту. Натомість поняття польський твір має чітку географічну детермінанту – воно означає текст, прив’язаний до польської частини Речі Посполитої. До списку географічних назв слід додати і Московію, синонімом якої є Московське князівство, та Священну Римську імперію німецької нації, яку я називав Австрією та імперією/ державою Габсбургів.

Географічну назву Туреччина я вживав як синонім до офіційної назви держави Османська імперія.

Неочікуваною складністю стало написання польських імен українською мовою. Труднощі виявилися в тому, що частина імен відомих письменників мають усталені варіанти перекладу. Наприклад, історик Мартин Кромер. Водночас, більшість авторів, чийі твори були використані під час написання роботи є малознаними, отже, не мають загальноприйнятого написання власного імені українською мовою. Ситуація має ще заплутаніший вигляд, якщо згадати, що письменники писали не лише польською мовою, а й латиною. А під час перекладу на латину звучання польського імені могло змінюватися. Наприклад, Шимон (пол. *Szymon*) міг перетворитися на *Simon*. Я намагався передати оригінальне звучання імені, використовуючи фонетичний принцип українського правопису. Але при першій згадці імені додавав його оригінальне написання.

Насамкінець хочу подякувати Центру Східноєвропейських досліджень (*Studium Europy Wschodniej*) та Інституту міждисциплінарних досліджень (*Instytut Badań Interdyscyplinarnych “Artes Liberales”*) Варшавського університету за наукові стажування, без яких написання цієї праці було б неможливим.

Історіографія

Першим, хто звернув увагу на польську політичну літературу XVI – XVII ст., був видатний історик літератури Станіслав Тарновський (Stanisław Tarnowski). Цій темі він присвятив ґрунтовну монографію „Pisarze polityczni XVI wieku”¹². У своїх дослідженнях Ст. Тарновський проаналізував твори Станіслава Оріховського (St. Orzechowski), Анджея Моджевського (A. Modzewski), Кшиштофа Варшевіцького (Ksz. Warszawicki), Юзефа Верещинського (J. Wereszczyński), Пьотра Грабовського (P. Grabowski) та менш відомих письменників. Від часу виходу у світ його праці минуло вже півтора століття, але вона не втратила актуальності й донині. Це дослідження багато в чому універсальне, його можна використовувати і як аналітичну працю, і як хрестоматію. Із легкої руки Ст. Тарновського тема політичної публіцистики та політичної поезії була актуалізована в історичній науці.

Із-поміж дослідників XIX ст. слід згадати праці директора Варшавської бібліотеки Теодора Вежбовського (Teodor Wierzbowski), особливо монографію, присвячену Кшиштофу Варшевіцькому (Krzysztof Warszawicki). Дослідник не лише проаналізував життєвий та творчий шлях дипломата і священика (остання третина XVI ст.) а й продемонстрував тяглість ідей, пов’язаних з обороною прикордоння (перша половина XVI ст. – початку XVII ст.¹³).

Окремо слід відзначити едиційну діяльність Казимира Туrowsького (Kazimierz Turowski) та Теодора Вежбовського, які в XIX ст. видрукували значну кількість різних політичних брошур, політичної поезії XVI – XVII ст. Характерною рисою цих видань були ґрунтовні вступні статті. Цінність публікацій XIX – початку XX ст. з

¹² Tarnowski St. *Pisarze polityczni XVI wieku*. – Kraków, 2000. – 925 s.

¹³ Wierzbowski T. *Krzysztof Warszawicki 1543-1603 i jego dzieła: monografia historyczno-literacka*. – Warszawa, 1887. – 406 s.

часом лише зростає, адже дві війни знищили величезну кількість документів, тому ці видання іноді набирають ваги оригіналу.

На початку XX ст. розпочалося наукове дослідження ще одного відомого антитурецького твору „Записки яничара”. І хоча текст був відомий ще з першої половини XIX ст., перше наукове видання побачило світ лише 1912 р. Із того часу не припиняються дискусії про авторство і походження „Записок”. Але працювали з твором в основному філологи та літературознавці, тому дослідження „Записок” часто були відривані від антитурецького контексту його створення та геополітичних реалій часу¹⁴.

Мабуть, найкращим дослідженням з історії польської політичної поезії XVI – XVII ст. є монографія Юліуша Новака-Длужевського (Juliusz Nowak-Dłużewski). Автор зробив ґрунтовний огляд оказіональної поезії, визначив основні теми, що цікавили митців, дослідив, як автори реагували на важливі події життя держави, наприклад, війни Речі Посполитої із сусідами, друге одруження короля Сигізмунда III, рокош Зебжидовського тощо. Дослідник простежив ряд запозичень поетами XVII ст. текстів своїх літературних попередників. Явище літературного запозичення не перебуває у фокусі моїх зацікавлень. Але сам факт плагіату передбачає певну обізнаність із літературою, із якої копіюють текст, та певне поширення самого тексту. І цей аспект був особливо цікавим для мене. Робота Ю. Новака-Длужевського може бути використана і як хрестоматія політичної поезії XVI – XVII ст., адже автор щедро ілюструє свої роздуми оригінальними текстами¹⁵.

Антитурецьку пісню в контексті старопольської лірики досліджувала Анна Кжевінська (Anna Krzewińska). Дослідниця простежила ряд запозичень авторів кінця XVI – XVII ст. з відомого на той час вірша Яна Кохановського (Jan Kochanowski) „Pieśń o spustoszeniu Podola”, визначила характерні риси антитурецької пісні як жанру старопольської літератури. Цікавим є спостереження авторки про можливе використання біблійних псалмів 44, 74, 77 як антитурецьких пісень¹⁶.

Окремо слід виділити дослідження Богдана Барановського (Bohdan Baranowski) „Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVII wieku”. На підставі багатої джерельної бази автор зміг проде-

¹⁴ Pamiętniki Janczara czyli Kronika turecka Konstantego z Ostrowicy napisana między r. 1496 a 1501. – Kraków, 1912. – 404 s.

¹⁵ Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce: dwaj młodszy Wazowie. – Warszawa, 1972. – 387 s.; Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce: Zygmunt III. – Warszawa, 1971. – 438 s.

¹⁶ Krzewińska A. Pieśń ziemiańska, antyturska i refleksyjna: studia nad wybranymi gatunkami staropolskiej liryki XVI i XVII wieku. – Toruń, 1968. – S. 86.

монструвати, які знання мали про Схід у найширшому розумінні цього слова в Польській Короні. Звісно, дослідник не зміг згадати всіх авторів XVI – XVII ст., які писали на „східні” теми (це завдання і сьогодні видається надзвичайно складним, якщо не неможливим, до виконання), але Б. Барановський присвятив свою працю найбільш цікавим і оригінальним, на його думку, письменникам, хроністам, авторам подорожніх записок тощо¹⁷. Для мене були цікавими характеристики, які дав історик творам Мартина Пашковського (Marcin Paszkowski), – зокрема його „Dzieie tvreckie y utarczki kozackie z Tatory...” та „Traktat de offensive bello...”, до яких я часто звертатимуся.

Продовжуючи тему М. Пашковського, відзначу, що творчий доробок поета дочекався на свого дослідника та повноцінну монографію. Міхал Куран (Michał Kuran) здійснив детальний аналіз творчості М. Пашковського, спробував відтворити окремі епізоди біографії митця та визначив особливості творчого методу поета¹⁸.

До антитурецької публіцистики звертався й історик польської військової справи Кароль Олейнік (Karol Olejnik). У своєму дослідженні „Rozwój polskiej myśli wojskowej do końca XVII wieku” автор зосередився на розвитку військової теорії в Короні Польській та Речі Посполитій. Джерелами йому слугували в основному трактати з військової справи, але принагідно історик згадав і про публіцистів, що писали на військові теми та закликали до війни з Османською імперією: Войцеха Кіцького (Wojciech Kicki), Гжегожа Чарацького (Grzegorz Czaradzki), Мартина Пашковського¹⁹.

Єдине польське дослідження цілком присвячене турчикам побачило світ 2013 р. Його автором є Пьотр Тафіловський²⁰. Автор докладно проаналізував стовнення та розвиток жанру турчиків у Польському королівстві від середини XV – середини XVI ст.

Із кінця 1980-х рр. у польській та українській історичній науці спостерігається значне розширення проблематики історичних досліджень. А це вимагало розширення актуалізованої джерельної бази. Розпочалися дослідження історичної ментальності, історії ідей. Науковці почали уважніше ставитися до політичної публіцистики та

¹⁷ Baranowski B. Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku. – Łódź, 1950. – 256 s.

¹⁸ Kuran M. Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. – Łódź, 2012. – 664 s.

¹⁹ Olejnik K. Rozwój polskiej myśli wojskowej do końca XVII wieku. – Poznań, 1976. – 284 s.

²⁰ Tafilewski P. Imago Turci Studium z dziejów komunikacji społecznej w dawnej Polsce 1453-1572. – Lublin, 2013. – 378 s.

літератури як до історичних джерел. Прикладом, як можна використати міщанську літературу для дослідження історичної свідомості, є габілітаційна монографія Урсули Аугустиняк (Urszula Augustyniak) „Koncepcje narodów i społeczeństwa w literaturze mieszczańskiej od końca XVI do końca XVII wieku”. Історик доходить висновку, що під час дослідження свідомості позашляхетських груп населення не можна легковажити такими джерелами, як міщанська література, зважаючи на масовість останньої. При цьому важливо, що цієї масовості досягали не завдяки протекції, яку влада складала авторам, а завдяки популярності. Така література продавалася, читалася, зберігалася навіть у часи церковної цензури. Міщанська література названа дослідницею не просто масовим, а й найбільш безпосереднім джерелом²¹. Я поділяю думку У. Аугустиняк і вважаю, що такий підхід виправданий не лише для міщанської літератури, а й для політичної публіцистики. До вивчення політичної літератури кінця XVI – XVII ст. зверталася Тереза Хинчевська-Геннель (Teresa Chynczewska-Hennel)²², досліджуючи ментальність українського козацтва. Пьотра Борека (Piotr Borek) цікавить відображення ролі та значення України в польсько-литовській державі, її географії, козацько-польських воєн у політичній поезії та щоденниках польської шляхти XVII – XVIII ст.²³. Стефан Герман (Stefan Herman) у своїх працях зосередився на рефлексії питань війни/миру та ролі й функцій образу солдата в політичній літературі (на прикладі творів Пьотра Скарги)²⁴.

Цікавим історичним джерелом є тогочасна преса. Окрім інформаційного навантаження, такі видання виконували ще й функції пропаганди. Видавці „ульотних” листівок-газет досить оперативно реагували, висвітлюючи їх у газетах, на зміни політичної ситуації, цікаві або важливі події. Дослідженням польських газет та газет про Річ Посполиту присвятили свої праці польські історики Конрад Завадзький (Konrad Zawadzki) та Ян Пірожинський (Jan Pirożyński). К. Завадзький проаналізував стан ульотної преси за часів Сигізмунда III і дійшов до висновку, що „турецьке” питання посідало важливе місце в польській пресі кінця XVI – першої третини XVII ст.

²¹ Augustyniak U. Koncepcje narodu i społeczeństwa w literaturze plebejskiej od końca XVI do końca XVII wieku. – Warszawa, 1989. – S. 25-27.

²² Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. – Warszawa, 1985. – 188 s.

²³ Borek P. Szlakami dawnej Ukrainy: studia staropolskie. – Kraków, 2002. – 299 s.; Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiątkach: bohaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001. – 418 s.

²⁴ Herman S. Wojna i żołnierz w okresie kontrreformacji (do roku 1648): szkice z dziejów literatury polskiej i obcej. – Zielona Góra, 1983. – 153 s.

Преса (а значить і суспільство, адже газети слід було продавати) живо цікавилася проблемами польсько-турецько-татарського прикордонного протистояння, відображала успіхи польської зброї в ньому²⁵.

Натомість Я. Пірожинський на прикладі колекції польських новин цюріхського міщанина Яна Віцка продемонстрував, що польсько-турецько-татарським конфліктом цікавилися далеко за межами Речі Посполитої²⁶.

Підставою для аналізу ролі питань, пов'язаних з обороною південно-східного кордону та турецько-татарською небезпекою в роботі повітових сеймиків та вальних сеймів, стала багата „сеймова” література. Стан історіографічного опрацювання сеймової проблематики значно кращий у порівнянні з політичною публіцистикою та поезією. Можна твердити, що жодне дослідження з політичної та військової історії не обходиться без звернення до актової документації, пов'язаної із функціонуванням сеймів та сеймиків.

У польській історичній науці перші праці, присвячені діяльності окремих сеймів, почали з'являтися на початку XX ст. Але справжній „зоряний час” таких досліджень розпочався кілька десятиліть тому і триває досі. У наш час майже всім сеймам першої половини XVII ст. присвячено по окремій монографії. Остаточо оформлена структура таких „сеймових” досліджень. З-поміж дослідників можна виділити Яна Жоньцу (Jan Rzońca)²⁷, Януша Биліньського (Janusz Byliński)²⁸, Стефанію Охманн (Stefania Ochmann-Staniszevska)²⁹, Яна Середику (Jan Seredyka)³⁰.

У вітчизняній історичній науці ситуація з використанням політичної публіцистики XVI – XVII ст. нагадує польську: увагу привертати лише твори таких „зірок” жанру, як Юзеф Верещинський та постійно згадуваний разом з ним Пьотр Грабовський, а також

²⁵ Zawadzki K. Prasa ulotna za Zygmunta III. – Warszawa, 1997. – 230 s.

²⁶ Pirożyński J. Z dziejów obiegu informacji w Europie XVI wieku: nowiny z Polski w kolekcji Jana Jakuba Wicka w Zurychu z lat 1560-1587. – Kraków, 1995. – 361 s.

²⁷ Rzońca J. Ostatni sejm przed Cecorą // Pamiętnik biblioteki Kórnickiej. – 1983. – Z. 20. – S. 5-91; Rzońca J. Rzeczpospolita Polska w latach 1596-1599: wybrane zagadnienia polityki wewnętrznej i zagranicznej. – Opole, 1990. – 205 s.; Rzońca J. Sejmy z lat 1597 i 1598. – Cz. I. Bezowocny sejm z 1597 roku. – Warszawa-Wrocław, 1989. – 117 s.; Rzońca J. Sejmy lat 1587-1598. Cz. II. Ostatni sejm Rzeczypospolitej w XVI wieku. – Opole, 1993. – 93 s.

²⁸ Byliński J. Dwa sejmy z roku 1613. – Wrocław, 1984. – 278 s.; Byliński J. Sejm z roku 1611. – Wrocław, 1970. – 246 s.

²⁹ Ochmann-Staniszevska S. Sejmy z lat 1615-1616. – Wrocław, 1970. – 235 s.

³⁰ Seredyka J. Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1629-1632): zarys wewnętrznych dziejów politycznych. – Opole, 1978. – 231 s.; Seredyka J. Sejm z 1618 roku. – Opole, 1988. – 231 s.

Шимон Старовольський та ін. Історики починають звертатися до політичної публіцистики вже з кінця XIX ст. Першим, хто спробував розкрити інформаційний потенціал цих текстів, був Андрій Стороженко. У ряді статей він проаналізував проекти Ю. Верещинського щодо покращення оборони Речі Посполитої від турків, створення окремої адміністративно-військової одиниці у складі Речі Посполитої, можливості використання запорозького козацтва для протидії татарській агресії. Результати своїх досліджень історик оформив у монографії „Киевский бискуп Иосиф Верещинский”³¹.

У той же час Ілля Голенищев-Кутузов у ґрунтовній монографії, присвяченій зв'язкам слов'янських та італійської літератур, здійснив короткий огляд антитурецької літератури слов'янських народів³². Але дослідник не цікавився антитурецькою літературою спеціально, тому огляд видався занадто загальним, у ньому були зазначені лише найбільш відомі імена. Проте, сама праця І. Голенищева-Кутузова вперше дала можливість вітчизняному читачеві уявити масштаби поширення антитурецької літератури в Європі, адже в дослідженні були вміщені прізвища та назви творів польських, хорватських, сербських, болгарських авторів.

Після цього пауза в дослідженні політичної літератури розтяглася на кілька десятиріч, і до політичної публіцистики науковці повернулися наприкінці радянської епохи. Так, 1984 р. у колективній праці вчених Інституту слов'янознавства і балканістики Академії наук СРСР „Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV – XVI вв.” був уміщений ще один огляд антитурецької літератури XVI – XVII ст.³³ Цей огляд мав ті ж переваги і недоліки, що й огляд І. Голенищева-Кутузова.

До політичної публіцистики звертався і відомий російський історик Борис Флоря. Дослідник проаналізував уявлення про російського царя як кандидата на вакантний польський трон у часи міжкоролівств у памфлетах того часу³⁴.

У 1990-х роках Сергій Лепявко та Петро Сас повернули до вітчизняної історичної науки імена Ю. Верещинського та П. Грабов-

³¹ Стороженко А. Старинный проект заселения Украины // Киевская Старина. – 1895. – С. 295 – 341; Стороженко А. Иосиф Верещинский, бискуп Киевский // Исторические очерки – К., 1914. – 157 с.

³² Голенищев-Кутузов И. Итальянское Возрождение и славянские литературы XV – XVI веков. – М., 1963. – С. 304-320.

³³ Османская империя, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV – XVII вв. Главные тенденции политических взаимоотношений. – М., 1984. – С. 237-251.

³⁴ Флоря Б. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII вв. – М., 1978. – 302 с.

ського. Історики поглянули на творчість цих письменників у більш широкому контексті, присвятивши цій темі ряд статей і розвідок. С. Лепявка цікавили проекти використання козацтва для оборони Корони наприкінці XVI ст. та участь Війська Запорозького в міжнародних відносинах того часу³⁵, натомість П. Сас аналізував політичну публіцистику крізь призму власних зацікавлень політичною культурою українського суспільства кінця XVI – середини XVII ст.³⁶

До політичної публіцистики як до відображення прагнень політичної еліти польсько-литовської держави звертався Віктор Брехуненко³⁷. Зокрема, дослідник критикував проекти гетьмана Станіслава Конєцпольського віддати Причорномор'я для колонізації Москві, викладені в „Дискурсі про знищення кримських татар та лігу з Москвою”. Звертався історик і до аналізу творчості Ю. Верещинського, П. Грабовського, Кш. Пальчовського (Kszysztof Palczowski) та Ш. Старовольського.

Політична публіцистика і поезія як елемент культури, за допомогою якого можна реконструювати поняття і уявлення, що побутували в XVI – XVII ст. цікавила Наталю Яковенко. Дослідниця проаналізувала поему Симона Пекаліда „De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis...”, ряд панегіриків князівському дому Острозьких³⁸.

Європейська та польська преса XVI – XVIII ст. привертала до себе увагу й українських істориків. Так, Юрій Мицик, Тарас Чухліб,

³⁵ Лепявко С. Йосип Верещинський // Історія України в особах: Литовсько-польська доба. – К., 1997. – С. 113-119; Лепявко С. Проекти оборони українських кордонів у політичній думці Речі Посполитої кінця XVI століття // States. Societies. Cultures. East and West Essayes in honor of Jarosław Pelenski – New York, 2004. – Р. 565-587; Лепявко С. Проекти колонізації Придніпров'я Петра Грабовського (1596 рік.) // Наукові праці історичного факультету Запорозького державного університету. – 1999. – Вип. 7. – С. 15-19.

³⁶ Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.): навчальний посібник. – К., 1998. – 136 с.; Сас П. Проект реформування козацького війська Северина Наливайка // Середньовічна Україна. – 1997. – Вип.2. – С. 83-108; Сас П. Чи вступили запорожці до Ліги християнської міліції? // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 84-101.

³⁷ Брехуненко В. Втрачена альтернатива: Поле, Дон, Волга, Яїк у зовнішній політиці Речі Посполитої в XVI – першій половині XVII ст. // Історія і особистість історика. Збірник наукових праць, присвячених 60-річчю ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 55–96. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.ukrterra.com.ua/history/old/brehunenko_alter.htm; Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – Київ-Запоріжжя, 1998. – 336 с.

³⁸ Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002. – 416 с.

досліджуючи різні проблеми з історії України XVII ст., неодноразово звертали увагу на рефлексії України в тогочасній європейській пресі.

Одним з перших у сучасній українській історіографії, хто зацікавився не просто фактами турецької агресії, про які історики говорили завжди, а зумів побачити за ними протистояння/діалог західної християнської та східної мусульманської цивілізацій, був Ярослав Дашкевич. Дослідник застосував до історії України продукт американської історіографії – теорію Великого Кордону, спробував пояснити виникнення українського козацтва специфічними умовами Великого Кордону, вказав на аналогії запорожців у інших країнах (Хорватії, Сербії, Угорщині)³⁹. Порівняльний аналіз умов розвитку військових спільнот на прикордонні європейської та мусульманської цивілізацій здійснив С. Лепявко⁴⁰.

Певну увагу оказіональній літературі та публіцистиці приділив Валерій Шевчук. Хоча безпосередньо публіцистика не є головним предметом його зацікавлень, бо головною проблематикою була історія давньої української літератури. Валерій Шевчук видав кілька хрестоматій з історії давньої української літератури. Зокрема він переклав і видрукував кілька віршів автора кінця XVI – початку XVII ст. – Мартина Пашковського. Цьому ж поету була присвячена окрема стаття⁴¹.

До польської оказіональної літератури XVI – XVII ст. частково звертався у своїх дослідженнях Дмитро Вирський, але публіцистика перебуває на узбіччі зацікавлень історика. Натомість він детально дослідив „специфічні українські сюжети в історіографії Речі Посполитої XVI – середини XVII ст.”. Д. Вирський звернув увагу на зміну ставлення до України в польських історичних трактатах, у тому числі на концепт польського передмур'я християнства/ Європи та роль українських земель у функціонуванні цього передмур'я, проаналізував оцінку діяльності українського козацтва польськими істориками⁴².

³⁹ Дашкевич Я. Большая граница Украины: (Этнический барьер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в европейской части СССР (география, динамика, методы изучения). – М., 1989. – С. 7-21; Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XVI – XVIII ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222: Праці історико-філософської секції. – С. 28-44.

⁴⁰ Лепявко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва: XVI ст. – Запоріжжя, 2001. – 64 с.

⁴¹ Шевчук В. «Розмова козака запорозького з перським гінцем» Мартина Пашковського і її історичний контекст // Пам'ять століть. – 1997 – № 3. – С. 6, 14.

⁴² Вирський Д. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2007. – Ч. 1. – 326 с.

Багато уваги іноземним джерелам з історії України та українського козацтва, у тому числі й іноземній публіцистиці та історіографії, приділив у своїх дослідженнях Дмитро Наливайко. До кола його наукових зацікавлень поряд із питаннями історії та теорії літератури потрапляли рефлексії європейських дипломатів, політиків, письменників, мандрівників щодо подій козацько-татарсько-турецьких воєн, на які, як переконливо довів автор, європейські інтелектуали дивилися крізь призму християнсько-мусульманського конфлікту та козацько-польського протистояння. В останньому випадку погляди тих же авторів могли принципово різнитися залежно від конфесійного чинника⁴³.

У вітчизняній історичній науці певну традицію має дослідження сеймів та сеймиків Речі Посполитої. До сеймових матеріалів звертався Михайло Грушевський у контексті вивчення історії козацтва. Історик аналізував постанови сеймів та сеймиків щодо розв'язання „козацького” питання, вимоги самих козаків до парламентарів тощо. Іншою темою, яка цікавила істориків (особливо істориків православної Церкви), була Брестська церковна унія, її підготування, упровадження та боротьба з її наслідками на сеймах і сеймиках. Цій темі присвятив ґрунтовну кількатомну працю Платон Жукович⁴⁴.

Сеймовий і сеймиковий матеріали є цінним джерелом для вивчення різних питань історії, тому нині до них часто звертаються історики. Наприклад, Віталій Щербак⁴⁵ та Сергій Плохій⁴⁶ – для дослідження еволюції козацького стану, Віталій Щербак, Віктор Брехуненко – досліджуючи антитурецьку і антитатарську діяльність українського козацтва, Наталя Яковенко – вивчаючи еволюцію правового становища української шляхти⁴⁷, Тарас Чухліб та В'ячеслав Станіславський – для досліджень зовнішньополітичних стосунків Гетьманату та Війська Запорозького відповідно. Для мене ж сеймовий матеріал важливий як документи, у яких проявилась офіційна позиція

⁴³ Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західно-європейських літературних пам'ятках. – К., 1992. – 493 с.; Наливайко Д. Рецепція України в Західній Європі XVI – XVIII ст. // Сучасність. – 1993. – № 2. – С. 94-109.; Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. – К., 1998. – 578 с.

⁴⁴ Жукович П. Сеймовая борьба православнаго западнорусскаго дворянства с церковной унией: до 1609 г. – СПб., 1901. – 608 с.

⁴⁵ Щербак В. Українське козацтво : формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2006. – 300 с.

⁴⁶ Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – 496 с.

⁴⁷ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2002. – 472 с.

Речі Посполитої з актуальних політичних питань, зокрема боротьби проти турецько-татарської загрози.

Аналіз історіографічного доробку засвідчив нерівномірність дослідження польської політичної публіцистики та поезії XVI – XVII ст. У більшості випадків на неї звертали увагу спеціалісти з літератури та аналізували з погляду літературознавства. Істориків політичної думки більше цікавили ґрунтовні політичні трактати, у яких відбивалися теми політичного устрою держави, і майже не цікавили маленькі ульотні брошури. То ж можемо констатувати до певної міри односторонність та нерівномірність опрацювання проблеми. З одного боку, погляди найвідоміших письменників, їх ідеї, викладені у творах, добре досліджені й уже стали хрестоматійними, натомість велика кількість менш знаних авторів та їх творчість залишається *terra incognita* для дослідників. Оскільки джерела належать до польської політичної літератури, природно, що польських дослідників вони цікавили більше, ніж вітчизняних.

Джерела дослідження

Постановка дослідницьких завдань зумовила і специфіку джерельної бази дослідження. Згідно з класифікацією історичних джерел, прийнятою у вітчизняній історичній науці, абсолютну більшість використаних у дослідженні джерел можна розділити на дві групи: джерела актові та наративні (описові).

Основним комплексом джерел моєї праці є політична публіцистика та політична поезія середини XVI – середини XVII ст. Ці джерела мають значний інформаційний потенціал, але їх рідко використовують історики для власних досліджень (за винятком творів найбільш відомих авторів). Для мого ж дослідження публіцистика стала основним джерелом. Під збірною назвою політичної публіцистики я об'єдную різні за жанрами твори: скарги, побудки, ламентатії, вотуми, антитурецькі пісні, оказіональну поезію. У XVI – XVII ст. поняття публіцистики ще не усталилося в сучасному розумінні. Публіцистикою можна вважати всі твори, написані на актуальні теми політичного життя для публічного прочитання та поширення⁴⁸.

У публіцистиці середини XVI – середини XVII ст. мені, насамперед, було цікаво визначити ставлення авторів до питань, пов'язаних із турецько-татарською небезпекою, потребою оборони південно-східних кордонів Речі Посполитої, приєднання Корони до антитурецьких ініціатив Габсбургів або ж окремих персон тощо. Складаючи оцінки тогочасної ситуації різних авторів, порівнюючи їх бачення „турецьких” проблем Кракова/ Варшави, можна проаналізувати ставлення польського суспільства (звісно йдеться про політичну частину суспільства – шляхту) до питання турецької загрози. Ці тексти часто виражали опозиційний погляд до офіційного. У них можна

⁴⁸ Наприклад, О. Галенко називає пам'ятки давньоукраїнської писемності формою публічного дискурсу і використовує для аналізу ставлення суспільства до певних проблем та феномену потурчення (Галенко О. Зрадники-герої або український ідеал потурчення // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2006. – Вип. 6. – С. 203).

знайти багато критики устрою держави, внутрішньо та зовнішньополітичних проблем.

Робота з публіцистикою має свою специфіку, адже у творах часом звучить дуже суб'єктивна позиція автора чи замовника тексту. Тому до таких текстів не можна ставитися як до „істини в останній інстанції”, навіть якщо твір вийшов з-під пера поважного письменника чи державного діяча. Для прикладу можна використати відомий геополітичний проект коронного гетьмана Ст. Конєцпольського 1640-х рр., у якому автор пропонував залишити Північне Причорномор'я зоною політичного впливу Московської держави. Звісно, це була особиста позиція гетьмана. З іншого боку, позиція деяких публіцистів відображала прагнення і сподівання якоїсь (часом переважної) частини шляхти. Прикладом такого твору є „Deliberacia o społku y związku Korony Polskiej z pany chześcijańskimi przeciwko Turkowi” (1595 р.) Гнезнинського архієпископа Станіслава Карнковського (Stanisław Karnkowski), у якому автор піддав критиці проекти вступу Речі Посполитої до чергової Священної ліги для участі у війні проти Османської імперії.

Окремою групою джерел є okazіональна поезія. Це – вірші, що були написані до якоїсь події: в'їзд до міста короля, повернення війська з війни, скликання чергового сейму тощо. Зазвичай у таких віршах майже немає оригінальних думок, відсутня аналітична оцінка поточної політичної ситуації. Натомість їх цінність для історичного дослідження й полягає в тому, що ця поезія „середня”, масова, до неї можна поставитися як до масового джерела, вона повторює зрозумілі для читача XVI – XVII ст. теми та ідеї. А те, що було в давні часи само собою зрозумілим, сучасний історик повинен відшукувати у різних джерелах. У тому числі і в okazіональній поезії. Таким чином виникає дивна ситуація: часом більшу цінність для дослідження мали тексти, написані посередніми авторами. Адже „зірок” літературної ниви було не так багато і вони зазвичай відрізнялися від інших „колег по цеху” значно вищим інтелектуальним рівнем. Часто було так, що думки та ідеї „зірок” не сприймалися суспільством, а літературні „середняки” якраз і виражали ідеї цього суспільства.

Іншою групою використаних у роботі джерел є тексти історичних трактатів середини XVI – середини XVII ст. Здебільшого – це популярні в той час історико-географічні твори. Як і в публіцистиці, у цих текстах мене цікавили не самі факти татарських або турецьких нападів на територію Речі Посполитої, скрупульозно зафіксовані істориками, а способи протидії, які пропонували автори, оцінки ситуації, що давали історики того часу. Цінність історичних трактатів

для розуміння інтелектуальної ситуації полягає в тому, що вони були не лише історичними в „чистому” розумінні слова, а й містили інформацію про старовину, а це значить про „золоту старовину”, „дідівські часи”. І якщо інформація, ідея чи факт з'являлися в історичному трактаті, то з часом вони перетворювалися на істину, яку можна було використати в політичних практиках.

Невід'ємною частиною джерельної бази є актові джерела. До цієї групи належить офіційна документація, пов'язана з діяльністю польської парламентської системи. Це – сеймові конституції, офіційне листування між королем та сеймиками (легації), листування між королем та сенаторами перед початком сеймиків (деліберації), посольські інструкції від сеймиків для участі в сеймах, сеймові діаріуші.

Сеймові діаріуші є чи не найціннішими джерелами для досліджень історії перебігу сеймів, питань, до яких зверталися парламентарі, обговорення проблем тощо. Проте цій групі джерел властивий досить високий ступінь суб'єктивності. Причина цього криється в самій природі сеймового діаріуша – щоденника сейму, який складав або безпосередній учасник сеймового зібрання, або спеціально найнятий писар. Час написання документу міг не збігатися з часом проведення сейму, тобто історичне джерело створювалося „по пам'яті”, що несе в собі елемент суб'єктивності. Суб'єктивність діаріушів виражена в довільному пропуску автором неважливих, з його погляду, епізодів. У цьому контексті можна навести багато прикладів, коли автори щоденників ретельно нотували справи, що найбільше цікавили їх, пропускаючи решту.

Специфічного ставлення до себе вимагали і сеймові промови представників шляхти. Адже ці промови постійно фіксувалися слухачами, а відтак із усного слова перетворювалися на писане. Учасники сеймів часто записували до своїх власних приватних архівів промови, що їм сподобалися. В умовах XVI – XVII ст. такі архіви були широко розповсюджені, їх не лише збирали у шляхетських домах, а давали почитати іншим, переписували. Таким чином промова продовжувала жити довгий час і після виголошення.

Учасники сейму приймали сеймові конституції, після чого ці документи набували сили законів. Тексти постанов складали у кінці роботи сейму на так званій конклюдії, записували до архіву, друкували і поширювали в межах держави. Сеймові конституції були безпосереднім результатом роботи сейму. З їх аналізу можна зрозуміти, що було головним предметом обговорення на сеймі, а значить, і що є головною проблемою в державі (з погляду шляхти). Конституції як

джерела мають свою слабку сторону – вони не відображають процесу підготування документу, а є лише кінцевим результатом роботи сеймів. А враховуючи, що конституції писали в окремому приміщенні (не у посольській ізбі або сенаті), писар часто до вже готового тексту за вимогою маршалка сейму вносив виправлення, ці документи теж не є повністю правдивим джерелом.

Наступною групою „сеймових” джерел є офіційне листування короля з сенаторами перед початком сеймиків та сеймів. Ці листи дають змогу дослідникові прослідкувати позицію короля (і як особи, і як сеймуючого стану) щодо головних питань, які постали перед державою в конкретний момент.

Чи не найчисельнішою групою актових джерел, пов’язаних із сеймовою діяльністю, є посольські інструкції або *lauda*. Інструкції являють собою список обов’язкових для посла на сейм постанов щодо всіх питань, які важливі для шляхти кожного воєводства. Теоретично посол не мав права відступати від докладних інструкцій, викладених у ляудах. Сеймові інструкції є дуже важливим джерелом з політичної, економічної історії та історії ідей. Завдяки аналізу інструкцій вдалося встановити думку шляхти як загальну, так і окремих воєводств, щодо питань оборони південно-східних кордонів від турецько-татарської небезпеки, польсько-турецьких стосунків, приєднання чи не приєднання Речі Посполитої до антитурецьких ініціатив Габсбургів тощо.

Найбільше зібрання актових матеріалів польських сеймів і сеймиків містять фонди Народової бібліотеки у Варшаві (відділ мікрофільмів). Роботу з актовими документами значно спрощують наукові видання цих документів. Едиція сеймової документації розпочалася ще в середині XIX ст. і не припиняється й нині. У багатотомній серії „Scriptores Rerum Polonicarum” з останньої чверті XIX ст. до першої світової війни видані кілька сеймових щоденників. У середині XIX ст. том інструкцій сеймику Київського воєводства видала Київська археографічна комісія⁴⁹. Тоді ж у Санкт-Петербурзі були надруковані сеймові конституції за весь час існування Польського королівства („Volumina Legum”). У міжвоєнний час у серійній публікації джерел „Akta Grodzkie i Ziemskie” були надруковані матеріали галицького та вишенського сеймиків. У післявоєнний час видавнича діяльність тривала. У Польщі побачили світ кількатомові збірки актів сеймиків Краківського, Познанського та Калішського воєводств. Часто публікуються окремі документи, наприклад,

⁴⁹ Архив Юго-Западной Руси. – К., 1861. – Ч. 2. – Т. 1. Постановления дворянских провинциальных сеймиков в Юго-Западной России (1569 – 1654 гг.). – 1861. – 414 с.

поодинокі інструкції, не відомі раніше. Усе це робить сеймові документи більш доступними.

До наративних джерел належить напівофіційне листування між урядниками Речі Посполитої. З-поміж листування польських урядників найбільший інтерес для мене становили листи коронних гетьманів Ст. Жолкевського та Ст. Конєцпольського⁵⁰. У їх багатій епістолярній спадщині є листи до королів, сенаторів, різних повітових сеймиків, до представників інших держав тощо. Ці листи містять багату інформацію з різних сфер державного життя, особливо військово-політичної.

Найменшою, але від того не менш цікавою, є група зображувальних джерел – гравюр, якими оздоблені стародруки. Вони служать оригінальним доповненням до решти джерел. Використання візуальних образів у художніх, політичних та історичних творах у XVI – XVII ст. було підпорядковане не лише естетичним вимогам часу, а й було додатковим каналом інформації для читачів (навіть не вміючи читати, можна було зрозуміти, яке послання „закодоване” в малюнку). За визначенням У. Августиняк, ці послання „були незмірно краще зрозумілі для тогочасних глядачів, навчених читати улюблені в тій епосі „емблематичні ребуси”, ніж для більшості сьогоднішніх дослідників”⁵¹.

Не менш важливим аспектом роботи з наративними джерелами стало питання репрезентативності джерельної бази дослідження. На сьогодинішній день не існує каталога чи простого переліку текстів польської літератури XVI – XVII ст. антитурецького спрямування. Крім того, досить рідко автори присвячували увесь текст винятково одній темі – турецькій. Зазвичай письменники торкалися кількох актуальних тем.

Значна частина наративних джерел, за винятком текстів найбільш відомих авторів, була відшукана мною в архівах та відділах стародруків бібліотек.

У підсумку зазначу, що сукупність джерел, як актових, так і наративних, є достатньо репрезентативною і може забезпечити досягнення мети дослідження та розв’язання поставлених завдань.

⁵⁰ Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana: z jego popiersiem. – Lwów, 1861. – 628 s.

⁵¹ Augustyniak U. Wazowie i «królowie rodacy»: studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku. – Warszawa, 1999. – S. 92.

Розділ I

Ванні роки турчиків у Польському королівстві та Речі Посполитій (до середини XVI ст.)

З кінця XV – початку XVI ст. як окремий напрямок політичної та оказіональної літератури турчики починають посідати чільне місце в суспільно-політичній думці спочатку Польського королівства, а починаючи з 1569 р., і Речі Посполитої. На причинах такого швидкого зростання популярності „турецької” теми я вже зупинявся раніше, тому розглянемо твори, що заклали фундамент антитурецької літератури в Польщі. До цього огляду потраплять твори різних авторів. Деякі з них є власне польськими авторами, інші – не були написані в межах Польщі, але мали значний вплив на формування польських турчиків і саме тому вони заслуговують на увагу.

SOLIMANVS · IMPERATOR
· TVRCHARVM ·

Даніель Хопфер (1470-1536).
Кінний портрет султана Сулеймана Пишного (І пол. XVI ст.)

Почати огляд, на мою думку, варто із творчого доробку натуралізованого в Польщі італійця, людини, що належала до грона гуманістів загальноєвропейського масштабу, Філіппо Буанакорссі, більш відомого як Філіп Каллімах (1437-1497)⁵². Каллімах як гуманіст широких поглядів не міг оминати таку актуальну як для його старої, так і нової батьківщини тему, як турецька загроза. Тим паче, що наприкінці XV ст. випало кілька чудових нагод.

Одним із найвідоміших творів, або, принаймні, таким, що набув загальноєвропейського поширення, була промова до Папи Інокентія VIII „Ad Innocentium VIII De Bello Turcis Inferendo Oratio”, яку Каллімах виголосив у Ватикані 25 березня 1490 р. Той факт, що автором промови є людина, вихована в Італії, яка засвоїла характерні елементи італійської інтелектуальної культури другої половини XV ст., робить твір специфічною пам’яткою польської політичної думки свого часу. Звісно, про те, що промова відображає польську політичну думку та культуру, можна говорити досить умовно. Але й припустити, що вона могла бути виголошеною (якщо була виголошена⁵³) без попереднього схвалення найвищих урядників Корони Польської, було б наївно.

Сама промова має чітко виражену пропагандистську мету – продемонструвати значення Польщі для спільної боротьби проти турків. Навіть більше – довести неможливість і безперспективність будь-якої боротьби проти турків без Польщі. Як і в усіх агітаційних текстах, у промові Каллімаха багато топосів, емоцій, але є й слушні, тверезі думки. Почнемо із загальних місць тексту. Однією з ідей, ретранслятором якої був Каллімах та багато інших авторів з усієї Європи, була думка, що турки не отримали жодних перемог силою власної зброї або завдяки мужності та вмінням власного війська, лише завдяки слабкості та роз’єднаності християнського світу:

...не хотів би тут говорити про те, що нічого не досягнули ані власною зброєю, ані власними силами і, що завдячують зраді, ...жодну із перемог не отримали завдяки властиво силі, ...своїм впливом не завдячують ані зброї, ані військовому мистецтву, ані багатству, ані великим масам людей, лише думці християн, що спричинена безпідставним страхом, що мають [турки – П.В.] якусь силу⁵⁴.

⁵² Біографія гуманіста та причини, за якими він опинився у Польському королівстві знаходяться поза межами нашого інтересу, тому всіх спрямовую до чисельної літератури з предмету.

⁵³ Tańkowski P. „Imago Turci”. Studium z dziejów komunikacji społecznej w dawnej Polsce 1453-1572. – Lublin, 2013. – S. 152.

⁵⁴ Kallimach. Philippi Callimachi ad Innocentium VIII de bello Turcis inferendo oratio. – Varsoviae, 1964. – S. 35, 47, 49.

Продовженням попередньої думки Каллімаха є твердження, що уявлення про силу і потужність турків є значно перебільшені. Автор намагається переконати своїх слухачів і головного з них – Папу Римського, що турки не мають ні великого, багаточисельного і потужного війська, ні значних фінансових можливостей, ні демографічного потенціалу для довготривалої війни з християнами, а „справжня потуга турків не відповідає тому, що про неї говорять”⁵⁵. У своїй промові Каллімах детально описує слабкість турків, недосконалість їх зброї та військової організації.

Наслідком такого опису турецької потуги є переконання Каллімаха у неможливості змусити всіх християн об’єднатися проти турків: „складна, навіть неможлива справа, щоб прагнення та сили всіх привести до якоїсь спільної акції, яка має на меті збереження релігії”⁵⁶.

Щоправда наприкінці промови автор трохи змістив акценти:

*...більш слушним є погляд тих людей, які вважають, що немає потреби виступати всіма величезними силами проти турків і варто думати не про кількість, а про те, як керувати всією справою, щоб привести до битви достатню для перемоги кількість війська*⁵⁷.

Ідея неможливості об’єднання всіх християн проти турків червоною ниткою проходить через весь текст. Зворотною стороною цієї ідеї є питання: хто ж воюватиме проти турків? І Каллімах дає відповідь: норвежці, британці, данці, іспанці, французи, німці та, звісно, поляки. При цьому саме полякам автор приписує провідну роль. Передумовою такої думки є виняткове географічне положення Польської Корони: лише вона має досить широкий сухопутний кордон з турками та зручні шляхи сполучення з цим кордоном.

Оцінюючи текст Каллімаха „Ad Innocentium VIII De Bello Turcis Inferendo Oratio”, слід зазначити, що в ньому немає нічого нового чи оригінального про турків. На мій погляд, Каллімах озвучив значно цікавіші думки про татар, ніж турків, але до них повернемося пізніше. Причина „неоригінальності” промови криється в меті її написання і проголошення – не сповістити Папі Римському нову інформації про турків, а лише спробувати заохотити його до створення чергової анти-турецької ліги. Тому промова була більше агітаційною, ніж аналітичною.

Одним із важливих, на мою думку, текстів, які із середини XVI ст. зазнали активного поширення Польщею, був трактат „Хроніка про турецькі справи Костянтина, сина Михайла Костянтиновича з Островіци, який був забраний турками з-поміж яничар” більш відомого

⁵⁵ Kallimach. Philippi Callimachi ad Innocentium VIII... – S. 53.

⁵⁶ Kallimach. Philippi Callimachi ad Innocentium VIII... – S. 23.

⁵⁷ Kallimach. Philippi Callimachi ad Innocentium VIII... – S. 55.

за назвою, яку йому дав перший видавець – „Записки яничара”. Час написання „Записок”, як і промови Каллімаха, виходить за хронологічні межі дослідження, але, на моє переконання, на цей твір обов’язково слід звернути увагу, оглядаючи польську антитурецьку літературу середини XVI – середини XVII ст. І причин цьому кілька. По-перше, „Записки яничара”, на думку більшості дослідників цього тексту, були написані на території Польсько-Литовської держави в період із 1497 до 1501 рр. і відразу ж набули широкої популярності в середовищі державної еліти. Свідченням популярності „Записок” у Польщі є той факт, що 3 з 12 виявлених списків цього тексту – польські рукописи XVI ст. У рукописному вигляді „Записки” були поширені й чеськими землями. Незважаючи на таку популярність, уперше „Записки яничара” були видані в Літомишлі 1565 р. Другим аргументом на пояснення актуальності „Записок” і в середині XVII ст. є те, що цей твір сучасники відразу почали сприймати, як „програма-меморандум боротьби з турецькою небезпекою”, адже завжди у списках „Записки” були об’єднані з іншими текстами антитурецького змісту⁵⁸.

Отже, дослідники сходяться на думці, що головною метою написання „Записок” є заклик до боротьби з турецькою небезпекою. Для протидії Османській імперії Костянтин з Островиці дає ряд корисних порад: указує найкращу, на його думку, структуру війська, пояснює тактику турецької армії, географію Туреччини тощо. Цінність цих порад у тому, що вони походять „із середини” від безпосереднього учасника військових кампаній Порти, а не з уст відстороненого спостерігача.

Георг Кресс.

Гравюра з газети „Новини з Праги про турецьку атаку” (1591)

⁵⁸ Записки яничара, написаны Константином Михайловичем из Островицы. – М., 1978. – С. 35.

Крізь весь твір проходять дві головні ідеї. Перша – причиною поразок християн у війнах із Османською імперією є їх роз'єднаність та ворожнеча між собою; друга – турки досягали своїх перемог не завдяки військовій перевазі (при цьому автор визнає, що султан має дуже велике військо), а завдяки хитрості та недотриманню укладених ними мирних угод. Докладніше зупинимося на аргументах автора.

На думку Костянтина з Островиці, перший розкол у християнстві настав, коли був обраний перший Папа Римський. У час Костянтина з Островиці в межах християнства виникають нові єресі, які значно послаблюють релігію. Автор пише, що Папа Римський та імператор Священної Римської імперії організовують лише бенкети і нічого не роблять, аби протидіяти туркам⁵⁹. Постійним прикладом негативних наслідків воєн між християнами є угорський король. На сторінках „Записок” автор кілька разів звинувачує його, що замість війни з поганями, він витрачає гроші на війни з християнами, але якби він хоча б половину витрачених на війни з християнами коштів витратив на протидію туркам, то прославився б на Сході і Заході, а вороги тремтіли б лише від згадки про нього⁶⁰.

Іншим сюжетом, який експліцитно присутній у тексті, є невірність турків своєму слову. Так, автор не лише наводить багато прикладів того, що турки спочатку вкладали мир, а потім самі ж і порушували та фіксує ці епізоди в назвах окремих глав „Записок”. Наприклад, „Як Мехмед за допомогою перемир'я обманув Димитрія, деспота Морійського або Ахейського”. Автор невпинно підводить читачів до думки, що не можна вірити жодному мирному договору з Портою і слід завжди бути готовим, що султан використає перемир'я, аби відволікти увагу християнських монархів і несподівано напасти на них.

Що ж пропонує Костянтин з Островиці? Головною порадою „яничара” є об'єднання християн для спільної боротьби з поганями. На його думку, перевага в цій боротьбі буде на боці християн, адже турки хоробрі та успішні у своїх війнах не завдяки умінням та відвазі, а лише через християнську роз'єднаність. Автор стверджує: сам чув від турків у Константинополі, що вони бояться, аби християни не вторглися до Османської імперії, бо тоді вони отримають підтримку всіх підкорених християн Туреччини. У „Записках” письменник дає кілька тактичних порад із власного досвіду, адже він сам служив у турецькому війську. Він звертає увагу, що турецька піхота не може довго перебувати на полі бою, адже не готова до цього. Костянтин радить злякати верблюдів під час бою, що дозволить легше перемогти яничар, без яких султан

⁵⁹ Записки яничара... – С. 58.

⁶⁰ Записки яничара... – С. 76-78.

взагалі не буде продовжувати війну, тощо⁶¹. Окрему главу автор присвятив організації походу проти турків. У ролі християнського лідера, який би зміг очолити війну проти мусульман, автор бачить лише одного кандидата – польського короля Яна I Ольбрахта. Щоправда, за спостереженнями дослідника „Записок яничара” А. Рогова, перевагу Яна Ольбрахта над іншими кандидатами автор не підтверджує жодними конкретними доказами. Єдиною антитурецькою акцією Ольбрахта, яка мала на меті посилити вплив Польщі в Молдавії, а не воювати з Константинополем, був буковинський похід польського короля 1497 р., який Костянтин зобразив, як подію виняткового значення і помсту за християнську кров⁶².

Таким чином, у „Записках яничара” були озвучені тези, що набули широкої популярності в польській антитурецькій літературі XVI – XVII ст., а саме: упевненість, що всі перемоги турки отримали лише через війни християн між собою; застереження, що в жодному разі не можна вірити мирним угодам із султаном; заклик до християн про об'єднання заради знищення Османської імперії; на роль головнокомандувача об'єднаним військом може претендувати лише польський король⁶³.

У першій половині XVI ст. у середовищі антитурецьки налаштованих мислителів, політиків та письменників виник новий „герой”, образ якого використовували, як символ безкомпромісної боротьби із потужним і жорстоким ворогом. Цим героєм був Георгій Кастріот Скандербег (Georgia Kastriot Skenderbeg) – лідер албанського антитурецького повстання 1450-1470-х рр. У Польщі набула поширення його біографія, яку написав і видав між 1508 і 1510 рр. його молодший сучасник Мартин Бартелій. У польському перекладі Ципріана Базиліки (Cyprian Bazylik) книга вийшла 1567 р. під назвою „Historia o Żywocie i zacnych sprawach Jerzego Kastriota, którego pospolicie Scanderbegem zową...”, але до того часу оригінал уже був кілька разів перевиданий і перекладений різними європейськими мовами. Далі Мартин Бельський (Marcin Bielski) використав біографію Скандербега та похідну від неї південнослов'янську „Повість про Скандербега-Черноєвича” у роботі над своєю „Хронікою” та видав польський переклад біографії Скандербега під назвою „O Skanderbegu

⁶¹ Записки яничара... – С. 95, 104.

⁶² Записки яничара... – С. 19.

⁶³ Стислу характеристику твору див.: Backvis C. Słowianin w obliczu „lekcji” tureckiej w zarania czasów nowożytnych // Szkice o kulturze staropolskiej. – Warszawa, 1975. – S. 625-650.

Macedonie albańskim książęciu”⁶⁴. Цей текст можна було сприймати як агітаційний антитурецький трактат. Але, на відміну від багатьох інших творів такого ґатунку, повість М. Бельського не мала прямих закликів до читачів. Автор обмежився лише переказом історії Скандербеґа. Що ж виказує позицію автора? На мою думку, це об’єднання позиції оповідача (Бельського) та повстанців македонців. Автор постійно вживає займенники „ми” та „наші”, коли говорить про албанців. Без сумніву, для поляка „свого” з албанця робило християнство та протистояння турецькій експансії.

Портрет Скандербеґа із книги Мартина Бельського
„O Skanderbegu macedonie albańskim książęciu”.

Знаковою постаттю для становлення антитурецького дискурсу польської суспільно-політичної думки був відомий мислитель Станіслав Оріховський-Роксолан. Він народився 1513 р. біля Перемишля в католицько-православній родині. На бажання батька поїхав на навчання до Італії та Німеччини, де завжди підкреслював своє українське (руське) походження. Після повернення додому

⁶⁴ Bielski M. O Skanderbegu Macedonie albańskim książęciu. – Warszawa, 1961. – 109 s.

вступив у сан каноніка. Але прославився як філософ та ідеолог і захисник шляхетських прав та вольностей. За свої релігійні та політичні огляди був викликаний до церковного суду, але шляхта стала на захист філософа. До сфери інтересів Роксолана належали питання політичного устрою держави, філософії природного права, релігійна полеміка (будучи католиком, ставав на захист православ'я).

До поглядів Роксолана я звернуся трохи пізніше, зараз же зупинимося на найзагальніших рисах його антитурецьких творів. Турецькій темі Ст. Оріховський присвятив кілька творів, найвідоміші з яких дві промови „Про турецьку загрозу” та „Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу”. Можна стверджувати, що Ст. Оріховський був одним із засновників антитурецького напрямку в польській літературі XVI – XVII ст. Ідеї та проекти, що були озвучені Оріховським у творах, були розвинуті у творчості багатьох політичних письменників та публіцистів другої половини XVI – першої половини XVII ст. Прикладом такого проекту може бути пропозиція поділити всі воєводства на групи і почергово відправляти їх охороняти прикордоння. У цьому випадку Оріховський реанімував пропозиції короля Сигізмунда Старого на сейм 1512 р. Король пропонував, щоб на кордоні щороку служила п'ята частина шляхти. Ті, хто з різних причин не міг служити, повинні були сплачувати спеціальний податок. За підрахунками польського історика К. Гурського, такий план мав забезпечити до тридцяти тисяч ополчення⁶⁵. Слід зазначити, що основою обороноздатності Оріховський вважав міста, фактично фортеці, і як приклад наводив Німеччину. Згодом ідея побудови фортець на кордоні відобразилася й у *pacta conventa*, і в політичній публіцистиці. Як і Роксолан, багато письменників кінця XVI – початку XVII ст. описували Україну як школу лицарства для шляхетської молоді. Я не можу стверджувати однозначно, що всі ці сюжети були „інтелектуальною власністю” Ст. Оріховського, але безсумнівно, вони були ним популяризовані.

До обговорення турецької проблеми долучалися не лише публіцисти, які не мали мілітарного досвіду, а й фахові військові. Одним із таких експертів був знаний і шанований майстер військової справи гетьман Ян Тарновський (Jan Tarnowski). Його „*Consilium rationis bellicae*”⁶⁶ (1558 р.) користувався великою популярністю в читацької аудиторії.

⁶⁵ Лепявко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва: XVI ст. – Запоріжжя, 2001. – С. 40.

⁶⁶ Tarnowski J. *Consilium rationis bellicae*. – Warszawa, 1987. – S. 206.

За спостереженням дослідника польської військової думки К. Олейніка, рисою, що відрізняє трактат гетьмана від багатьох інших творів, присвячених військовій тематиці, є зосередження уваги Я. Тарновського винятково на оборонній війні⁶⁷. З огляду на поставлену автором мету трактату – описати найкращий спосіб оборони держави – були запропоновані такі засоби: зробити південно-східні кордони держави безпечними; зміцнити обороноздатність Кракова, на той час столиці держави; створити постійну армію з добрим вишколом; війську перейняти спеціальну тактику боротьби з турками і татарами. Особливу увагу гетьман звертав на обороноздатність столиці, бо вважав, що народ, утративши столицю, автоматично втратить незалежність. Аргументом у цьому випадку було завоювання турками Константинополя⁶⁸. Маючи на практиці справу з турецькою, і особливо татарською загрозою, Я. Тарновський розумів, що посполите рушення, яке теоретично повинно було захищати державу у випадках потреби, нічого не зможе протиставити більш швидким татарам. Окрім низьких бойових характеристик шляхетського ополчення, існували проблеми з його скликанням та керуванням. Саме такі аргументи підштовхували досвідченого військового до підтримки ідеї постійного найманого (затяжного) війська, яке він планував розмістити на польсько-татарському прикордонні. Але оборона держави лягала, згідно з міркуваннями гетьмана, не лише на плечі затяжного війська. Король із власних коштів повинен був утримувати частини кінноти для оборони кордону. Іншою умовою убезпечення кордону Я. Тарновський вважав зміцнення прикордонних міст та фортець, ремонт фортифікаційних споруд, доставку потрібної кількості артилерії, фуражу та осадження військовими залогами. Прикметно, що гетьман не залишив ці пропозиції лише на папері – він сам заснував ряд міст на прикордонні⁶⁹.

Окрім порад, як убезпечити кордон, значну частину твору гетьман присвятив конкретним тактичним рекомендаціям: як повинно бути підготовлено військо, хто має командувати армією, як форсувати ріки, як закладати обози тощо. Але найважливішою і найціннішою ідеєю Я. Тарновського сучасні історики військової думки вважають ідею формування постійного затяжного війська⁷⁰.

⁶⁷ Olejnik K. Rozwój polskiej myśli wojskowej do końca XVII wieku... – S. 62.

⁶⁸ Sikorski J. Problematyka walki z Turkami // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 1984 – T. XXVII. – S. 149.

⁶⁹ Olejnik K. Rozwój polskiej myśli wojskowej do końca XVII wieku... – S. 63.

⁷⁰ Wyszczelski L. Koncepcje obrony Kresów Wschodnich w polskiej myśli wojskowej XVI-XVII wieku. // Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje: studia i szkice – Siedlce, 2004. – S. 87.

Нагадування шляхті про її обов'язок боронити державу поширювалися не лише у формі ґрунтовних трактатів, а й віршовано. Відповідно до тогочасних уявлень про літературу, те, що написане віршем, написане з більшим натхненням, ніж текст прозовий. Тому віршовані твори складають значну частину антитурецької літератури. Хронологічно першою антитурецькою уособленою скаргою є твір Валентія Ецка (Walenty Eck) „Ad Sigismundum invictissimum Regem Poloniae... Threni neglectae Religionis” (1518 р.). Загроза Польщі обговорювалася не лише в тексті вірша. Так, на гравюрі титульної сторінки представлена уособлена Релігія (християнство), яку з усіх сторін атакують вороги у вигляді воїнів. Одним з них є турок, який тягне Релігію за волосся і прагне вдарити в голову⁷¹.

Гравюра з вірша В. Ецка
„Ad Sigismundum invictissimum Regem Poloniae...
Threni neglectae Religionis” (1518)

⁷¹ Herman S. Żywa postać Rzeczypospolitej: studium z literatury staropolskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku. – Zielona Góra, 1985. – S. 144.

Зазначу, що в польській політичній літературі антитурецького спрямування ця титульна сторінка – чи не перше персоніфіковане зображення ворога-турка в XVI ст. З часом такі зображення з'являтимуться частіше.

Довгу кар'єру поетичні політичні нагадування розпочали „з подачі” відомого польського дипломата Яна Дантишка (Jan Dantyszek). 1530 р. він написав твір до Папи Климента VII та цісаря Карла V. На думку автора, саме ці два адресати правлять світом, але вони перебувають між собою у ворожнечі, тому Я. Дантишек закликав їх об'єднатися для спільної боротьби з турками. Дипломат писав, що затягування в цій важливій справі дуже шкідливе для всієї християнської Європи. Я. Дантишек нагадував, що Ягеллони гинули в боях з османами. Одночасно автор розумів, що організація антитурецької війни потребує довготривалого підготування, тому намагався довести своїм адресатам, що польський король повинен підтримувати мирні стосунки із султаном до того часу, щоб не занепасти державу у війні⁷².

Одним із продовжувачів традицій написання поетичних творів алегоричного та сатиричного змісту про актуальні політичні проблеми Польської Корони був відомий історик і письменник Мартин Бельський. У своїй сатирі „Sen majowy” (1586 р.) він, скориставшись популярним середньовічним жанром видіння, розповів читачеві сон пустельника, у якому той бачив підготування двох військ звірів до битви. Поет уподібнив турків до вовка, татар назвав божим бичем, а цісаря – орлом. У війську імператора Священної Римської імперії були іспанці – круки, які повинні виклювати очі туркам, німецькі князі – грифи, які поперевертають військові табори ворогові, лев – Венеція, страус – Папа Римський та пелікан – уособлення Ісуса. Узагальнення та аналіз зовнішньополітичної ситуації в європейсько-турецькому протистоянні М. Бельський уклав в уста персоніфікованих Угорщини, Польщі та Валахії. Звісно ж, першою з-поміж усіх персоніфікацій була Польща:

*Першою чесна пані говорила
І обличчя у неї було трохи засмучене.*

Аналізуючи геополітичну ситуацію, М. Бельський пише, що всі європейські держави захищені Польщею і Угорщиною: „За нами як за муром всі добрий спокій мають”⁷³.

⁷² Herman S. Żywa postać Rzeczypospolitej... – S. 201-203, 210-211.

⁷³ Bielski M. Marcina Bielskiego Satyry. – Kraków, 1889. – S. 16.

Одночасно поет закликає до спільної боротьби з турками, щоб вигнати їх „із Європи в Кавказькі гори”. Чи не найбільше письменник критикує німців, які воюють між собою:

*Волють панове німці воювати між собою,
Ніж з нами разом йти на поганців*⁷⁴.

Автор висловлює незадоволення діями Польщі, яка не підтримала Валахію в боротьбі проти турків. Але одночасно М. Бельський знаходить виправдання для Польщі, що перебуває під найбільшою загрозою від ворога та не має великого війська й замків для надійної оборони. Таке пояснення причин польської пасивності досить рідкісне, і, хоча й траплятиметься пізніше в кількох текстах, усе одно звучатиме дисонансом в антитурецькому дискурсі польської літератури. Бельський закінчує сатиру звичним закликом персоніфікованої Польщі до своїх синів захистити її від татар і турків. Підтвердженням закликів до війни і доповненням самого тексту мала слугувати титульна сторінка оригінального видання, до аналізу котрої я повернуся трохи згодом.

Головною метою іншого твору М. Бельського „Sprawa rycerska” (1569 р.)⁷⁵, як зазначав сам автор, було застерегти польський народ від занепаду лицарського духу. Тому він показав, як створені армії різних держав, як вони воюють, заохочував сучасників до більшого ентузіазму у справі відродження бойового духу. З огляду на поставлену проблематику найбільший інтерес для мене представляють розділи присвячені Туреччині. Звернення автора до описів удалих битв османського війська, на мою думку, мало виконувати подвійну функцію. З одної боку, це свідчить про підвищений інтерес у державі до свого південного сусіда, а, з іншого, – ці описи повинні були стимулювати урядовців до більш ретельного погляду на небезпечного сусіда і зміцнення системи оборони держави.

Цікавою пам'яткою суспільно-політичної та військової думки є трактат Станіслава Сарніцького (Stanisław Sarnicki) „Księgi hetmańskie”. Він був написаний у 1575-1577 рр. у часи перших безкоролівств і не був надрукований за життя автора, тому трактатом не могли активно користуватися сучасники. Але ідеї, викладені гетьманом на сторінках твору, засвідчують безпосередній фаховий інтерес автора до питань, пов'язаних із безпекою південно-східного кордону держави та рівень обізнаності суспільства з цими проблемами⁷⁶.

⁷⁴ Bielski M. Marcina Bielskiego Satyry. – Kraków, 1889. – S. 15.

⁷⁵ Bielski M. Sprawa rycerska // Wójcicki K.W. Archiwum domowe do dziejów literatury krajowej – Wawszawa, 1856. – 330 s.

⁷⁶ Sikorski J. Księgi hetmańskie Stanisława Sarnickiego na tle piśmiennictwa wojskowego w Polsce XVI wieku // SMHW. – 1966. – T. XII. – S. 3-62.

Ст. Сарніцький констатував незадовільний стан обороноздатності держави загалом та східних кордонів зокрема. Причиною такого стану речей, на думку автора, є посполите рушення як спосіб оборони Речі Посполитої. Сам автор був послідовним противником рушення і критикував його з кількох позицій. По-перше, уважав його не придатним до боротьби з татарами й оборони кордону через свою повільність. По-друге, критикував бойові якості посполитого рушення, які не відповідають вимогам, що стояли перед польським військом. Альтернативою рушенню Сарніцький вважав постійне зтяжне військо. Відмовившись від використання рушення, Сарніцький все ж таки хотів використати шляхту для оборони держави, тому виступив з пропозицією сталої військової повинності шляхти, а не її участі у неефективному рушенні.

Warhafftige Anzæhung-
der geschicht des Türckischen kriegs /
 wie es sich in disem 32. Jar/ des Monats September/
 In Osterreich vnd Steyrmarcht zugetragen vñ
 verlossen hat/ Auch wie der Türckisch
 Keyser/ mit grossen schaden seines
 volcks abgezogen/ vnd wenig
 syge erlangt hat.

Гравюра з німецької газети початку XVI ст.
 із зображенням битви між ландскнехтами і турками

Ст. Сарніцький був прихильником фахової підготовки майбутніх жовнірів. У цьому простежується спільність його поглядів з проектами А. Моджевського.

Окрім підготовки до війни у середині держави, автор пропонував наносити превентивні удари по поселеннях татарів і турків для знищення живності. Для надійнішого захисту кордону Ст. Сарніцький уважав за доцільне утримувати стале затяжне військо на небезпечній прикордонній території та посилити його спеціально створеними загонами із селян, що там мешкають. Сарніцький підтримував ідею використання реєстрових козаків у боротьбі проти татар і закликав до збільшення козацьких полків. Автор був прихильником побудови мережі замків і маленьких оборонних пунктів у межиріччі Дніпра і Дністра. Одним із місць для фортеці він пропонував обрати Бар⁷⁷.

Іншим твором, написаним Ст. Сарніцьким на тему турецької загрози, є „*De bello Turcico deliberatio*”, уміщений у більшому трактаті „*Oratio pro lege electionis ad regiam, amplissimum senatum et ordines regni. Cui addita est in fine deliberatio de bello Turcico*” (1575 р.). Цей трактат помітно „випадає” із загального тону антитурецької публіцистики та дискусії часів безкоролів'я. Автор намагався переконати читача, що турки не порушують укладених угод, а їх володарі дотримуються даного слова. Сарніцький виступив із думкою, що найкращим варіантом для Польщі буде дотримання миру у взаємовідносинах із Портою. Прикладом того, що може статися за недотримання угод з турками, Сарніцький називав битву під Варною 1444 р. У свою чергу, недотримання угод християнськими володарями є найкращим стимулом для участі у війні мусульман. На думку автора, Османська імперія не становить небезпеки для Корони, адже султану й без того важко утримувати під контролем величезні завойовані території⁷⁸.

Таке ставлення до турецько-татарської небезпеки є винятком. Більшість авторів, широко використовуючи у своїй творчості антитурецькі сюжети, закликали до активної протидії Османській імперії. Так, цікавий опис татарського нападу залишив Б. Папроцький. Вірш був виданий 1575 р. у Кракові і мав титул „*Historya żalosna o prętkości u okrutności tatarskiej...*”. За оцінкою Д. Вирського, цей вірш „у вітчизняній історіографії може претендувати на статус класичного

⁷⁷ Sikorski J. Księgi hetmańskie Stanisława Sarnickiego na tle piśmiennictwa wojkowego w Polsce XVI wieku // SMHW. – 1966. – T. XII. – S. 92.

⁷⁸ Sikorski J. Sikorski J. Problematyka walki z Turkami // SMHW. – 1984. – T. XXVII. – S. 151.

опису вдалого татарського набігу на українські землі”⁷⁹. Загалом, вірш складає враження більше військової реляції, ніж художнього твору. Таке враження посилюють точні описи військових загонів магнатів і шляхти, які приєдналися до гетьмана, детальний виклад маневрів, здійснених татарами і польським військом, що переслідувало нападників. При цьому твір не позбавлений ряду характерних рис антитурецької літератури. Зокрема, автор відразу ж закликає польську шляхту брати приклад із християнських володарів, які вели успішні війни проти Османської імперії, – Скандербєга (Георга Кастріоті) та молдавського господаря Івоні (Іона III Лютого), виславляє шляхту, яка відгукнулася на заклик гетьмана про допомогу. Для Б. Папроцького вони – „мужні пани, Гектори Руські”.

Як і його попередники, Б. Папроцький закликає не вірити мирним угодам із султаном:

*Як би нас пожерти може тим примиренням зрадним,
Не вірте йому, на Бога, його листам жодним.*

Бо наміри султана давно відомі:

*...він пограбував хитро оних Зацних панів
Греків, Угорців і Сербів, а потім Албанців
І нас позбавив Волохів, і на Поділля цілить⁸⁰.*

На час створення „Історії жалосної” вже класичними стали описи України як землі загального достатку, джерела польського багатства. Тому Б. Папроцький зображує

*...ону Землю Руську на все багату,
Волами, кіньми і збіжжям знамениту⁸¹,*

яку обов’язково потрібно захищати. Наприкінці XVI ст. починав набирати поширення образ польського передмур’я християнства. Але у своєму творі Б. Папроцький зобразив Україну як мур Польщі:

*Плачуть Руські Країни за своєю дружиною вірною,
з котрих недавно мали мур, як мовлять, певний.
І вже чим оті звались, то сходить нанівець.
Твій то нині Мур Гідна ПОЛЬЩА, але ж дуже слабкий,
Керуй надалі обережніше, давай йому поради⁸².*

⁷⁹ Вирський Д. С. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2007. – Ч. 1. – 2007. – С. 180.

⁸⁰ Цитата за Вирський Д. Околиця Ренесансу... – С. 185.

⁸¹ Цитата за Вирський Д. Околиця Ренесансу... – С. 186.

⁸² Цитата за Вирський Д. Околиця Ренесансу... – С. 218.

Описуючи напад татар на українські землі, автор не міг оминати увагою самі татарські грабунки, оскільки, вони були проанонсовані вже в назві. У творі вміщений досить розлогий опис „*okrutności tatarskiey u srogego mordowania*” (татарської жорстокості та великих убивств). За моїми спостереженнями, цей опис майже без змін переписав під час складання вірша „*Bitwy znamienite*” М. Пашковський⁸³, який добре знав „Історію жалосну” і використовував її у перекладі хроніки Гваньїні.

Ганс Вегель Старший.
 Турецькі звірства (близько 1530 р.)

⁸³ Paszkowski M. Bitwy znamienite... W roku terazniejszym 1620 przez Marcina Paszkowskiego spisane. – B. m. dr., 1620.

Середина XVI ст. стала періодом становлення та оформлення польської політичної публіцистики як окремого жанру. Цей процес пов'язаний з іменем Станіслава Оріховського, який першим із польських авторів звернув увагу на небезпеку, яку Османська імперія викликала в Польщі. Цього ж письменника можна вважати засновником „турчиків” як окремого напрямку в польській публіцистиці. Популярність, яку за короткий час здобула антитурецька література в Короні Польській, а потім і в Речі Посполитій, повністю відповідала „духові часу”, адже з початку XVI ст. уся Європа опинилася перед загрозою війни з „Босфорським драконом”. У польській державі питання безпеки від Порти з новою гостротою постало в часи безкоролівств після смерті останнього Ягеллона та короля Стефана Баторія, що відбилося в літературі того часу.

Розділ II

III *ляхта і посполите рушення*

 дним із головних завдань шляхти в Речі Посполитій була участь у посполитому рушенні. Саме рушення як спосіб оборони держави походить із середньовічних обов'язків лицарів брати участь у феодалному ополченні. За участь у ньому їй надавали дворянські титули. Дворяни посідали виняткове становище в суспільній структурі і не платили податків, не виконували жодних інших повинностей, окрім оборони держави. Головним завданням дворян (лицарів) була участь у військових кампаніях сюзерена. Натомість лицарі отримували ряд соціальних привілеїв та землю, яка разом із військовим грабунком стала одним із джерел їх багатства. Землю лицарі отримували в умовне володіння – допоки стають до війська за наказом свого володаря, доти користуються і перевагами, і землею. Такий лад був сакралізований відомим поділом середньовічного суспільства на *oratores*, *bellatores* та *laborares*.

Постулат про оборону держави як священний обов'язок кожного громадянина не викликав запитань ні в Польському королівстві, ні в Речі Посполитій XVI – XVII ст. Але ще раз наголошу, що громадянами вважали не все населення держави, а лише шляхту. Виходячи з такого посилу, саме на шляхту лягав обов'язок захищати державу та всіх її мешканців від зовнішніх та внутрішніх небезпек. Шляхта, будучи нащадками лицарським стану, теоретично могла виконувати лише лицарську справу – війну. Ця ідея була однією з основних у підмурку шляхетської ідеології – сарматизму. Звісно, польський шляхтич не проводив весь час у війську, але в моменти небезпеки його священним обов'язком як *bellatores* (людини війни) було стати до посполитого рушення для оборони держави. Саме ж посполите рушення розглядалося як останній стовп оборони і скликалося лише у надзвичайних випадках.

У реальності усе мало інший вигляд. Протягом кінця XV – першої половини XVI ст. польська шляхта „обростає” правами та привілеями і поступово перетворюється на провідну суспільну групу. Вона бореться за свої права проти магнатів та короля. Одним із найважливіших її здобутків стала можливість передавати землю у спадок, чим вона перетворила землеволодіння із умовного у спадкове. А тому зникла необхідність брати участь в ополченні, бо земельна власність тепер не залежала від участі у війнах. І хоча саме шляхетство було дароване саме за участь у війнах, від початку XVI ст. шляхтичі

все рідше з'являються у війську, віддаючи перевагу більш спокійним торгівлі та сільському господарству.

У Речі Посполитій від самого початку її існування гостро постала проблема оборони південно-східних кордонів. Складність ситуації посилювалася не лише значною протяжністю польсько-татарського кордону та високими мілітарними характеристиками ворога, а й слабкістю самого польського війська. Військо Речі Посполитої складалось із постійних та тимчасових частин. Основною постійною частиною, хоча не завжди найчисельнішою, було кварцяне військо. Воно було створене у середині XVI ст. Сигізмундом II Августом і фінансувалося із надходжень від королівських володінь (королівщин). Кількість кварцяного війська не була постійною, у мирний час їх було значно менше, ніж у моменти загрози державі. За потреби йому на допомогу скликали суплементове військо – професійні наймані загони, які отримували фінансування зі спеціально призначених сеймом податків. Ще однією частиною війська було військо ординацьке, яке виставляли власники ординацій. Важливим доповненням були загони приватного війська, яке виставляла магнатерія та заможна шляхта. На відміну від попередніх, кварцяного та суплементового війська, ці частини, як і ординацьке військо, фінансувалися із приватних коштів. Частиною війська, що постійно мала перебувати на українських землях було реєстрове козацтво. І залишалось ще посполите рушення, до якого повинна була ставати шляхта.

„На папері” військо повинно було вистачати, але насправді все було значно складніше. Кварцяного війська було замало, щоб оборонятися від татар, податків на суплементове військо сейм не ухвалював, приватні та ординацькі частини могли не з'являтися до війська, посполите рушення не збиралося⁸⁴. Протиріччя між теорією і практикою викликали критику і нарікання з боку інтелектуалів. Критика всього війська не є предметом мого дослідження, мене цікавить лише ставлення польських інтелектуалів до посполитого рушення.

У працях публіцистів цього часу можна знайти багато пасажів про шляхтичів-лицарів, їх обов'язки та про те, що для нинішньої шляхти важливіше торгівля і заробітки, ніж справжня лицарська справа – війна. Сама ж шляхта та апологети шляхетських прав уважали, що бойові якості посполитого рушення значно краще від будь-якого найманого війська, бо найманці б'ються за гроші, а шляхта за свою свободу. Часто цей аргумент, але у видозміненій формі,

⁸⁴ Докладніше про обов'язок шляхти ставати до посполитого рушення див.: Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych ruskich od XVI do XVIII wieku. – Lwów, 1928. – 87 s.

використовували в порівняннях польського та турецького військ: усі турки – невольники султана і для них результат війни неважливий, натомість поляки є вільними і їм є що втрачати, тому й битимуться вони із більшим завзяттям. Іншим проявом „сакралізації” посполитого рушення була неприязнь до найманого (затяжного) війська, що мала логічне обґрунтування.

**Cud / znaczne zwycięstwo otrzymane nad Tatarzy zna-
czący / od wielu zasnych y wiary godnych / różney
Religiey ludzi widziany.**

Гравюра із зображенням перемоги над татарами
з книги Бартоша Папроцького
Paprocki B. Historia żałowska
o przędkości i okrutności tatarskiej (1575)

Шляхта боялася, що король, зібравши велику кількість найманців, зможе поширити в Польщі абсолютну владу монарха, і цьому шляхта намагалася завадити всіма можливими способами. Незважаючи на те, що участь кожного шляхтича в посполитому рушенні була „сакральним” обов’язком, шляхта не поспішала до війська. Та ще й за польськими законами король мав право скликати шляхту до посполитого рушення лише за згодою вального сейму, де засідала шляхта. Таким чином, виникало зачароване коло. Шляхта більш охоче скликала посполите рушення окремих воєводств, зазвичай прикордонних, для оборони від ворога. У такому разі вистачало згоди лише повітового сеймику.

Посполите рушення як спосіб комплектації війська в XVI – XVII ст. стрімко втрачало своє значення. У цей час усе більшу роль починають відігравати професійні армії, що складались із добре підготовлених найманців. Ця явище отримало назву військової революції XVI – XVII ст. Але шляхта вперто продовжувала протидіяти скликанню такої армії королем, майже не пропонуючи нічого натомість. Проте, починаючи із середини XVI ст., у суспільно-політичній думці все частіше з’являється критика посполитого рушення. Пов’язана вона була як з очевидними для частини сучасників низькими бойовими якостями рушення, так і з загальними проблемами у війську Речі Посполитої. Рушення критикували не лише публіцисти нешляхетського походження, а й військові урядники. Окрім того, говорячи про слабкість посполитого рушення, автори завжди порівнювали його з турецьким військом, а реорганізація війська мислилась у контексті „небезпеки зі Сходу”.

Що ж не влаштовувало в посполитому рушенні авторів сеймових промов та публіцистичних текстів? Почну із А. Фрича Моджевського. У своєму трактаті „De Republica emendanda” Фрич так описує вихід шляхти в похід проти ворога:

Але коли починає ширитися хоча б найслабший поголос про війну – святий Боже! – яке зухвальство починає підіймати голову в людях лицарського стану! ...притискають селян і своїх підданих, а чужим погрожують грабунком та вбивствами... І засвідчують свою статечність та мужність: зневажають посполитим людом, видирають те, що є чужим, захоплюють збіжжя та пашу, волів та скот – або задарма, або даючи якнайгіршу плату. Після такого великого спустошення рідної землі, після таких твартів над людьми вирушають із дому проти ворога, чого чекають люди з найбільшим нетерпінням і проводжають їх з наріканнями та плачем і побажаннями, щоб ніколи не

*поверталися... І нехай кожен уважно подумає, чого можна сподіватися від тих, хто з такою образою Бога і людей вирушає на виправу проти неприятелів?*⁸⁵.

Такий вигляд мало посполите рушення в очах людини, котра щиро вболівала за долю своєї держави.

Ян Амор Тарновський – великий коронний гетьман, автор трактату про військову справу, у якому підсумував свій багаторічний досвід, – був одним із перших, хто вказав на неефективність посполитого рушення. Особливо це стосувалося боротьби проти татар і турків⁸⁶. Я. Тарновський розумів, що посполите рушення у випадках потреби нічого не зможе протиставити швидким татарам. Окрім низьких бойових характеристик шляхетського ополчення, існували проблеми з його скликанням та керуванням.:

*Воєнне рушення теж мало корисне... збирається довго і нешвидко їде, а для нагальної потреби потрібно, щоб виправа була швидша і за короткий час, щоб люди швидше зібратися могли. А для швидшої готовності потрібно, щоб у повітах оказовання були, бо таким способом покращується готовність, щоб швидшим було рушення і скоріше збиралося, коли люди будуть на оказованнях, тому будуть мати кращу готовність, ніж зараз є чи була*⁸⁷.

Станіслав Сарніцький – автор „Гетьманських книг” – констатував незадовільний стан обороноздатності держави загалом та східних кордонів зокрема. Причиною такого стану речей, на думку автора, є посполите рушення як спосіб оборони Речі Посполитої. Автор критикував рушення за його повільність та низькі бойові якості⁸⁸.

Кш. Варшевіцький пропонував створити на південно-східному кордоні таку систему оборони, при якій посполите рушення виявиться непотрібним, адже воно і до того „створювало лише скарги та нарікання”⁸⁹.

Ш. Старовольський, описуючи дії шляхти під час нападу ворога (татар), пише, що коли шляхта дізнається про небезпеку, довго радиться на сеймиках, а потім, після оголошення рушення, повільно йде до місця збору⁹⁰. Зрозуміло, що, коли рушення приходить до місця призначення, ворога там вже давно немає. Таку реальність

⁸⁵ Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1953. – S. 303-304.

⁸⁶ Sikorski J. Problematyka walki z Turkami // SMHW. – 1984 – T. XXVII. – S.149.

⁸⁷ Tarnowski J. Consilium rationis bellicae. – Warszawa, 1987. – S. 163.

⁸⁸ Sikorski J. Problematyka walki z Turkami – S. 92.

⁸⁹ Sikorski J. Problematyka walki z Turkami – S. 169-170.

⁹⁰ Starowolski Sz. Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego. – Kraków, 1976. – S. 144.

Ш. Старовольський пов'язує з надмірними привілеями шляхти та її небажанням служити у війську⁹¹.

І прикладів такої оцінки посполитого рушення можна знайти значно більше. Так, сенатор В. Гембіцький критикував посполите рушення за його неспроможність упоратися із татарами, адже воно збирається далеко від кордону і разом із жовнірами не може перекрити шляхи татарських нападів і не встигає за татарами.

Як своєрідний заміник посполитого рушення були запропоновані публіцистами лицарські школи. Ці заклади змогли б підняти бойові якості війська і одночасно дали б шляхті можливість виконати свій „шляхетський обов'язок” – захищати державу.

Паралельно із наріканнями на низьку бойову якість посполитого рушення польські публіцисти звертали увагу не те, що кварцяне військо не виконує своїх прямих функцій. Загалом, проблема війська, його незадовільного стану, низької боєздатності були постійними темами суспільно-політичної думки Речі Посполитої. Ба більше, ці нарікання стали розповсюдженою темою у літературі. Наведу кілька прикладів. Северин Бончальський (Bączalski Seweryn) в вірші „Ochrona korona” (1606)⁹² звертає увагу сеймових послів, що у Речі Посполитій відсутня система оборони від татарських нападів. Поет говорить, що до боротьби готовий лише один з десяти жовнірів.

У одному з багаточисельних анонімних віршів автор звертається до молоді і докоряє, що він усі свої молоді роки провів у війську, а нині молодь не йде боронити державу. А ті жовніри, що є у війську, замість того, щоб стріляти з лука, грають у карти, прикриваючись сеймовою амністією, грабують людей⁹³.

То ж критика посполитого рушення як способу організації оборони держави та формування війська стала звичною для політичної публіцистики Речі Посполитої. Така критика мала свої об'єктивні причини: рушення справді не могло стримати татарських нападів. Але відмовитися від рушення більшість публіцистів не наважувалися, адже це б підважило роль шляхти в тогочасному суспільстві, бо саме шляхта повинна була захищати державу.

⁹¹ Starowolski Sz. Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego... – S. 141.

⁹² Bączalski S. Ochrona korona. – Kraków, 1606.

⁹³ Kirys hartowny starożytnego żołnierza, złotemi wypolerowany słowy na iasny widok wystawiony. – B. m. r. d.

Розділ III

*Р*олонізація України та реформування війська

 днією з функцій кожної держави є оборона власної території від зовнішнього ворога. У часи середньовіччя це завдання лягало на плечі лицарів. Але лише лицарям, навіть найкращим, боронити державу досить важко, тому створення оборонних систем стало важливим елементом безпеки. У Речі Посполитій від самого початку її існування гостро постала проблема оборони південно-східних кордонів. Найманого війська не вистачало, посполите рушення було неефективним у боротьбі проти татар, і це ставало очевидним еліті та інтелектуалам. Українські землі були занадто великими, щоб на їх кордоні будувати надійну систему оборони, та й грошей на це, як завжди, не було. Ситуація, що склалася навколо незахищеності південно-східного кордону Польської Корони, викликала жваву реакцію в тогочасному суспільстві. Підвищення обороноздатності українських земель та військова реорганізація цієї території стали постійним предметом обговорення на шляхетських зібраннях усіх рівнів. Починаючи із середини XVI ст., цьому питанню було присвячено кількадесят публіцистичних творів польських інтелектуалів та не одну сеймову конституцію.

Можна констатувати існування окремого „військового дискурсу” суспільно-політичної думки Речі Посполитої. Об’єднувальним елементом усього дискурсу була ідея створення ефективної оборонної системи, польського варіанту „засічної” лінії та військово-економічної колонізації Причорномор’я. До створення цього дискурсу долучилися як найвідоміші і найбільш шановані інтелектуали свого часу (А. Моджевський, Ст. Оріховський, Ш. Старовольський, Ст. Конєцьпольський), так і автори, які не були представниками інтелектуального „істеблішменту”. Тому, мені здається, що їх думки можна вважати усередненими поглядами частини польської шляхти на військові проблеми свого часу.

Розширення території Корони Польської приєднанням українських земель поставило перед Краковом питання оборони цих територій. Для багатьох учасників об’єднавчого Люблінського сейму 1569 р. вже на самому сеймі стали очевидними майбутні ускладнення, пов’язані з обороною українських земель від татар.

HAIDEN

Даніель Хопер.
Три турецькі солдати (1530)

Однією з головних причин, яка штовхала польських магнатів і шляхту до укладання унії, було прагнення приєднати українські території до Польського королівства.

Але це принесло і проблеми з обороною набутих територій. З одного боку, доцільність приєднання нових територій до Корони можна було пояснити необхідністю нагальної оборони цих територій від татарської небезпеки, з іншого, – ці ж аргументи використовували і противники приєднання⁹⁴.

На Люблінському сеймі 1569 р. краківський і сандомирський каштеляни та краківський воєвода стверджували, що приєднання Київщини до Корони лише додасть Кракову проблем, адже Київ стане „воротами” до Речі Посполитої, які Корона буде змушена захищати самотійно⁹⁵. Зрештою, так і сталося.

Польсько-Литовська держава мала стратегічних ворогів відразу на трьох напрямках: на півночі – Швеція, на півдні – Османська імперія та Кримський ханат, на сході – Московське царство. У таких зовнішньополітичних умовах виняткової ваги набуло ефективне професійне військо. З огляду на поставлені завдання, я зосереджуюся на південному напрямку. Польське військо, яке складалося з найманих кварцяних частин та пережитку середньовіччя – посполитого рушення, виявлялося непридатним для опору швидким загонам татарських вершників. А приватні війська українських магнатів не завжди виступали на заклик гетьмана проти татар⁹⁶. Як результат – постійні грабіжницькі рейди татарської кінноти, що спустошували українські землі у складі Речі Посполитої, а іноді сягали і внутрішніх польських районів⁹⁷. Мирні угоди між Варшавою, Константинополем та Бахчисараєм не приносили бажаного результату.

Як наслідок, у суспільно-політичній думці Речі Посполитої з'явилися численні проекти колонізації Дикого Поля з метою не лише господарського використання цих територій, а й покращення їх обороноздатності.

⁹⁴ Дневник Люблинского сейма 1569 г. – СПб., 1869. – С. 135.

⁹⁵ Дневник Люблинского сейма 1569 г. – СПб., 1869. – С. 138-140.

⁹⁶ Докл. про приватні війська див.: Dembski Krz. *Wojska nadworne magnatów polskich XVI i XVII wieku* // *Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza. Historia* – Zeszyt 1. – 1956. – S. 49-96; про структуру польського війська див.: Franz M. *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI-XVII wieku: geneza i charakter*. – Toruń, 2002; про участь запорозьких козаків у польському війську: Nagielski M. *Kozacy w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku* // *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury: z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku*. – Warszawa, 2000. – S. 35-55.

⁹⁷ Галенко О. І. Про татарські набіги на українські землі // *Український історичний журнал*. – 2003. – № 6. – С. 52-68.

Політична публіцистика як відображення ідей та переконань різних частин польської шляхти у польській історії починається із творів Станіслава Оріховського-Роксолана та Анджея Фрича Моджевського, які заклали основу для розвитку більшості пізніших проектів військово-економічної колонізації українських земель та реформування польського війська для протидії турецько-татарській агресії.

Про турецьку загрозу писав Ст. Оріховський. При цьому Роксолан зосередився на пропаганді створення загальноєвропейського антитурецького союзу і менше уваги приділив проблемі колонізації України як способу протидії турецькій і особливо татарській агресії.

Натомість його сучасник А. Моджевський, знаний у Польщі та Європі перш за все за свій трактат „*De Republica emendanda*” (1551 р), послідовно виклав думки з приводу перебудови Польського королівства для поліпшення його стану. За свої політично-релігійні переконання він був оголошений Ватиканом єретиком, а сам трактат потрапив до „*Index Librorum Prohibitorum*”. У головному творі А. Моджевський не зосереджується винятково на українських землях чи на проблемах обороноздатності цих територій, тим паче, що в момент написання твору більшість українських земель перебувала у складі Великого князівства Литовського. Натомість А. Моджевський пише про загальну загрозу від татар і турків і пропонує загальні методи протидії цій загрозі. Із впевненістю можна сказати, що А. Моджевський не був апологетом колонізації України, але розумів, що від цієї території залежить безпека всієї Польщі, адже саме через українські землі татарам відкривається шлях углиб держави. До того ж, його думки були своєрідним дороговказом для наступних публіцистів.

Про війну з татарами і способи кращої підготовки до неї Моджевський пише у третій книзі трактату. Аналіз ситуації та пропозиції автора розкидані по всіх сторінках книги, тому спробуємо їх систематизувати. Усі поради і рекомендації умовно можна поділити на кілька груп. Першою є група порад щодо створення системи оборони на степовому кордоні з Кримським ханатом. Суть їх зводилася до того, аби „були замки по всіх кордонах і в них було все, що необхідне для життя. А найкраще, щоб були оснащені кордони від турків. Оскільки вони на кордоні ставлять замки, так і ми повинні робити”⁹⁸. За задумом автора, основною масою колонізаторів мала стати збідніла шляхта, яка повинна мешкати не лише у фортецях, а й у маленьких „замочках”, які вони самі й будуватимуть. Користь від таких „замочків” під час воєнних дій авторові здається очевидною:

⁹⁸ Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1953. – S. 305.

паралельно з великими фортецями їх можна використовувати для стаціонування жовнірів та стеження за переміщенням ворога. Густа мережа „замочків” та завалені деревами переходи на кордоні значно ускладнили б татарам його подолання. Оскільки головним ворогом на кордоні є татари, які вичікують, коли там не буде війська, щоб напасти, то на цій території постійно повинні перебувати не лише шляхтичі-колонізатори, а й жовніри⁹⁹. Додатковим аргументом не лише військової, а й господарської колонізації прикордоння має бути факт, що „там є все необхідне для життя”. За дисципліною на кордоні мали стежити підзвітні королеві або гетьману спеціально призначені люди, які знають прикордоння. Час від часу на кордон повинен навідуватись і сам монарх, це б зробило прикордоння не таким диким і сприяло підвищенню його обороноздатності¹⁰⁰.

Прикладом удалої прикордонної оборони, який був відомий А. Моджевському і міг надихнути його на написання порад, була мережа фортець на окраїнах Римської імперії. Але був приклад і ближчий. Московське царство побудувало на своєму південно-західному кордоні засічні лінії і таким чином досить швидко налагодило дієвий захист проти татарських нападів. Так, перший розпис полків для оборони прикордоння відбувся вже 1512 р. Він регламентував прикордонну службу на першій лінії оборони, по ріках Ока та Угра. А вже на початку 30-х рр. XVI ст. склалася досить стійка система оборонних заходів на південній „україні” царства. У 1540-х рр. була створена нова лінія оборони і лінія по Оці стала запасною¹⁰¹. На відміну від Московської держави, Польща майже нічого не зробила, щоб захистити українські землі, які входили до її складу. Цьому і хотів зарадити А. Моджевський.

Наступна група його порад стосується проблем організації польського війська та покращення його бойових характеристик. На думку Моджевського, почати слід з підготування молодих шляхтичів до війська, адже молодь не повинна сидіти без діла, її потрібно готувати до служби. Перед військовими урядниками А. Моджевський ставить високі вимоги. Він змушений констатувати, що „часто [шляхтичі – П.В.] отримують військові звання без урахування

⁹⁹ Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej... – S. 339.

¹⁰⁰ Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej... – S. 306.

¹⁰¹ Каргалов В.В. На степной границе (Оборона «крымской украины» Русского государства в первой половине XVI столетия. – М., 1974. – С. 41, 81, 101; Александров В. Организация обороны южной границы Русского государства во второй половине XVI – XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XVI-XVII веках. – М., 1979. – С. 159-173.

військових заслуг, а лише через маєтності та гроші”¹⁰². А тим часом воєводи повинні відзначатися військовими вміннями, гетьмани – знати все про своїх і ворожих жовнірів, дуже добре орієнтуватись у географії тих країв, де проводять війну, бути вмілими тактиками і стратегами.

Значною проблемою польського війська було те, що постійна кількість жовнірів, якими командував гетьман, була замала для оборони кордону, а посполите рушення не встигало збиратися. Тому А. Моджевський запропонував розділити всі воєводства Речі Посполитої на вісім частин, шляхта яких би по-черзі несла військову службу на кордоні. Таким чином, уся шляхта була б готова до війни, а ті, хто на війну не виходить (духовні особи), повинні виставляти замість себе жовнірів. У такий спосіб автор намагався вирішити відразу два завдання: чисельність війська та його стабільність. Слід відзначити, що Моджевський не був автором цієї ідеї, адже 1512 р. король Польщі Сигізмунд I запропонував поділити Польщу на п’ять округів, щоб шляхта з кожного округу по чергово несла службу, а решта шляхтичів – платили податок на утримання найманого війська. Ця пропозиція не була сприйнята шляхтою.

А. Моджевський не зміг оминати і дуже гостру для польського війська проблему дисципліни. Кожному, хто йде до війська, автор радить пам’ятати, що „він йде на війну не для грабунків, а для святої справи – боронити вітчизну”. Дисципліну у війську повинні пильнувати відразу і король, і гетьман, і спеціальний урядник, призначений для цього. Прикладом військової дисципліни для автора є яничари. Щоб уникнути заворушень у війську, слід утримуватися від алкоголю, надміру їжі, дозволеного рокошу (А. Моджевський не заперечує право шляхти на рокош, проте радить не користатися з цього права під час війни). Жовнірів різних „мов і народів” автор пропонував тримати в різних обозах. З іншого боку, слід пильнувати, щоб жовніри нічого не забирали від місцевого населення, а для цього, у свою чергу, треба вчасно платити жолд. Єдиним винятком може бути ситуація, коли живності для війська не вистачатиме. За такої умови каштелян може поїхати за худобою до місцевого населення.

Автор не залишається осторонь однієї з найскладніших проблем війська – фінансування. Навіть якщо припустити, що шляхта буде служити добровільно і безоплатно, військо все одно потребує значних сум грошей. Щоб отримати ці гроші, на думку автора, слід провести загальний опис усіх прибутків громадян держави, і, відповідно до прибутків, призначити податок. Письменник не робив винятку навіть для священиків. На думку А. Моджевського, духовні особи, коли

¹⁰² Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej... – S. 329.

вступають у володіння певними маєтностями, платять податок Папі, натомість усі, хто отримує майно від держави, повинні державі і платити. Єдиними, кого автор звільняє від податків, є селяни, які і без того сплачують податки.

Щоб у державі постійно були гроші для оборони, Моджевський радить створити спеціальну скарбницю. Першою сумою, яку потрібно сплатити, буде одноразовий податок – 50% річного прибутку, далі – щороку по 5%. Такий податок повинні сплачувати всі: міщани, ремісники, корчмарі, люди, які не мають землі й отримують прибутки з інших джерел. За проектом А. Моджевського, усе виморочне майно (майно, що залишилось після смерті власника і не передане у спадок) та всі виплати, призначені судом, окрім виплат постраждалому, теж повинні йти до цієї скарбниці. Самі ж гроші мають зберігатися подалі від кордону. Автор пропонує використовувати з цією метою Пьотрковський замок¹⁰³. У мирний час із цих грошей можна видавати позики і, таким чином, поповнювати цю скарбницю.

Отже, не можна сказати, що А. Моджевський спеціально переймався українськими землями та їх обороною. Автора турбувало питання вдосконалення держави, у який він жив. Одним із шляхів її посилення було убезпечення південно-східного кордону. Саме в такому ракурсі слід розглядати поради, викладені у трактаті „De Republica emendanda”.

З-поміж політичних письменників і публіцистів другої половини XVI ст. найбільшою популярністю в середовищі істориків тішиться Юзеф Верещинський. Він народився 1532 чи 1533 р. на Холмщині у шляхетській православній родині, яка з часом на вернула до католицизму. 1589 р. Верещинський був висвячений на київського католицького єпископа і трохи згодом перебрався на Київщину. До цього часу він уже мав репутацію відомого публіциста і продовжив свою літературну діяльність на київській кафедрі.

Із часів Моджевського до Верещинського багато змінилося. Насамперед, виникла нова польсько-литовська держава Річ Посполита обох народів і всі українські землі в межах цієї держави перейшли до складу Корони Польської. Таким чином, колонізація цих земель та захист від турків і татар стали саме польською, у розумінні Корони Польської, а не Великого князівства Литовського, проблемою. Юзеф Верещинський ставив перед собою амбіційні цілі, що виходили далеко за межі його „офіційних” функцій єпископа і сенатора. У своїй особі він вбачав ледь не Мойсея для українських земель, а його твори носять

¹⁰³ Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej... – S. 318, 336, 345, 347.

відбиток месіанства. Будучи київським біскупом, Ю. Верещинський активно цікавився проблемами українсько-татарського прикордоння (або, якщо дивитись ширше – проблемами колонізації України та убезпечення південно-східного кордону Речі Посполитої). Цій тематиці він присвятив кілька публіцистичних творів. За твердженнями С. Лепявка, „ледь перебравшись на Київщину, Верещинський відразу відчув певну відрубність цих територій і потребу у їхній автономізації”, про що й писав у своїх творах¹⁰⁴.

1590 р. з-під пера біскупа виходить твір, присвячений темі оборони кордону від татарсько-турецької агресії, „Droga pewna do prędszego y sńadnieyszego osadzenia w Ruskich krainach pustyń Królestwa Polskiego”. Автор описує Україну як країну загального достатку, надзвичайно багату хлібом, рибою, звіром, але вона постійно перебуває під загрозою татарських нападів. Тому її потрібно захистити. І найкращим способом, переконує читача єпископ, є „осада”, тобто колонізація незайнятої території. Окрім закликів, автор пропонує і способи досягнення мети. Першим є приїзд короля в Україну на якийсь час для ознайомлення із ситуацією на прикордонні, адже своїм візитом монарх може відлякати татар. Другий – побудова замків на татарських шляхах. Ю. Верещинський пропонував звести чотири фортеці і залишити в них відповідні гарнізони. Також не завадило б, на думку автора, тримати п'ять тисяч війська на Низу. Принагідно зазначу, що згідно з *pacta conventa* побудова та утримання замків на кордоні були обов'язками короля. Третім способом „осади” Ю. Верещинський пропонував переселення на прикордоння шляхти, особливо малоземельної. Саме ці ідеї стали провідними у творчості біскупа. Протягом наступних десяти років він продовжував їх змінювати та пристосовувати до політичної ситуації. Ю. Верещинський також склав план фінансування свого проекту.

1594 р. письменник видав черговий твір, присвячений обороні України, – „Publika”. Цього разу, щоб не втратити українські землі під натиском татар і турків, біскуп пропонує створити на Задніпров'ї лицарську школу, у яку б з'їжджалася шляхетська молодь із усієї Речі Посполитої.

Автор просто засипає читача пропозиціями щодо наповнення школи: це і молоді шляхтичі, і місцеве населення, яке буде служити тут за визначену плату, і вибранецьке військо. Біскуп відразу пропонує створити 10-тисячне військо для оборони кордону (порівну гусарів і

¹⁰⁴ Лепявко С. А. Проекти оборони українських кордонів у політичній думці Речі Посполитої кінця XVI століття // States. Societies. Cultures. East and West Essayes in honor of Jarosław Pelenski. – NewYork, 2004. – P. 573.

козаків¹⁰⁵), але на випадок крайньої потреби погоджується на п'ятитисячне. Автор детально намітив шляхи фінансування лицарської школи і війська при ній. Але головної ідеєю твору було створення на Задніпров'ї лицарського ордену Хрестоносців, за прикладом мальтійських лицарів, які були б надійним щитом Польщі. У такому ордені сам католицький єпископ Києва погодився доживати життя. За оцінкою Ст. Тарновського, саме в заклику створення ордену „апостольська ревність і проповідницький дух якнайкраще поєдналися з лицарським духом біскупа”¹⁰⁶.

Черговим твором біскупа в дискурсі оборони кордонів був „Sposób Osady Nowego Kijowa” (1595 р.). Загалом у ньому були повторені ідеї, виказані в „Droga pewna...”, але в новому творі автор зосередив увагу на Києві. Із великим пафосом біскуп писав про минулу велич руської столиці і пропонував її відновити. Для цього, на його думку, слід було відбудувати потужну фортецю, заселити місто, економічно розвинути регіон, зрештою, перетворити Київ на одну зі столиць Польсько-Литовської держави. Ст. Тарновський характеризує „Sposób Osady Nowego Kijowa”, як одну з найкращих ідей, що вийшли з-під пера біскупа. Адже в порівнянні з утопічними планами створення ордену хрестоносців, об'єднання кількох держав у антитурецьку коаліцію, що теж були непоганими ідеями, відбудова Києва мала велику перевагу – вона була реальною, а її здійснення не залежало від інших держав¹⁰⁷.

1596 р. Ю. Верещинський звернувся до Війська Запорозького з проектом створення козацького князівства в межах Речі Посполитої. Біскуп пропонував козакам зайняти все Лівобережжя й створити там 13 військово-адміністративних одиниць – полків. Єдиним обов'язком мешканців такого князівства була б оборона держави¹⁰⁸. С. Лепявко називає цей документ унікальною пам'яткою української політичної думки того часу, адже, незважаючи на те, що за основу було взято вже відому ідею створення лицарського ордену на Задніпров'ї, соціальною основою ордену виступало козацтво¹⁰⁹. І це після повстання Наливайка!

Незважаючи на таку активність, біскупові не вдалось ініціювати проведення адміністративної реформи на Україні. За характеристикою

¹⁰⁵ Козаки – легкоозброєна кіннота у польському війську.

¹⁰⁶ Tarnowski St. Pisarze polityczni XVI wieku... – S. 543.

¹⁰⁷ Tarnowski St. Pisarze polityczni XVI wieku... – S. 554-555.

¹⁰⁸ Верещинський Й. Війську Запорозькому пресвітлий пресвітлий виказ, як і з боку виховання, так теж вічного забезпечення на Задніпров'ї // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. – К., 2001. – Т. II. – Кн. 1: XVI ст. – 2001. – С. 426.

¹⁰⁹ Лепявко С. А. Проекти оборони українських кордонів... – Р. 575.

Ст. Тарновського, в своїй творчості Ю. Верещинський показав себе як полум'яний агітатор, мудрий адміністратор, але бездарний політик. Висновок дослідника звучить як вирок, який не можна оскаржити. І вирок цей не лише київському єпископові, а й усій польській „східній” політиці кінця XVI ст.: „навіть не спричинило то до створення ордену, хоча ідея була доброю, ні до створення лицарської школи і сталого війська, хоча думка була слушною і мудрою, ні навіть до пильної оборони кордону”¹¹⁰.

Із проектами Ю. Верещинського хронологічно збігається унікальний план реорганізації запорозького козацтва та адміністративного реформування українського прикордоння, який вийшов з-під пера ватажка козацького повстання 1594-1596 рр. – Северина (Семерія) Наливайка. Власні думки Наливайко виклав у листі до короля Сигізмунда III. Цей лист був написаний у розпал поставання в січні 1596 р.

Особливої уваги заслуговує той факт, що проект з'явився в козацькому середовищі, а не в кабінетах інтелектуалів чи політиків. Керівник повстання пропонував монархові віддати козакам межиріччя Буга і Дністра південніше Брацлава, „де від створення світу ніхто ніколи не мешкав”¹¹¹, щоб запорожці його колонізували і чим створили щит між заселеними землями Речі Посполитої та кримськими і буджацькими татарами. Центром нового адміністративного утворення мало стати новозбудоване місто й замок, а керівником – сам Наливайко, який буде поєднувати військову і адміністративну владу. Наливайко також обіцяв взяти під контроль Запоріжжя і тримати там поручника та видати панам усіх, хто не потрапить до реєстру. Козацький ватажок визначав і потенційні напрямки діяльності реорганізованого війська:

*А ми за те на кожний наказ Його Королівської Милості і панів гетьманів обох держав, де потреба того вкаже, як на неприятеля святого хреста, так і на князя великого Московського, готові з військом своїм і з гарматою раніше, ніж будь-хто в державі, рушати*¹¹².

¹¹⁰ Tarnowski St. Pisarze polityczni XVI wieku... – S. 549.

¹¹¹ Наливайко С. Кондиції, подані від Наливайка Його Милоситі королеві // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. – К., 2001. – Т. II. – Кн. 1: XVI ст. – 2001. – С. 434.

¹¹² Наливайко С. Кондиції, подані від Наливайка Його Милоситі королеві... – С. 435.

Як зазначає Т. Чухліб, Наливайко планував кардинально змінити організаційну структуру Війська Запорозького, задля чого пропонував запровадити постійний реєстр козаків, платню з державної скарбниці та право збирання стацій із певної території¹¹³. Багато в чому плани Наливайка перекликалися із проектами єпископа Верещинського.

Цікавою пам'яткою суспільно-політичної думки кінця XVI ст. є творчість Пьотра Грабовського – маловідомого священника з Великої Польщі. Його перу належать два трактати – „Zdanie syna koronnego o piąciu rzeczach rzeczypospolitej polskiej należących” (1595 р.) та „Polska Niżna albo osada Polska” (1598 р.).

За оцінкою С. Лепявка, твори П. Грабовського є особливо цікавими, адже подані з погляду особи, яка не знала конкретних умов українського прикордоння, і дивилася на проблему з точки зору абстрактної доцільності¹¹⁴. Наразі мене цікавить твір „Polska Niżna albo osada Polska”, у якому священник розглядає проблеми військово-адміністративного реформування українських воєводств у складі Речі Посполитої.

Про що ж говорив „з точки зору абстрактної доцільності” П. Грабовський? Автор залишається вірним „канону” військово-політичної публіцистики, який уже почав формуватися наприкінці XVI ст. Зокрема він починає із описів загальних утрат Речі Посполитої та особливо українських земель:

...татари, поганські люди, варвари, не потужні, у бою голі, так часто й густо країну нашу спустошують, Віри Христових братів наших тиранськи вбивають, у неволю забирають... панянок та дружин багатьох наших братів забирають, осоромлюють їх, у поганських краях, як у нас скот на ярмарках продають... Приплід братів наших імені польського, котрий міг би посісти широку частину світу, котрий міг би нам надати потужну допомогу в бою проти неприятелів наших, вони ж забрали і в турків і татар перетворили. Робітників наших, котрі на наш хліб працюють, щороку ледь не по кількадесят тисяч забирають¹¹⁵.

¹¹³ Чухліб Т. Семерій Наливайко – ватажок козацьких повстань // Гетьмани Руси-України. – Донецьк, 2012. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://haidamaka.org.ua/0222.html>

¹¹⁴ Лепявка С. А. Проекти оборони українських кордонів... – Р. 578.

¹¹⁵ Grabowski P. Polska Niżna albo Osada Polska. – Kraków, 1859. – S. 7.

Георг Мак Старший.
Турецька атака (1577)

Автор присвятив трактат проекту господарчого освоєння Північного Причорномор'я. Головною метою такої колонізації є оборона українських територій від постійних нападів татар. Священик пропонує створити на Задніпров'ї окрему адміністративно-військову структуру – Нижню Польщу, яка б управлялась особисто королем через урядників, яких той призначатиме. Адміністративний устрій нового регіону не дуже відрізнятиметься від звичайного воєводства. Сам автор говорить, що король призначатиме „старшого” Нижньої Польщі, якому всі будуть коритися, воєводу і каштеляна та інших урядників „для справи і порядку доброго, для збереження посполитого спокою, охорони добрих і покарання злих”. У часи ж неспокою король може призначати гетьмана „або *locumtenenta*, який би над ними іншої влади не мав, лише таку, як гетьман коронний у війську, й то лише в тому, що стосується самого бою і війни з поганами, ні на що інше не

претендуючи”¹¹⁶. Нижня Польща повинна мати представника при дворі та зможе висилати своїх послів на сейм.

Якщо адміністративна структура Нижньої Польщі є звичайною, то соціальна відрізняється від звичайних воєводств. Причина такої різниці, здається, у тому, що колонія повинна виконувати особливі функції в державі:

*...там збудується потужний мур українним провінціям від неприятеля, який буде боронити незліченні тисячі наших братів, яких звикли погани забирати до неволі, незліченні тисячі, яких звикли тиранськи вбивати... і безпечніше стане в домах руських та й польських обивателів*¹¹⁷.

Соціальну структуру Нижньої Польщі можна виразити класичною схемою: *oratores, bellatores, laboratores*, тим паче, що сам Грабовський використовує саме ці терміни. Основою соціальної структури колонії або провінції (автор називає її по-різному) є шляхта – *bellatores*. Уже на перших сторінках „Нижньої Польщі” П. Грабовський заявляє, що можна „з користю для оборони вітчизни” послуговуватися „тим лицарством, що в нас удома дарма валяється”¹¹⁸. Заселяти нову колонію будуть люди, „які б мали волю і лицарське бажання битися з поганями для слави Божої і вітчизни, аби навіть життям своїм у бою з поганями пожертвували”. Охочих переселитися до Нижньої Польщі, на думку автора, можна знайти багато. Такі лицарі отримають від держави в пожиттєве володіння землі. Шляхта охоче б пішла до Нижньої Польщі, адже там „багато необжитих ґрунтів, де б жили шляхтичі і відбивали б ворогів”. У провінції будуть жити ті шляхтичі, які не мають земель у коронних землях, бо територія Польщі є перенаселеною, а, не маючи з чого жити, такі шляхтичі створюють соціальну напругу. У проекті П. Грабовського відчуються нотки аристократизму, адже шляхта, яка перейде жити в нову колонію, буде ділитися на *paters familias* (вищих, старших) та *filii familias* (менших, менш досвідчених і відомих, тиронів). Автор хотів створити нову групу шляхти – лицарів-тиронів, соціальною базою для яких, на думку С. Лепявка, мала б стати дрібна шляхта і міщанство¹¹⁹. Українське козацтво, яке на час оприлюднення трактату вже встигло гучно заявити свої претензії до держави, також узяло б участь в обороні Нижньої Польщі. Автор припускає, що низові козаки, побачивши переваги життя в Нижній Польщі, самі прийдуть до неї під владу короля.

¹¹⁶ Grabowski P. Polska Niżna... – S. 18-19.

¹¹⁷ Grabowski P. Polska Niżna... – S. 53.

¹¹⁸ Grabowski P. Polska Niżna... – S. 9.

¹¹⁹ Лепявко С. А. Проекти оборони українських кордонів... – Р. 580.

Другим елементом соціального устрою мали стати *oratores* – священики. У Нижній Польщі „не буде нічого, що б не узгоджувалось із християнським життям”¹²⁰.

Зрештою, будуть і *laboratories* – робітники різних категорій і спеціальностей. Вони не будуть воювати, лише працюватимуть і не будуть *in corpore* нової провінції. Грабовський досить детально пояснив звідки з'являться ці робітники. Священик пропонував переселяти на нові землі ремісників та бідноту з міст. Окремим джерелом збільшення кількості робочого люду в новоствореній колонії будуть напади шляхтичів на татарські поселення та захоплення полонених. І це чи не єдиний приклад у польській публіцистиці XVI – XVII ст., коли автор відкрито підтримував ідеї захоплення полону і торгівлі ним:

*...і полонених поганських, котрих із Божою поміччю будемо захоплювати, продавати будемо по всіх краях речі посполитої польської, і навіть по всіх християнських краях, як татари наших і московських продають, і що робили так, як татари з нашими роблять, коли за звичайного робітника сорок-п'ятдесят червоних злотих беруть, а за особливого знатного молодця і сто червоних злотих*¹²¹.

Майже як рабів у Нижній Польщі планувалося використовувати засуджених на смерть, яких замість стратити висилатимуть у колонії, „там вони тяжко працюватимуть”.

Великою перевагою свого проекту автор вважав, що „все це не обійдеться казні і ламаного гроша”, а в умовах постійного дефіциту грошей на військо це було не останнім аргументом. Джерелами фінансування Нижньої Польщі мали б стати добровільні пожертви від самої шляхти та міщан держави, іноземних християнських монархів, награбоване багатство, торгівля татарськими полоненими та прибутки від фільварків, влаштованих на території нової колонії. За приблизними підрахунками автора, Нижня Польща могла б постійно тримати 15-тисячне військо, не враховуючи шляхти-добровольців. С. Лепявко характеризує ідеї П. Грабовського як вторинні в порівнянні з ідеями та проектами Ю. Верещинського, творчість якого справила значний вплив на Грабовського. Але дослідник відразу ж зазначає, що це не применшує значення праць Грабовського, адже присутність таких творів у публічному дискурсі „свідчить про пошук сучасниками шляхів розв'язання вже давно назрілих проблем”¹²². Загалом, Нижня

¹²⁰ Grabowski P. Polska Niżna... – S. 51, 57.

¹²¹ Grabowski P. Polska Niżna... – S. 36.

¹²² Лепявко С. А. Проекти оборони українських кордонів... – Р. 580-581.

Польща в описі П. Грабовського більше нагадує християнський лицарський орден, ніж воєводство Речі Посполитої.

Кінець XVI ст. був напруженим періодом для Речі Посполитої: козацькі повстання в Україні, загострення стосунків із турками та активна агітація Габсбургів за приєднання Варшави до чергової антитурецької ліги відбилися на сторінках політичної публіцистики. Твір, про який ідеться („*Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego, o założeniu skarbu rzeczypospolitej i o obronie krajów ruskich*”, 1596 р.), приписують львівському архієпископові Яну Димітрові Соліковському¹²³ (Jan Dymitr Solikowski) і вважають його останнім архієпископа¹²⁴. Провідною ідеєю твору є потреба оборони „руських країв”. Для цього автор пропонує, перш за все, уважніше ставитися до оборони південно-східних земель, адже послы з тих воєводств звертаються постійно „з кривавими сльозами, але інші, зокрема великопольські послы, слухали неухважно, бо самі далекі від тієї небезпеки”¹²⁵. Для досягнення цього стратегічного завдання Ян Соліковський пропонує приєднатися до Священної ліги, адже це потрібно „всім нам і всім християнам”, і допомогти „братом в Україні, які стоять у крові, відбити татарські напади” та створити спеціальну казну для оборони від татар. На сторінках „*Votum*” Україна зображена як родюча земля, з якої Польща отримує велику частину прибутків. Звідси і зацікавлення в нормальному функціонуванні цих земель. Відзначу, що автор не був стороннім спостерігачем татарських нападів. Обіймаючи кафедру львівського католицького архієпископа, Я. Соліковський із власного досвіду знав про те, що руські землі незахищені, фортеці занедбані, війська не вистачає. Тому автор пропонує два способи покращення оборони руських країв. Перший – відновити старі та побудувати нові замки на кордоні з небезпечним сусідом. Зокрема зазначається, що ремонту потребують замки Києва, Черкас, Брацлава, Вінниці, Бару, Кам'янця, Галича та інших прикордонних міст. Не забув автор нагадати, що, згідно з *pacta conventa*, це – обов'язок короля¹²⁶. Другий спосіб, як і задекларовано у назві твору, – створення спеціальної скарбниці для війська.

¹²³ *Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego, o założeniu skarbu rzeczypospolitej i o obronie krajów ruskich, napisane od autora roku 1589. a teraz między ludzi podane.* – Kraków, 1859.

¹²⁴ Kotarski E. *Publicystyka Jana Dymitra Solikowskiego.* – Toruń, 1970. – S. 159-161.

¹²⁵ *Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego...* – S. 11.

¹²⁶ *Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego...* – S. 32.

Архієпископ вважає, що потрібно змінити спосіб комплектування війська. Слід відмовитися від дорогого найманого закордонного війська, а формувати його з осілих селян, до зброї повинен стати кожен 200-й селянин. Кожен новий жовнір повинен бути записаний до загального реєстру, усі – розділені на роти, десятки та розміщені на подільському прикордонні. Для зручності, щоб не виникало плутанини, піхоту по черзі повинні виставляти Малопольща, Великопольща та Велике князівство Литовське. Таким чином, один рік селянин служитиме, а два – буде вільним. Як бачимо, у проєктів реформування війська Соліковського знайшли продовження вже відомі ідеї А. Моджевського та Ю. Верещинського. Звісно ж, із селян навряд можна було сформувати боєздатне військо, тому до нього обов’язково слід залучити шляхту, адже це „наша шляхетська повинність – захищати Річ Посполиту”. Особливо це стосується шляхетської молоді, бо „більше молоді шляхти було вбито при кухлі, ніж у військових виправах”¹²⁷. Сформоване в такий спосіб військо повинно нараховувати 7 тисяч жовнірів: 2 тисячі гусарів, 3 тисячі легкої кінноти, 2 тисячі піхоти, розквартированої в прикордонних замках. Військо слід розмістити на Поділлі, де і буде мешкати польний гетьман, який повинен керувати одним із прикордонних староств¹²⁸. Фінансувати новостворене військо будуть зі спеціального побору, єврейського поголовного, частини мита. Цікаво, що, будучи священиком, автор закликав інших священиків не відсилати аннати до Риму (одноразовий податок на користь Папи Римського із осіб, що отримали вакантний церковний бенефіцій) та платити податки із бенефіцій. У такий спосіб Я. Соліковський розраховував назбирати 310 тисяч злотих¹²⁹.

Реалізація викладеного у „Votum” плану повинна була призвести, на думку автора, до зменшення кількості татарських нападів на українські землі у складі Речі Посполитої та господарського освоєння території: „побачимо розквіт подільських країв і спокій кращий і досконаліший”¹³⁰. Також були б стримані запорожці, які на час написання твору вже вийшли на міжнародну арену і псували стосунки Варшави і Порти своїми нападами.

До проєктування реформ війська долучився й автор, більш відомий історикам як перекладач хроніки Гваньїні – Мартин Пашковський.

¹²⁷ Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego... – S. 9.

¹²⁸ Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego... – S. 30.

¹²⁹ Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego... – S. 21, 31.

¹³⁰ Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego... – S. 13.

Титульна сторінка з польської газети
„Rozmowy świeże o nowinach z Ukrainy, Węgier i Turcji” (1621)

Поет і перекладач пробував свої сили й у жанрі політичної публіцистики. Саме йому приписують авторство брошури „Traktat de offensive bello: abo Uprzejme zuczliwe Wiernego Polaka do wŹech Obywatelów Koronnych podanie do Rządu y gotowey potężności w Rzeczypospolitej”¹³¹ (1613 р.), підписаної М. Простаком, шляхтичем із дому Задора. За оцінкою К. Олейніка, це була чергова пропозиція реформування польського війська для створення ефективної системи оборони України¹³². Але, на мою думку, проект М. Пашковського

¹³¹ Питання авторства „Трактату” не вирішено однозначно. Аналіз актуального стану розробки питання див.: Kuran M. Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. – Łódź, 2012. – S. 54-56.

¹³² Олейник К. Розв'язок польської думки військової до кінця XVII століття... – S. 172.

вирізнявся з-поміж аналогічних пропозицій сучасників, найперше, своєю ґрунтовністю.

Окрім загальних положень (констатації небоєздатності польського війська, необхідності посилити військову дисципліну та витрачати гроші з кварта лише на потреби війська), на сторінках трактату автор виклав власне бачення реформ збройних сил. Одна з його вихідних тез – необхідність прикордонного осадництва, тобто польської колонізації прикордонних територій. М. Пашковський пропонував залучити до колонізації військових найманців (*milite mercenario*), призначити над ними старшим польного гетьмана і залишити їх на кордоні, а не в глибині країни. Таким чином Польща зможе захистити „все християнство від поганської небезпеки і, боронь Боже, щоб ворог зміг перейти ці ворота [*Річ Посполиту* – П.В.], бо тоді прийде кінець усім християнським державам”¹³³.

Разом із найманцями письменник планував використовувати і польську вибранецьку піхоту. Для цього він пропонував описати всі маєтності та землі Речі Посполитої і, залежно від розмірів маєтностей, виставити з них солдатів до загального війська. У таку піхоту автор пропонував відсилати одного спорядженого жовніра з 10 ланів землі. Якщо ж шляхтич не має 10 ланів землі, то виставляти жовнірів слід разом із сусідами, але пропорція 10 ланів – один жовнір все одно мала зберігатися. Разом із такою піхотою кварцяне військо складатиме додаткові допоміжні загони, які будуть задіяні, якщо головне військо на кордоні не справиться з татарами. Участь у війську шляхетських синів послужила б доброю лицарською школою для молоді.

Оскільки оборона держави вважалася справою кожного, М. Пашковський не робив винятків для жодного стану. Духовні особи, на думку письменника, повинні не лише молитися. Їм слід помірвати свої володіння і виставити жовнірів для захисту Речі Посполитої, оскільки свої землі духовні особи отримали від тієї ж держави. Ті, хто не мають землі і живуть з інших прибутків (міщани, ремісники, купці), повинні виставити одного кінного жовніра з тисячі злотих власності або пішого – з п’ятиста злотих.

Припустивши, що створене таким чином військо буде справді велике, Пашковський запропонував розділити його. Усі 32 воєводства Речі Посполитої, за його задумом, мають бути розділені на чотири частини по вісім воєводств у кожній. Відповідно, кожному шляхтичеві доведеться служити лише один рік, а потім три роки він буде вільним.

¹³³ [Zadora]. Traktat de offensive bello: abo Uprzejme zucziliwe Wiernego Polaka do wŹech Obywatelów Koronnych podanie do Rządu y gotowey potężności w Rzeczypospolitej. – Kraków, 1613. – S. D2V.

Щовесни одна з частин буде виходити в поле, куди їм накаже гетьман або король. Головним у війську буде один із восьми воєвод, які виходитимуть у поле. Слід зазначити, що при такому порядку залишається незрозумілою функція польного та коронного гетьманів. Навіть якщо ці уряди обіймає одна людина, невідомо, чи буде вона керувати вибранецьким військом, чи буде головною над найманим військом, яке базуватиметься на кордонах держави.

М. Пашковський ґрунтовно підходив і до розв'язання основної проблеми – фінансування та оплати за службу. В одній із перших частин трактату він критикує пропозицію інших публіцистів установити податок 15 злотих на кожну експедицію (так автор називає похід) на ворога з умовою, що на першу експедицію потрібно сплатити 15 злотих з 10 ланів, на другу – з 20 ланів, на третю – з 30 ланів. На думку Пашковського, такі податки безпідставні та непередумані, вони принесуть лише „згубу добру Речі Посполитої”¹³⁴. Платити податок слід не за даними люстрацій, від якої можна все сховати, а по совісті (*pod sumnieniem swoim*). Окремо слід простежити, щоб кварта з Пруссів витрачалася лише на жовнірів. До оплати польського війська, на думку письменника, повинен долучитись і Папа Римський, адже Корона захищає все християнство. З євреїв слід збирати поголовний податок або один раз на чотири роки (яке воєводство йде в поле, ті євреї і платять податок), або по чверті кожного року, але з усіх воєводств. Особливо слід подбати, щоб плату за службу видавали вчасно, і щоб ціни на продукти були фіксованими, аби жовнір міг купити собі пристойне харчування за невисоку ціну. Ніхто не повинен забирати в жовнірів право на награбоване майно, тоді вони знатимуть, що їх очікує винагорода та з більшим бажанням йтимуть до битви, не втрачаючи військовий запал. Між іншим автор нагадував королю про його обов'язок збудувати п'ять фортець на прикордонні згідно з *pacta conventa*.

Наслідком усіх цих заходів мало стати зменшення кількості татарських нападів на прикордонні території, оскільки ворог бачитиме, що Річ Посполита готова його зустріти, та зникнення конфедерації жовнірів, які завжди будуть перебувати на службі і матимуть постійну плату.

К. Олейнік стверджує, що „Traktat de offensivo bello” важко оцінити однозначно. З одного боку, і про це вже йшлося вище, „Traktat” – справді просто черговий проект реформування війська, які на початку XVII ст. не були рідкістю, а з іншого, він містить цікаві пропозиції.

¹³⁴ [Zadora]. Traktat de offensive bello... – S. E2.

Перш за все, щодо системи двоступеневої оборони Речі Посполитої від татарсько-турецької агресії, коли першу лінію оборони складають війська, що перебувають безпосередньо на кордоні Польсько-литовської держави, а у випадку потреби допомогу їм надають військові частини, розміщені у внутрішніх районах. Ідея участі шляхти в обороні держави була лише модифікацією посполитого рушення, що на той час уже віджило себе і поступилося місцем сталій армії. Симпатії автора до посполитого рушення були радше наслідком його політичних поглядів і переконань. У дослідженні історії повітового війська Даріуш Купіш (Dariusz Kupisz) помітив схожість ідей М. Пашковського та пропозицій від малопольських сеймиків, особливо сандомирського 1613 р., про створення повітового війська та відмови від використання кварцяних частин. Принциповою різницею двох проектів, на думку Купіша, є те, що М. Пашковський виказувався за ланове військо, а шляхетські послы – за повітове¹³⁵. Ця схожість указує на двосторонній зв'язок політичної публіцистики, у цьому випадку „Traktat de offensivo bello” та реалій політичного життя регіону. Так, з одного боку, „Traktat de offensivo bello” відображав ідеї, пов'язані з реформуванням польського війська, що набували поширення в 1610-х рр., а з іншого, – за допомогою таких трактатів ці ж ідеї і формувалися.

Іншою спробою відповісти на питання, що робити з військом, аби воно стало ефективним і могло захистити східні воєводства від татарських нападів, була брошура Войцеха Кіцького „Dialog o obronie Ukrainy, y pobudka z przestroga dla zabiezenia incursiom tatarskim” 1615 р.¹³⁶. Біографічних даних про В. Кіцького майже не збереглося, невідомо навіть точних дат життя. Дослідники обмежуються умовними кінцем XVI – початком XVII ст. Уважають, що Кіцький походив із південно-східних частин Речі Посполитої, тобто з українських земель. Брав участь у шведських і волоських війнах, боротьбі проти татар, був ротмістром в кінноті¹³⁷. Як бачимо, роздуми автора про оборону

¹³⁵ Kupisz D. Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572-1717. – Lublin, 2008. – S. 37, 128.

¹³⁶ Kicki W. Dialog o obronie Ukrainy, y pobudka z przestroga dla zabiezenia incursiom tatarskim. – Dobromil, 1615. Український переклад брошури здійснив Валерій Шевчук: Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття). Книга 1. Література епохи Ренесансу (друга половина XV – XVI століття). Література раннього Бароко (80-ті роки XVI століття – 1632 рік). – Київ, 2006. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/suspil/sus38.htm>

¹³⁷ Piśmienstwo staropolskie. – Warszawa, 1964 – T. 2. – S. 318.

держави від татар не є „голою” теорією, вони підкріплені власним досвідом та роками служби у війську.

Гравюра із зображенням битви християн та мусульман
із книги Мартіна Бельського
„O Skanderbegu macedonie albańskim księżęciu”

Уже в передмові до читача В. Кіцький дає оцінку геополітичному положенню Речі Посполитої:

Можу сміливо сказати, що жодної держави, монархії та землі нема найнебезпечнішої, як Корона Польська, яка правдиво бувши оточена ворогами, а ще й такими, що певно не практикують нічого іншого, тільки одне – якби Корону Польську знищити¹³⁸.

Автор стверджує, що „немає жодної людини, яка б не знала, що татари щомісяця нападають на Україну”. Слід відзначити, що ці слова були недалекокими від істини. Починаючи з 1612-1613 рр., кількість

¹³⁸ Кіцький В. Діалог про оборону і побудка з пересторогою для запобігання татарським нападам // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття). – Книга 1. Література епохи Ренесансу (друга половина XV – XVI століття). Література раннього Бароко (80-ті роки XVI століття – 1632 рік). – Київ, 2006. – С. 602.

татарських нападів на Україну значно зросла. 1612 р. татари щонайменше тричі грабували прикордонні воєводства¹³⁹. Напади повторюються і наступного року. Восени 1615 р. велика орда напала на Поділля, а звідти пішла на Волинь і Полісся¹⁴⁰. Саме про оборону краю, на думку В. Кіцького, слід говорити на сеймиках, шукати шляхи для вирішення проблеми. У реальності все навпаки:

*...коли на сеймиках належить про те говорити, то їх за кілька годин хочуть відправити, а хто б хотів про те помовляти добре, не слухають. Хіба не бачимо й на сеймі, що вони завше відправляють приватними справами, а не суспільними [справами]. А коли б хто хотів довідатися про ті краї і радитися щодо них, то віри нема – легковажать те собі, хоч та оборона всім *p universum incumbit* [загальним обов'язком – П.В.]. Роблять собі щодо того таке *praecipitanter* [правило – П.В.]: нічого не казати, що звзвело на собі Поділля¹⁴¹.*

Тож автор радить, найперше, встановити дисципліну у війську, хоча відразу і зазначає, що на сеймах уже було прийнято багато суворих постанов, але вони не допомогли. Він констатує, що в цей момент жовніри не захищають землю, а самі її грабують, „а коли приходять татари – ховаються, хоча самі досить про нього [*похід – П.В.*] знають: коли вони збираються до Польщі, де буде обоз”. В. Кіцький намагається з'ясувати, у чому причина такого стану речей і як цьому можна запобігти. Головну причину відсутності дисципліни у війську він бачить у неоплаченому жовнірстві. Звинувачуючи жовнірів, автор усе ж таки зазначає, що вони не винні, що їм не платять. А оскільки „вони не мають грошей, щоб купити їжі, то змушені робити прикrostі людям [*грабувати – П.В.*]”. Раніше всі давали стацію жовнірам на однакових умовах, а тепер „відмовляються, а від того настає нарікання [*на грабунки жовнірів – П.В.*] і плач”. Також слід змусити ротмістрів мешкати при ротах. На думку В. Кіцького, це – ще один спосіб підтримати військову дисципліну. Автор доходить очевидного висновку, що з неоплаченим жовніром не можна захиститися від татар.

У наступній частині брошури В. Кіцький викладає власні роздуми про способи формування польського війська для протидії

¹³⁹ Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600 – 1647 // SMHW. – Warszawa. – 1962. – T.VIII. – Cz.1. – S. 13-15.

¹⁴⁰ Suwara Fr. Przyczyny i skutki klęski Cecorskiej 1620 r. – Kraków, 1930. – S. 6.

¹⁴¹ Кіцький В. Діалог про оборону... – С. 603.

татарським нападам. Автор вважає, що вистачить чотирьох тисяч „прудких” жовнірів, аби захистити Корону від південних сусідів. Вербувати їх потрібно в Київському, Руському, Волинському і Брацлавському воєводствах. Вибір воєводств не випадковий: саме українські землі Речі Посполитої найбільше страждали від татарських грабунків, відповідно, вони і повинні були нести тягар оборони. У кожному воєводстві планувалося призначити капітана, який разом із ротмістрами буде керувати жовнірами. Капітан і ротмістри повинні під страхом конфіскації майна і навіть смертної кари постійно перебувати в Україні. Для надійності автор пропонував закріпити цю норму сеймовою конституцією. Усе військо повинно підпорядковуватися гетьманові і діяти лише за його наказами. Слід відзначити, що процедура призначення ротмістра і капітанів не була продумана автором, але якщо прийняти його погляд, то можна припустити, що вони повинні були призначатися за поданням гетьмана з військових, що живуть на українських землях, та добре знають місцевість.

Намагаючись вирішити проблему постачання, В. Кіцький пише, що не варто жаліти для жовнірів худоби, адже її забирає поганин, тож краще нехай вона дістанеться охоронцям, ніж ворогам. Постачання війська всім необхідним, за задумом автора, лягало на плечі місцевого населення. Окремо слід зазначити, що автор залишився осторонь дискусії про уряд провент-майстра, яка багато років точилася на сеймах та сеймиках¹⁴².

Платити жовнірам потрібно як улітку, так і взимку, адже, як зазначає В. Кіцький, „жовнір злий, коли його взимку тримають без грошей і служби”. До того ж татари взимку набагато швидші, бо пересуваються замерзлимими річками і болотами, а отже – і небезпечніші. А якщо жовнірам платити цілий рік, продовжує автор, то вони завжди будуть готові до захисту Корони. Плату за службу слід призначити в розмірі 10 злотих на квартал. За рік це складатиме 160 тисяч злотих, що може собі дозволити Річ Посполита „для власної безпеки та слави”. Автор припускав можливість зростання плати до 12 злотих, але, щоб зібрати потрібні кошти, слід призначити податок у розмірі 20 грошей з лану. Місцем, де жовніри будуть отримувати плату, повинна стати Вінниця, а не Львів, як то було раніше. На мою думку,

¹⁴² З кінця XVI ст. у польському сеймі точилась дискусія між канцлером Яном Замойським і гетьманом Станіславом Жулкевський, з одного боку, та шляхетськими послами про створення спеціального уряду провент-майстра, який би займався постачанням армії у військовий та мирний час. Канцлер Ян Замойський пропонував ввести таку посаду ще на сеймі 1597 року. Але механізми діяльності нового урядовця не обговорили і сам проект залишився без уваги.

вибір Вінниці теж не випадковий, адже це місто розташоване значно ближче до кордону з ханатом, ніж Львів. Можливо, у такий спосіб автор планував „висунути” жовнірів до кордону держави і створити своєрідний щит від татарських нападів.

На сторінках „Діалогу” В. Кіцький двічі згадує польські „осади” та колонії, що, на мою думку, свідчить про обізнаність автора з тогочасною політичною публіцистикою.

Не залишився автор і осторонь концепції передмур'я (*antemurale*), яка набирала в ті часи популярності в Речі Посполитій¹⁴³. В. Кіцький двічі називав українські землі „щитом і муром” Польщі, писав, що за колоніями „Польща сидить... неначе за муром”.

Окремо відзначу, що, плануючи оборону українських воєводств Речі Посполитої, Войцех Кіцький жодним словом не згадав про запорозьке козацтво, яке перетворилось на оборонця південно-східного кордону. Можливою причиною ігнорування козаків були дуже напружені стосунки запорожців із владою в той час.

1618 р. один із ідеологів польського сарматизму Шимон Старовольський надрукував коротеньку брошуру „*Pobudka albo rada na zniesienie Tatarów perekopskich*”. Загалом вона була написана в піднесено-патріотичному тоні, властивому для жанру побудки. Автор закликав сарматів, лицарів-патріотів знищити „перекопських псів, невірних поган”. Але, незважаючи на агітаційний тон, твір містив ряд цікавих ідей автора з приводу актуальних проблем упорядкування південно-східних кордонів Речі Посполитої. Лейтмотивом „Побудки” є заклик до шляхти колонізувати причорноморські степи, адже „там росте все те, що продається у Гданську, і, якби поляки осадити всі землі межиріччя Дніпра і Дністра, то мали б з того велику користь”¹⁴⁴. Власне автор лише частково торкається питання знищення перекопських татар. Більшість тексту присвячена способам колонізації „нічиєї землі” та майбутнім вигодам від неї для Речі Посполитої. Татарська агресія та збитки від неї для Польської Корони є лише поштовхом для початку роздумів автора над майбутнім Причорномор'я:

Допоки татар із Таврики не виженемо і польськими колоніями не осадимо Херсонесу, не будемо мати спокою на Подільській Україні. А поставивши там свої фортеці, не лише від татарських нападів захистимося, а й будемо

¹⁴³ Докл. про концепцію польського передмур'я див.: Biernat T. *Mit polityczny*. – Warszawa, 1989. – 354 s.; Tazbir J. *Polska przedmurzem Europy*. – Warszawa, 2004. – 215 s.

¹⁴⁴ Starowolski Sz. *Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego*. – Kraków, 1976. – S. 163.

*небезпечні для турків і московитів... Якби ті всі пустки між Дніпром і Дністром осадити, то які б мали достатки?*¹⁴⁵.

Саме такі геополітичні завдання поставив перед польською державою Ш. Старовольський. Для підсилення драматичного ефекту автор використав популярні в тогочасній літературі засоби: персоніфікацію та звернення до минулого. Від імені підкореної татарами української землі він просить поляків вирвати її з рук поганина, згадати, що колись ця земля була польською і саме польський Вітовт не пустив на Дніпрові береги Тамерлана (?!), а князі Острозькі, Вишневецькі і Збаразькі громили тут поган.

Автор розуміє, що татари просто так не підуть зі своїх земель, тому пропонує розпочати проти них наступальну війну, хоча не виключає можливості оборонної війни. Але, у кожному разі радив пам'ятати про найважливіші речі для війська: керівництво, гроші та харчування.

Платити війську Ш. Старовольський пропонує з упоминок, адже Польща повинна щороку відправляти їх татарам, не отримуючи від татар жодних послуг. Натомість татари за ці гроші озброюються і знову грабують коронні землі. До упоминок слід додати один-два побори і цього, за словами Ш. Старовольського, має вистачити на військову кампанію проти татар. Слід відзначити, що це був занадто оптимістичний погляд на речі, адже автор не міг не знати, з якими труднощами королю доводилося випрошувати у шляхти податки на продовження Московської війни та які проблеми Речі Посполитій створювали конфедерації неоплаченого жовнірства останніми роками.

Щоб Польща могла надійно закріпитись у Причорномор'ї, автор радить побудувати міста над Дніпром і Дністром і за прикладом англійців укріпити морський берег. От тільки доступу до чорноморського узбережжя вона не мала. Витрати на ці роботи Старовольський планував покрити за рахунок тих же упоминок, які слід було заплатити ремісникам за роботу, а матеріал вони могли б використовувати місцевий і на цьому зекономити. У запалі оптимізму автор навіть припускав, що можна відмовитися від мурів навколо містечок, вважаючи, що вистачить і валів. Села при новозбудованих містечках та самі містечка можна заселити, не завдаючи жодних витрат скарбниці. Для цього досить взяти кожного двадцятого повнолітнього селянина з родиною і переселити у приміські села, а кожного двадцятого ремісника з міст слід переселити в замки. При цьому ремісників із пруських міст треба селити у приморських містах як

¹⁴⁵ Starowolski Sz. Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich... – S. 158.

людей, звиклих до моря. До моря необхідно було прокласти мережу каналів, щоб полегшити доставку товарів. Натомість самі приморські міста автор радив використати для створення мережі міжнародної торгівлі і відібрати в турків монополію на торгівлю в Чорному морі. Про флот, необхідний для морської торгівлі, Ш. Старовольський не згадав жодним словом. Щоб стимулювати переселення селян та дати можливість переселенцям налагодити господарство, їх слід на кілька років звільнити від податків.

Багато уваги автор приділив організації війська на нових територіях. На його думку, має бути сформовано два війська: постійне та допоміжне. Постійне має стояти на кордоні „на славу державі і ворогам на пострах”. Допоміжного ж війська має бути більше, ніж постійного, адже в часи небезпеки воно повинно приходити на допомогу основному, а в мирний час – працювати вдома на господарстві. Щоб допоміжне військо завжди було в хорошій формі, воно повинно у визначений час ставати до військового огляду. Такий огляд мав відбуватися на св. Войцеха (23 квітня), а на св. Мартина (11 листопада) військо мусило „виходити в поле” для військових вправ.

Особливо слід пильнувати військову дисципліну, слідкувати, щоб жовніри не чинили шкод населенню, не розпускати військо на стації. За задумом Ш. Старовольського, жовніри самі мали привозити собі харчування „на возах, як бувало в батьків”.

Щоб заохотити шляхту до служби на прикордонні, слід було заборонити шляхтичам одружуватися до того часу, поки вони не пройдуть службу батьківщині. Свідченням такої служби мав бути документ, виданий воєводою, про те, що шляхтич справді служив на кордоні.

Неодмінним складником успішної війни з турками Ш. Старовольський називає укріплену прикордонну лінію, але відразу ж указує читачеві (можливо, це можна розцінювати як дорікання військовим урядникам) на відсутність належної кількості оборонних споруд на польсько-татарсько-турецькому кордоні. Автор ще раз наголошує на необхідності не просто побудувати замки, а й обжити (колонізувати) прикордонні степи¹⁴⁶. Ш. Старовольський не розуміє, чому Польща, маючи всі умови, для успішної оборони, нічого для цього не робить:

...Дністер як добрий мур, і якщо захочемо, то можемо там за два місяці насипати вали і затримати поган... Аби ми так вчинили, то татари не нападали б на Поділля. Не знаю,

¹⁴⁶ Starowolski Sz. Discvrs o wojnie Tureckiej. – B.m.dr., 1633. – S. A3.

*у чому причина того, що ми не хочемо так зробити. Бо маємо і дерева, і каміння для будівництва замків, і людей для роботи. Єдине, чого не вистачає, – бажання. Чому, коли настає війна з турком, ніхто не хоче ставити замки?*¹⁴⁷.

На думку письменника, насамперед, необхідно збудувати замки на Дніпрі та в гирлі Дністра. Таке розташування матиме стратегічне значення, адже надасть Польщі ряд переваг у протистоянні з османами і татарами. По-перше, татари будуть змушені більше думати про захист, а не про напади на українські землі. По-друге, ці замки дозволять контролювати, з одного боку, вихід до моря, а з іншого, – замкнуть татар на півострові. Вихід до моря дасть можливість Речі Посполитій приєднатися до міжнародної торгівлі в чорноморському регіоні. Користь від таких фортець для оборони держави видається незаперечною, але твердження про перспективу торгівлі на Чорному морі має вигляд явного перебільшення, адже море контролювали турки, та й Причорномор'я не належало Речі Посполитій.

Таким чином, Шимон Старовольський у невеличкій брошурі виклав план господарського освоєння Північного Причорномор'я, його заселення та способів оборони від татар. Аналізуючи твір, слід виділити кілька особливостей. По-перше, Ш. Старовольський жодним словом не обмовився про низове козацтво, неначе його не існувало взагалі. Хоча запорожці могли прислужитися для колонізації Причорномор'я. По-друге, складається враження, що письменник не помічав за спиною Кримського ханату Османської імперії, він навіть не припускав можливості опору польській колонізації з боку Бахчисараю та Стамбула. Автор значно перебільшував можливості використання упоминок, адже хотів із цих грошей заплатити найманому війську за службу, ремісникам за роботу та спробувати налагодити систему міжнародної торгівлі. Ш. Старовольський був прихильником ідеї обов'язкової служби шляхти на прикордонні. Насамкінець, у творі взагалі не згадується про „знесення перекопських татар” як про військову акцію, яка потребує певного підготування, витрат і може мати далекосяжні наслідки. Основний акцент у творі, як було відмічено раніше, зроблено на господарчій колонізації Причорномор'я та включенні цих територій у міжнародну торгівлю в чорноморському басейні. Аргументи автора були слабкими, адже Польща не мала флоту, щоб організувати торгівлю на Чорному морі та захищати її від турків і головне, не мала політичної волі до реалізації хоч якихось геополітичних проектів на Північному Причорномор'ї. До ідей

¹⁴⁷ Starowolski Sz. Discvrs o wojnie Tureckiej... – S. AV.

антитурецької війни Ш. Старовольський повернувся у одному зі своїх пізніших творів „Discvrs o wojnie Tureckiej”.

Як бачимо, ідеї колонізації українських земель знайшли у Ш. Старовольському гідного послідовника, але, на відміну від Ю. Верещинського, який хотів використати для оборони Польської Корони запорожців і високо цінував їх, Ш. Старовольський принципово відмовився від цього.

Цікавою пам'яткою політичної думки другого десятиліття XVII ст. є виступи на передсеймовому сеймику познанського воєводства та на вальному сеймі 1618 р. у Варшаві гнєзнінського архієпископа Вавжинця Гембіцького (Wawrzyniec Gembicki). На жаль, текст виступу архієпископа на сеймі не зберігся (залишився лише текст виступу на сеймику), але, як переконливо довів Ян Середика, на обох зібраннях В. Гембіцький виголошував одну й ту ж промову¹⁴⁸. Окрім інших важливих державних питань, сенатор В. Гембіцький багато уваги приділив проблемі зміцнення південно-східного кордону. Він наголосив, що система оборони – недієва. Сенатор радив, аби шляхта на сеймі прийняла конституцію, яка б забороняла кварцяному війську розходитися по лежах, а лише перебувати в обозі. Основною ідеєю виступу примаса була необхідність колонізувати південні степи. Для цього слід створювати села і містечка, а на місцях татарських переправ – замки. Такі колонії повинні будувати жовніри на місцях, які вкаже гетьман, а заселяти їх мають кварцяне військо, реєстрове козацтво та добровольці.

Щоб не виникало майнових конфліктів, спеціально створена комісія мала перевірити документи на прикордонну землю в її власників і, якщо таких документів не виявиться, то земля буде використана в оборонних цілях. Слід зазначити, що земельні відносини (права на земельну власність) на південному прикордонні не були добре впорядкованими і за бажання вилучити землі не складало великої проблеми. З іншого боку, потужні українські землевласники не мали своїх земель на самому прикордонні (основні володіння були на території Волинського та Київського воєводств¹⁴⁹) і тому не створювали б опозиції, можливо, навіть сприяли б оформленню такої „буферної зони” між небезпечними татарськими кочовищами та власними володіннями.

На думку сенатора, сейм міг зобов'язати створити такі поселення Волинське, Подільське та Руське воєводства, ці ж воєводства мали б

¹⁴⁸ Seredyka J. Sejm... – S. 124.

¹⁴⁹ Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569-1648. – Warszawa, 2006. – S. 138-139.

постачати прикордонні містечка продуктами за чітко встановленими цінами та у встановлені терміни. Окрім оборонних функцій, такі поселення, за задумом сенатора Гембіцького, повинні були також виконувати функції школи (кампусу) для шляхетської молоді¹⁵⁰.

Таким чином, не важко помітити ряд спільних рис у виступі архієпископа та брошурі Ш. Старовольського. Здається, що Старовольський прямо запозичив із цих виступів цілі сюжети та формулювання. З іншого боку, звинувачувати Ш. Старовольського у плагіаті не випадає не лише з огляду на „високий професіоналізм автора”, а й тому, що ці ідеї не були витвором В. Гембіцького. Вони „висіли в повітрі” і часто дискутувалися на шляхетських зібраннях різного рівня.

Автором, який також намагався своїми творами допомогти політикам і військовим реформувати військо, був Гжегож Чарадзький. У 1621 р. у Познані ним була видана брошура „Pobudka na wojnę Turecka”¹⁵¹. За шість років, що минули з часу публікації „Діалогу про оборону України” В. Кіцьким до написання Г. Чарадзьким „Побудки”, багато чого змінилося. Справдилися найгірші прогнози політиків та публіцистів: Порта не дотримала чергової мирної угоди, напади татар не припинилися, і Річ Посполита вступила у війну з Османською імперією. Те, про що в попередні десятиліття писали публіцисти (Варшава не готова до війни з турками), тепер можна було стверджувати, маючи гіркий досвід Цецорської битви. Змінилися геополітичні обставини – у Європі розпочалася перша загальноєвропейська Тридцятилітня війна. Сусідні з Річчю Посполитою держави стали ареною дій для багатотисячних, добре вимуштруваних регулярних армій, а Варшава такої не мала, як не мала і грошей, щоб її найняти. Тому на порядок денний суспільно-політичного життя знову повернулося питання реформування того війська, яке було.

Г. Чарадзький закликав поляків єднатись у боротьбі з турками, адже „краще померти з честю, ніж потім звинувачувати один одного в лінощах”. Поляки повинні захистити те, що їм передали предки і віддати це нащадкам. Ураховуючи досвід попередніх воєн, автор радив, готуючись до війни, завжди думати про три речі: постачання й амуніцію війська, людей та поради (керівництво). До війни слід ретельно готуватися: гроші планувалося отримати з повинностей, худобу війську повинно постачати місцеве населення. „Хто не дасть війську худоби – без меча його погубить”. Особливо, на думку автора,

¹⁵⁰ Akta sejmikowe województw Poznańskiego i Kaliskiego. – Tom I. – Część 2. – Poznań, 1962. – S. 31-40.

¹⁵¹ Czaradzki Grz. Pobudka na wojnę Turecka. – Poznań, 1621.

потрібно подбати про дисципліну, бо „поганий жовнір більше заважає (ніж допомагає)”. Її слід підтримувати покараннями та спеціальним відбором жовнірів на службу¹⁵².

Найцікавішою деталлю брошури Чарадзького, на мою думку, є запропонований ним поділ військ на постійні і допоміжні частини. Постійні частини або *ordinirii* повинні існувати і в мирний, і у військовий час. У мирний час вони мають бути „окрасою вітчизни, а у військовий – порядком”. Допоміжні ж частини – *subsidiarii* – слід формувати лише на час війни. Їх обов'язок – допомога постійним підрозділами. Вони також повинні прикривати тили і фланги від несподіваної атаки ворога. Використовуючи сучасні терміни, можна сказати, що Г. Чарадзький пропонував поділити військо на регулярну частину та резервну, яка повинна швидко мобілізуватися за необхідності. На жаль, автор не розвинув цю ідею у своїй праці.

Заклики знищити татар, набудувати фортець на кордонах Речі Посполитої ми знаходимо і в оказіональній поезії. Прикладом такої не глибокої антитурецької поезії є „*Zelus koronny...*” Пьотра Горчина (Piotr Górczyn), у якому автор закликає побудувати три фортеці проти татар:

*Вибрати б місце близько до води,
Куди приходять на нашу шкоду
Орди татарські, і вже б не приходили
Ці пси зухвалі*¹⁵³.

Проблеми військово-господарчого освоєння українських земель із новою силою постали в середині 1640-х рр. у зв'язку із проектами короля Владислава IV розпочати велику війну проти Османської імперії. 1643 р. був виданий анонімний „*Dyskurs szlachcica polskiego o niektórych punktach które się na terażniejszym traktują sejmie*”. Автор звертав увагу на невирішеність питань оборони південно-східного кордону. За кращий спосіб оборони він уважав колонізацію. За умов закладення таких колоній „кочувати при кордоні поганин не буде, бо боятиметься удару з тилу, з нових слобод. За тими слободами були б українні замки, які слід побудувати відповідно до *pacta conventa*. До тих нових колоній могли прибувати люди, і була б значна користь обороні”¹⁵⁴. Автор пропонував не концентрувати військо в одному місці, а розподілити його по кордону: 700 жовнірів залишити на Кодаку, 800 –

¹⁵² Czaradzki Grz. Pobudka na wojnę Turecka... – S. A3V.

¹⁵³ Górczyn P. *Zelus koronny polskiej*, Na złe dzisiejsze obyczaje. – B. m. dr., 1618. – S. A3V.

¹⁵⁴ *Dyskurs szlachcica polskiego o niektórych punktach, które się na terażniejszym traktują sejmie*. – B. m. dr., 1643. – S. B-BV.

пильнувати запорожців, 200 – направити до Кам'янця. Решту ж розставити в кількох місцях „проти швидкого ворога” – татар¹⁵⁵.

Із часу підготування та сеймових дебатов над проектами короля походить документ, який зажив слави цікавої пам'ятки політичної думки 1640-х рр., – „Dyskurs o zniesieniu Tatarów Krymskich i lidze z Moskwą”¹⁵⁶ гетьмана Станіслава Конєцпольського. Достеменно не відомо, коли саме був написаний „Дискурс”. За версією польського історика Владислава Томкевича (Władysław Tomkiewicz), твір був написаний гетьманом 1636 р., але поданий королю до розгляду значно пізніше – узимку 1644 – навесні 1645 рр.¹⁵⁷ Цього датування дотримується і В. Брехуненко¹⁵⁸. Натомість польський дослідник Веслав Маєвський (Wiesław Majewski) вважає, що „Дискурс” постав на переломі 1644-1645 рр., найвірогідніше в листопаді – грудні 1645 р.¹⁵⁹ У „Дискурсі” гетьман пропонує поглянути на безпеку Північного Причорномор'я і, відповідно, убезпечення південно-східних кордонів Речі Посполитої від татарської агресії по-новому. Ст. Конєцпольський не говорить про необхідність зібрати величезні армії та знищити ханат, не складає утопічних планів загальноєвропейської військової коаліції, натомість пропонує укласти угоду з Москвою і колонізувати Таврію. Заклик колонізації Причорномор'я – не новий, але в такій формі, яку пропонує Конєцпольський, він з'являється чи не вперше. Скидається на те, що лише на трьох сторінках тексту гетьман виклав результати власних багаторічних спостережень за геополітичною ситуацією в регіоні.

Автор пропонує віддати Таврію для „осадження” Москві, яка „за своїм звичаєм запровадить колонії”. У такий спосіб гетьман намагається відвернути можливу війну з Османською імперією від території Речі Посполитої, адже, якби Крим отримала Польща, війна відбувалася б на її території. Поділивши таким чином Причорномор'я, гетьман планував приєднати до Корони придунайські князівства. Після таких здобутків „вітчизна наша була би безпечна і вільна від неприятеля і контрибуцій”, а кордони Корони були б надійно захищені Дунаєм¹⁶⁰.

¹⁵⁵ Dyskurs szlachcica polskiego o niektórych punktach... – S. C2V.

¹⁵⁶ Koniecpolski St. Dyskurs o zniesieniu Tatarów Krymskich i lidze z Moskwą // Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku. – Lwów, 1842. – S. 301-303.

¹⁵⁷ Tomkiewicz Wł. Jeremi Wisniowiecki (1612-1651). – Warszawa, 1933. – S. 150.

¹⁵⁸ Брехуненко В. А. Втрачена альтернатива, Поле, Дон. Волга, Як у зовнішній політиці Речі Посполитої XVI – першої половини XVII ст. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://www.uaterra.com.ua/history/old/brehunenko_alter.htm

¹⁵⁹ Majewski W. Plany wojny tureckiej Władysława IV a rzekome przymierze kozacko-tureckie z 1645r. // Przegląd Historyczny. – 1973. – T. LXIV. – S. 271-272, 278-280.

¹⁶⁰ Koniecpolski St. Dyskurs o zniesieniu Tatarów Krymskich i lidze z Moskwą... – S. 302.

Проте гетьман розумів, що стосунки Варшави і Москви дуже далекі від гармонійних, а постійні війни між двома монархіями заважають їх налагодити. Тому коронний гетьман небезпідставно остерігався, що перехід Криму до сфери впливу Московського царства в майбутньому спричинить „відривання” від Корони козаків, а „потім і всієї Русі”. Щоб уникнути такого розвитку подій, слід укласти династичний шлюб між братом чинного польського короля Яном Казимиром та представницею московської правлячої династії. Натомість, коли з’ясувалося, що Ян Казимир планував вступити до монастиря, гетьман змінив кандидатуру останнього на ще одного брата – Кароля Фердинанда¹⁶¹.

Характеризуючи „Дискурс про знищення татар...”, Л. Подгородецький писав:

На той час то була надзвичайно смілива програма, яка свідчила про далекоглядність гетьмана, який уміє реально дивитись у майбутнє. Не тимчасовий антитатарський союз, але тривале перемир'я ціною відмови від здобутків на кресах – це головна думка Конєцпольського¹⁶².

І ця думка була результатом детального аналізу зовнішньополітичної ситуації, у якій опинилася Польща в 1630-1640-х рр. З іншого боку, плани військово-політичного союзу Москви і Варшави мали довгу історію, а „Дискурс” Ст. Конєцпольського був продовженням проектів об’єднання двох держав. Ці проекти виникли ще за часів Івана IV Грозного і з того часу особливо активно обговорювались у часи безкоролівств у обох державах¹⁶³.

Натомість В. Брехуненко у пропозиції гетьмана „віддати на відкуп” Московії Таврію, Приазов’я та донсько-волзько-яїцький терен убачає відсутність геополітичних інтересів еліти польсько-литовської держави в цьому регіоні¹⁶⁴. На мою думку, відмова гетьмана від колонізації Північного Причорномор’я свідчить або про небажання Варшави робити щось у цьому регіоні, або ж про усвідомлення нездатності реалізувати такий сміливий геополітичний проект.

¹⁶¹ Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski ok. 1592-1646. – Warszawa, 1978. – S. 414.

¹⁶² Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski ok. 1592-1646... – S. 413.

¹⁶³ Флоря Б. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII вв. – М., 1978. – С. 72-80.

¹⁶⁴ Брехуненко В.А. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – Київ, 2005. – С. 130.

**Kurze Relation vñd war-
hafftige Erzählung/ was sich in der Polnischen
Expedition von Tag zu Tag wider den Erbfeind Chris-
tliches Nahmens/ vñd den König in Schweden/ ic.
begeben/ vom 1. Septembris des 1621.
Jahrs/ biß auff den 24. Octo-
bris.**

**Auß gewissen vñd warhafftigen Zeitungen
auß der Polnischen in die Teutsche Sprach
versezet. Jederman zum besten.**

**Gedruckt zu Augspurg/ durch Andream
Aperger/ Im Jahr Christi M. D. C. XXI.**

Німецька газета з повідомленням про Хотинську війну
„Kurze Relation und wahrhaftige Erzählung...” (1622)

Таким чином, можна стверджувати, що в польському інтелектуальному середовищі середини XVI – середини XVII ст. високим залишався інтерес до військово-господарчого освоєння (колонізації) українських земель. Цей інтерес був суміжний із проблемами перспективної війни проти Османської імперії, а значить і проблемами посилення обороноздатності українських земель та необхідністю реформування польського війська загалом. Інтелектуальний фундамент для публіцистичних творів заклали А. Моджевський та Ст. Оріховський. Саме в їх творах ми знаходимо найпопулярніші ідеї військового дискурсу. Так Оріховський основою обороноздатності держави вважав фортеці. Згодом ідея побудови фортець на кордоні відбилась у *pacta conventa* і була втілена в політичній публіцистиці. Ст. Оріховський запропонував розділити всі воєводства Речі Посполитої на кілька частин, щоб вони несли службу на кордоні з Османською імперією по черзі. Ці ідеї були детально розвинені А. Фричем Моджевським у його, без перебільшень, фундаментальному трактаті „O porządnie Rzeczypospolitej”. Фрич не оминув увагою і внутрішньо-військові проблеми: військову дисципліну, підготування молоді до служби, запропонував систему оподаткування для створення спеціальної військової скарбниці.

Один з найбільш запозятих апологетів ідеї колонізації українських територій був київський католицький єпископ Ю. Верещинський. На відміну від багатьох інших авторів, він писав не про польське військо загалом, а про польське військо, яке стаціонуватиметься на українських землях. Автор жив на цій землі і добре знав її проблеми.

Оригінальним залишається і його проект створення козацького князівства на Задніпров'ї. Проектом, що стоїть осторонь у військовому дискурсі, є проект гетьмана Ст. Конєцпольського, за яким Дике Поле слід було віддати Московському царству.

Отже, польська політична думка першої половини XVII ст. успадкувала від попередників ряд ідей та проектів. На жаль, нічого принципово нового публіцисти початку XVII ст. не запропонували. Їх роль зводилась радше до популяризації вже відомих ідей. Відсутність політичної волі центральної влади залишила всі ці проекти на папері, у той час як стосунки Варшави і Порти невпинно погіршувалися.

Якщо ж розглянути військовий дискурс середини XVI – середини XVII ст. у хронологічному вимірі, то виявиться, що починаючи від Хотинської війни, польські публіцисти стрімко втрачали інтерес до проблеми колонізації українських земель. Причини можна знайти як у внутрішній, так і в зовнішній політиці держави. Військово-господарче

освоєння південно-східних територій мислилось у нерозривному зв'язку із можливою війною проти турків і татар. Перемога польсько-козацького війська під Хотиним перетворила війну з Османською імперією на досить далеку перспективу, а придушення кількох підряд козацько-селянських повстань 1620-1630-х рр. подарувало оманливе відчуття контролю над територією. Таким чином, актуальність питання колонізації території зменшувалася. Проте в реальності доводиться визнати, що Польсько-Литовська держава навряд чи колись мала цілісний проект освоєння українських земель. Єдиною ж спробою реалізувати на практиці ідеї, озвучені інтелектуалами, було будівництво фортеці Кодак 1635 р. та відбудова 1639 р. після того, як її знищили козаки на чолі з Іваном Сулимою 1635 р. Але будівництво Кодаку не слід розглядати як приклад впливу політичної публіцистики на реальну політику. На мою думку, це була реалізація обіцянок новообраного короля Речі Посолитої Владислава IV, викладених у *pacta conventa*.

розділ IV

У часи міжкоролів'я

Міжкоролів'я, безкоролів'я, або *interrugnum* – досить складний час для Речі Посполитої. Зі згасанням династії Ягеллонів (як відомо, останній із Ягеллонів король Сигізмунд Август не залишив після себе нащадків) Польща залишилася без спадкового монарха. Для держави такий стан був важким випробуванням, адже за тодішніми уявленнями про державу та державний устрій, держава без правителя це – тіло без голови. Звісно, такий стан не міг тривати довго, оскільки до періоду міжкоролів'я був час приготуватися, адже віддавна стало зрозуміло, що Сигізмунд Август не залишить нащадка. Шляхта почала шукати вихід із ситуації, і єдиним прийнятним варіантом стали вибори короля. Але це ставило нове питання: хто є найкращим кандидатом на вакансію правителя однієї з найбільших (хоча й не найвпливовішої) держави Європи? У „передвиборчу кампанію” почали включатися нові претенденти. Перспектива мирно, без війни і великих фінансових витрат стати королем випадає не так часто, тому найвідоміші європейські династії почали конкурувати між собою.

У самій Речі Посполитій не було єдності в розв'язанні цього життєво важливого для держави питання. Виникло кілька магнатсько-шляхетських угруповань, кожне з яких відстоювало власного кандидата. Хід „передвиборчої кампанії” не є предметом дослідження, тому обмежуся простою констатацією фактів: на престол об'єднаної Польсько-Литовської держави претендували представники московської, пруської, австрійської, шведської та французької династій. Навколо кожного з кандидатів утворилася своєрідна партія прихильників, до якої, крім інших, уходили магнати із залежною від них шляхтою, які забезпечували „силову” і політичну підтримку, та інтелектуали, що працювали з „ідеологічною” стороною пропагандистської кампанії.

У цей час у шляхетському середовищі небувалою значення набуває політична пропаганда, адже майбутнього короля мала обирати саме шляхта, від рішення шляхти залежало майбутнє держави. Способом донести власну думку до адресата, а значить і вплинути на рішення всієї шляхти загалом і кожного шляхтича зокрема, була політична література. Тому із табору кожного кандидата виходить значна кількість ульотних листків, брошур та книжечок. Державою починає кружляти значна кількість літератури. Окрім загальних місць

(топосів) про відповідальність, яка лежить на шляхті, про важливість правильного вибору та неприпустимість залишити державу беззахисною у такий важливий момент, у творах вихвалявся „свій” кандидат, який, звісно ж, позиціонувався як найкращий.

У контексті цього дослідження важливо, що у пропагандистських текстах часів перших міжкоролівств постійно був присутній „tureцький” мотив. Розглянемо ці твори та проаналізуємо, як автори розуміли роль майбутнього польсько-литовського монарха в можливій боротьбі проти турків.

Почну з московського кандидата. Кандидатуру московського царя або його сина найактивніше підтримували у ВКЛ. Найвідоміший промосковський агітатор – Пьотр Мичельський (Piotr Mysielski). У своїх брошурах (він був одним із небагатьох, хто підписувався під власними текстами) П. Мичельський намагався переконати читачів (шляхту, яка буде обирати короля), що всі кандидати на польський престол, окрім московського, принесуть лише лихо Короні, адже вони не зможуть захистити Польщу під час війни з Портою. Натомість, такий потужний монарх як московський цар Іван IV Васильович зможе організувати надійну оборону, побудувати на Поділлі замки і, у випадку потреби, виграє війну. Свої думки П. Мичельський виклав у брошурах „Przestroga z pokazaniem niepożytków z wzięcia pana z pośrodku siebie” та „Sentencya cuiusdam de electione regis Polonorum...”. Автор стверджував, що європейські монархи будуть задоволені із обрання царя. Такий король влаштує і султана. У творі „Przestroga” П. Мичельський розгортає перед читачем експансіоністські проекти, які зможе реалізувати московський цар на польському престолі: оскільки цар не любить татар, він буде воювати з ними задля розширення польських (!) земель. Автор не виключає можливості навіть переходу за Дунай і підкорення нових земель¹⁶⁵. Примітно, що перспектива мирних стосунків із Османською імперією для Мичельського є першим пунктом у критиці того чи того кандидата. В обох брошурах автор починає саме з цього.

Подібних ідей дотримувалися й інші анонімні автори. Наприклад, автор „Zdanie o obieraniu nowego króla” виводив московського царя на міжнародний рівень, стверджуючи, що боротьба останнього з турками приносить добро не лише полякам, а й усьому християнству¹⁶⁶.

¹⁶⁵ Mysielski P. Przestroga z pokazaniem niepożytków z wzięcia pana z pośrodku siebie // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. – Kraków, 1906. – S. 376.

¹⁶⁶ Zdanie o obieraniu nowego króla // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. – Kraków, 1906. – S. 354.

Усі прихильники царя писали, що у випадку потреби об'єднане польсько-литовсько-московське військо зможе переможно атакувати турків¹⁶⁷, саме тому султан боїться московського царя на польському троні й обіцяє дотримуватися миру, якщо поляки оберуть собі короля-поляка¹⁶⁸.

Приблизно такий же арсенал доказів та аргументів використовували і прихильники Габсбургів. Прикладом може бути анонімна брошура „Rozmowa Lecha z Piastem”¹⁶⁹. Розглядаючи кандидатів на польський престол, автор одним з головних критеріїв вибрав здатність нового короля захистити Польщу від турків. Французький кандидат був зображений як поганий воїн, що не здатний захистити Польщу. На противагу йому всіляко вихвалявся кандидат від Габсбургів, які ніколи не програвали воєн, мали надійні угоди з європейськими монархами і, у разі потреби, змогли б організувати й очолити загальноєвропейську антитурецьку коаліцію.

Аргумент турецької небезпеки використав автор анонімної брошури „De electione novi regis”, але цього разу вже проти Габсбургів. Автор послідовно виклав головні мінуси можливого перебування Габсбургів на польському престолі. Першим мінусом він назвав те, що „та династія не є мужньою і не має щастя в обороні від турків. І Максиміліан, і Фердинанд повинні виплачувати туркам данину, Угорщину захистити не можуть і щодня віддають ворогу фортеці”. Другий недолік полягав у тому, що обравши Габсбурга, Польща втратить перемир'я з Портою, а новий король почне руками поляків відвойовувати собі Угорщину. На думку автора, такий розвиток подій може закінчитися занепадом або загибеллю Корони¹⁷⁰.

Як бачимо, незважаючи на те, що Габсбурги були однією з найвідоміших і найвпливовіших династій Європи, у Польщі домінувала стара нелюбов до німців та австрійців. Головним аргументом проти Габсбургів на польському престолі стало, як не дивно, те, чим самі Габсбурги пишалися, – їх постійна боротьба з турками. Імператора Священної Римської імперії німецької нації Карла V та інших Габсбургів – Фердинанда (молодший брат Карла V) та Максиміліана II (син Фердинанда) називали головними ворогами

¹⁶⁷ Gdyby panowie Polacy cesarza albo Niemca obrali, tody na nie przyść musiało // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia... – S. 361, 366.

¹⁶⁸ Mycielski P. Przestroga z pokazaniem niepożytków z wzięcia pana z pośrodku siebie // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia... – S. 390.

¹⁶⁹ Rozmowa Lecha z Piastem // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia... – S. 37-68.

¹⁷⁰ De electione novi regis // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia... – S. 401.

турків. Саме це і лякало польську шляхту – вона не хотіла, щоб її руками велися війни проти султана. Зрештою, спрацювала давня неприязнь поляків до Священної Римської імперії.

Головним аргументом у шведській агітації була спорідненість їх кандидата із польською королівською династією: Ян III Ваза був одружений на молодшій доньці Сигізмунда Старого – Катерині, тобто належав до родини Ягеллонів, але в агітації за нього використовували назву П'ястів. Логіка роздумів була такою: шведський кандидат Пяст, продовжувач величної польської князівської родини, а, значить, і попередньої мирної турецької політики Пястів. Крім того, Пяст, на думку агітаторів, усіх влаштовував¹⁷¹. Окрім Яна III як кандидата на трон розглядався і малолітній син Яна та Катерини Ягеллонки – Сигізмунд.

З-поміж профранцузьких агітаторів найвідомішим був львівський архієпископ Ян Димітр Соліковський, у творчому доробку якого нараховується біля двох десятків брошурок. У багатьох із них автор торкався теми турецької небезпеки. Я. Соліковський переконував читачів, що лише французький кандидат забезпечить королівству жаданий спокій¹⁷². Більш повно ця тема розкрита в брошурі „Rozmowa kuszwicka”¹⁷³. Твір побудований у формі діалогу Гостя з Пястом, під час якого Гість розповідає Пясту, що думають про Польщу інші народи та який король потрібен державі. Гість розпочинає свою розповідь із турків. На мою думку, цей факт свідчить про важливість „турецького” питання і для потенційного читача брошури, і для суспільства загалом. Автор зазначає, що Польщі потрібен король, який би не давав Порті приводу до війни. Звісно, з погляду Я. Соліковського, саме таким є Генріх Валуа, до того ж султан ніби-то сам хоче, щоб наступним польським королем був француз. Відповідаючи на аргументи опонентів, найперше Мичельського, архієпископ звинувачував прихильників московського царя в політичній сліпоті, адже в разі обрання Івана Грозного, Польща наразиться на конфлікт із Портою і Бахчисараєм. Аналогічні аргументи використав Соліковський і у відповіді на одну з прошведських брошур¹⁷⁴.

¹⁷¹ Dialog księdza biskupa // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia... – S. 419.

¹⁷² Solikowski J.D. Sententia cuiusdam de eligendo rege // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia... – S. 447-450.

¹⁷³ Solikowski J.D. Rozmowa Kuszwicka // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia... – S. 469-490.

¹⁷⁴ Solikowski J.D. Respons na circumstaniae szwedzkie // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia... – S. 465.

Цікавими є два інші тексти Я. Соліковського – „Tabula Sebetis” та „Kompetytorów do korony polskiej comoda”, які видані у вигляді таблиць. Загалом вони містять ту ж інформацію, що його брошури, але мають усі переваги таблиці перед текстом. Як і слід очікувати, одного погляду на таблиці досить, щоб зрозуміти, що найкращий вибір для Речі Посполитої – Генріх Валуа.

Уже після обрання королем Речі Посполитої Генріха Валуа львівський архієпископ ще раз повернувся до турецької теми, але цього разу не так емоційно, як у часи безкоролів'я. В одній із брошур він писав, що з початком правління Генріха Польща має „всюди спокій: з Москвою, німцями, турками, татарами й італійцями”¹⁷⁵. Навіть після втечі Генріха до Франції львівський архієпископ залишився прихильником французького короля на польському троні й у черговому творі критикував можливих кандидатів, використовуючи „турецьку карту”¹⁷⁶.

До другого безкоролів'я шляхта підійшла вже з досвідом активної агітації в часи елекції. І, як і попереднього разу, використовувала „турецький аргумент” для переконання „шляхтичів-виборців”. Про турецьку загрозу в часи безкоролівств писав у своїй брошурі 1587 р. „Upominek albo przestroga Zaczemu Narodowi Polskiemu” Бартош Папроцький. З-поміж головних досягнень польських королів письменник визначав боротьбу з поганями загалом. Королями, які досягли особливих успіхів у цій боротьбі, на думку Б. Папроцького, були Ягайло та Сигізмунд Старий. Відзначав автор і польських гетьманів, роди Каменецьких, Лянцкоронських, Острозьких, Вишневецьких та окремо Претвича і Струся¹⁷⁷.

Б. Папроцький згадує про турецьку небезпеку, коли говорить про протиріччя в обранні майбутнього короля Речі Посполитої у шляхетському середовищі:

...не позбавляйте, прошу вас, своїми незгодами доброго пана, не обирайте [короля – П.В.] з волі турчина.

У брошурі, яка скоріше за все була замовною, Папроцький звинувачував останнього короля Стефана Баторія в тому, що той привів

¹⁷⁵ Solikowski J.D. O przyjeździe króla przestroga // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia... – S. 527.

¹⁷⁶ Solikowski J.D. Komornik a burmistrz // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia... – S. 643-654.

¹⁷⁷ Paprocki B. Upominek albo przestroga Zaczemu Narodowi Polskiemu // Bartosza Paprockiego Dwie broszury polityczne z lat 1587 i 1588. – Kraków, 1900. – S. 14, 16.

Польщу в залежність від Османської імперії, „що паша казав, так мусило бути” і Корона зазнавала від татар значних утрат¹⁷⁸.

Під час другого безкоролів'я взяв слово і Кш. Варшевіцький, написавши промову на смерть короля Стефана Баторія. Намагаючись витримати нейтралітет поміж різних кандидатів на престол, відомий письменник і дипломат перераховує загрози Речі Посполитій у часи безкоролів'я і звертає увагу читачів на небезпеку від турків і татар. „Турків і нас розділяє Дністер, не Дунай. Татри – не Кавказькі гори”, – кілька разів натякає автор на ненадійність природних кордонів Корони. Як і багато інших авторів, Кш. Варшевіцький закликає не вірити туркам і не відчувати „приятні” до них, адже через таку приятність згинули угорці, серби, боснійні¹⁷⁹. У протистоянні зі Стамбулом перевагою Кракова буде те, що турки вже багато років воюють із персами. Ця війна забирає з держави багато ресурсів. До того ж Варшевіцький знаходить ряд факторів, які повинні допомогти полякам у можливій війні з турками. Зокрема польська кіннота, минулі перемоги польської зброї, які повинні налякати турків. Відповідно до літературної традиції, що склалася в Польщі в XVI ст., автор описує слабкість турецького війська, що воює лише від травня до вересня, не може витримати довготривалої війни, у ньому часто трапляються епідемії, люди і худоба з півдня слабші за північних.

На сторінках „Промов” Кш. Варшевіцький робить цікаве порівняння турків та римлян. Автор намагається довести, що і перші, і другі мають багато спільного у способах ведення війни, у стратегіях відносин із сусідами тощо¹⁸⁰. Одночасно письменник використовує образ християнського передмур'я:

*Річ Посполита – башта всієї Європи, мур цілого християнства. Якщо поганці її здобудуть, то будуть скакати по полю битви у шяхетській крові і забавлятимуться від того*¹⁸¹.

Можна стверджувати, що „турецька карта” активно використовувалась усіма учасниками політичної гри у часи безкоролівств. Агітуючи за свого кандидата, усі політичні угруповання намагалися

¹⁷⁸ Paprocki B. Upominek albo przestroga Zaczemu Narodowi Polskiemu // Bartosza Paprockiego Dwie broszury polityczne ... – S. 24, 36-37.

¹⁷⁹ Warszewicki Krz. Chryzstofa Warszewickiego po śmierci króla Stefana na pierwszym i głównym zjeździe Mazowieckim mowa // Dwie mowy pogrzebowe ks. Krzysztofa Warszewickiego kanonika Krakowskiego. – Kraków, 1858. – S. 18.

¹⁸⁰ Warszewicki Krz. Chryzstofa Warszewickiego po śmierci króla Stefana... – S. 24, 25-26.

¹⁸¹ Warszewicki Krz. Chryzstofa Warszewickiego po śmierci króla Stefana... – S. 34.

довести шляхетському загалу, що саме їх кандидат зможе забезпечити Речі Посполитій спокійні стосунки з Османською імперією, не допустить війни з турками і татарами, або ж, у випадку нагальної потреби, швидко організувати й ефективно очолити міжнародну антитурецьку коаліцію. Але, окрім агітації, у публіцистиці вказувалось і на слабкі місця в обороні Речі Посполитої. Так, Я. Соліковський зауважив, що у випадку поразки польського війська в можливій битві з турками в полі держава фактично залишиться беззахисною, адже не має достатньої кількості фортець і укріплених міст на прикордонні. Те, що навіть у „передвиборчий” час еліта держави пам’ятала про можливу небезпеку з боку Османської імперії, на мою думку, свідчить про глибоке вкорінення цієї проблеми у свідомість шляхти. Навіть, якщо припустити, що більшість озвучених закликів була відвертим популізмом, вони все одно повинні були впливати на формування у шляхти усвідомлення необхідності розв’язання питання убезпечення від турків.

Розділ V

З'являється війна з реальним ворогом

Турецька загроза протягом століть була однією з основних міжнародних проблем, до обговорення якої зверталися найсвітліші уми свого часу. Звісно, для різних народів і держав турецька загроза мала різний рівень актуальності, але, мабуть, не було жодної держави, де б не боялися турецької небезпеки. Однією з найулюбленіших тем для роздумів антитурецьких агітаторів була ідея ліги (об'єднання, союзу), до якої мала вступити максимальна кількість держав, не лише європейських, та розпочати спільну боротьбу проти турків. Проекти антитурецької ліги (Священної Ліги) завжди мали присмак хрестових походів, адже їх автори закликали до боротьби, найперше, проти іновірців/невірних/єретиків/мусульман задля звільнення християнства від небезпеки, яка йому загрожує, до порятунку вже поневолених християн, які страждають „у турецькому ярмі”. І вже потім, у другу чергу, заклик стосувався війни проти Османської імперії як найбільшої мусульманської держави й уособлення всього єретичного. При цьому часто реальні геополітичні причини конфлікту з Османською імперією замовчувалися, а всіляко акцентувалися саме релігійні мотиви.

Суспільно-політична думка Корони Польської та Речі Посполитої знає кілька власних проектів антитурецьких ліг. Зазвичай проекти ліг у викладі різних авторів перемішувались із рекомендаціями про їх діяльність, управління та фінансування. До рекомендацій додавалися плани антитурецької війни із вказівками того, хто, коли й куди повинен напасти, як краще організувати наступ на турецьку державу¹⁸². Авторами проектів були відомі польські письменники та мислителі. Одним із перших, хто активно привертав увагу польської інтелектуальної еліти до питань турецької загрози та склав проект антитурецької коаліції, був Станіслав Оріховський-Роксолан. Він не міг обійти мовчанням таке важливе питання для Польщі, як турецька загроза. Загалом, за визначенням дослідника творчості Оріховського Д. Вирського, тема турецької загрози постійно перебувала в полі зору письменника як тема „всесвітнього масштабу”¹⁸³. Ст. Оріховський „на

¹⁸² Обставини виникнення антитурецьких Ліг проаналізовано у монографії Марко Яцова: Jašov M. *Europa i Osmanie w okresie Lig Świętych: Polska między Wschodem a Zachodem*. – Kraków, 2003. – 260 s.

¹⁸³ Вирський Д. С. Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. – К.-Кременчук, 2001. – С. 108.

власній шкірі” відчув турецьку небезпеку, адже перед загрозою турецької облоги був змушений втікати з Відня, а перебування письменника у Венеції також стимулювало інтерес до цієї теми, адеж Венеція вела постійні війни з Портою. Свої погляди щодо турецької загрози Роксолан послідовно виклав у кількох політичних творах. Насамперед, це дві відомі промови „Про турецьку загрозу” 1543 та 1544 рр., у яких Ст. Оріховський, аналізуючи минуле політики Османської імперії, спробував передбачити майбутні дії Порти щодо Польщі¹⁸⁴. Перша з промов була адресована польський шляхті, друга – королеві Сигізмунду Августові. Тексти промов були опубліковані та набули поширення не лише в середовищі польської шляхти, а й за кордоном Польського королівства.

За змістом промови майже аналогічні, але їх уважне прочитання може засвідчити розвиток думок автора. Так, більшу частину обох текстів присвячено спробам довести адресатам (шляхті та королю), що султану не можна вірити, а мирна угода між Краковом та Константинополем є лише затягуванням часу, яке вигідне султанові, адже дає можливість для відпочинку його армії та більш ретельного підготування до майбутньої війни з Польщею.

Каппелер Бартоломеус.
Битва між поляками і турками (1589)

¹⁸⁴ Koehler K. Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego. – Kraków, 2004. – S. 74.

В обох промовах письменник на історичних прикладах демонструє, що турки ніколи не дотримувалися мирних угод,

*...урешиті, споруджуючи замки безпосередньо на кордоні вашого королівства, будуючи шанці над самим Дністром, – хіба ж не війну вам нав'язує?*¹⁸⁵.

Автор доходить висновку, що могутність турків „зросла через нашу [християнську – П.В.] безпечність, через наші незгоди [внутрішні та міждержавні конфлікти – П.В.] і завдяки їхньому віроломству і розбою”¹⁸⁶.

Усвідомлюючи актуальність османської небезпеки для європейських держав, Оріховський намагається знайти для Польщі союзника в боротьбі з Константинополем. Так, у першій промові чи не єдиним можливим союзником Кракова письменник вважає Німеччину. Лише наприкінці тексту автор припускає, що до імператора Священної Римської імперії Карла V приєднається його брат Фердинанд (один із них поведе проти ворога німців та іспанців, другий – моравів та богемців). У другій промові автор робить детальний аналіз міжнародної ситуації в Європі і доходить висновку, що потенційними союзниками Польщі є Німеччина, Австрія, Іспанія та італійські держави. Польща, на думку Ст. Оріховського, постійно повинна допомагати Німеччині, адже від цього залежить безпека поляків. „Якщо впаде Німеччина, то впаде і Польща. Тому ти [король – П.В.] повинен там [у Німеччині – П.В.] берегти свій інтерес”, – пише автор¹⁸⁷. Таким чином, Оріховський окреслює плани великої загальноєвропейської антитурецької коаліції. Участь Іспанії та італійських „морських” держав дала б можливість вести війну з турками на морі:

*...якщо з одного боку Валахія, з другого – Германія, з третього – Польща стримають турка, запертого в Угорщині, то, певно, явиться нарешті сам Бог, щоб помститися Магометові за його підступи*¹⁸⁸.

У другій промові Оріховський спробував проаналізувати, наскільки Польща готова до війни з Османською імперією, і дійшов висновку, що Корона не готова до війни, адже вона „не захищена мурами”, як Німеччина. На думку письменника, Німеччина – „найкраще захищена держава і сама може вести війну з турками як у

¹⁸⁵ Оріховський С. Про турецьку загрозу. Слово перше // Українські гуманісти епохи Відродження: антологія. У 2-х ч. – К., 1995. – Ч.1. – 1995. – С. 64.

¹⁸⁶ Оріховський С. Про турецьку загрозу. Слово перше... – С. 71.

¹⁸⁷ Оріховський С. Про турецьку загрозу. Слово друге... – С. 91.

¹⁸⁸ Оріховський С. Про турецьку загрозу. Слово друге... – С. 100.

відкритому полі, так і біля мурів великих і малих міст, яких там така сила, що здасться, ніби впритул стоять”¹⁸⁹.

У першій промові автор намагався переконати шляхту, що війна з Османською імперією буде і її не стримати жодним способом, відтак до неї слід підготуватися, у другій Роксолан умовляє короля розпочати війну першим, не дати султанові часу на підготування. Початок війни, на переконання автора, – бажання всіх станів Польщі:

*...усі наші люди нині, до якого б стану не належали, постійно вимагають у тебе цієї війни, тебе просять, тебе благають і молять*¹⁹⁰.

Письменник припускає, що король може зібрати 200-тисячне військо, якщо все правильно організує в державі. Для цього кожен у суспільстві повинен виконувати свої повинності. Автор не робить винятку для духовного стану, адже „священик десятиною живе, хай відповідно зі своєї частки вносить, скільки совість чесної людини дозволяє”¹⁹¹.

Обидві промови об'єднує ідея превентивного удару з боку Польщі та коаліції держав. У першій промові Ст. Оріховський пише:

Якщо зберемо всі наші сили, то таки переможемо, шляхтичі, але потрібно не зупиняти військо турчина, а самим напасти на нього.

У другій промові зазначає:

*Не треба... чекати Сулеймана в Польщі, краще по своїй волі напасти на нього з військом. Краще на угорських руїнах, ніж під нашими дахами, війну з ним вести. ...Але ж більша сила завжди того, хто війну розпочинає, а не відбиває... краще воюй деінде, а не в польському домі*¹⁹².

Отже, Станіслав Оріховський пропонує створити широку європейську коаліцію:

Ти [король – П.В.] не повинен сумніватися ні щодо щирості і вірності Карла V, ні щодо союзу і дружби короля Фердинанда. ...Але ти не забувай часом про дочку, яку за князя Мархії видав заміж. Пам'ятай про сестер, яких до Баварії, до Мізнії, до Померанії, до Легніції видав заміж. Пам'ятай, нарешті, про саму Германію.

¹⁸⁹ Оріховський С. Про турецьку загрозу. Слово друге... – С. 90.

¹⁹⁰ Оріховський С. Про турецьку загрозу. Слово друге... – С. 100.

¹⁹¹ Оріховський С. Про турецьку загрозу. Слово друге... – С. 105.

¹⁹² Оріховський С. Про турецьку загрозу. Слово друге... – С. 109.

Тепер же італійські князі... Одні погодилися бути тобі союзниками у війні з доброї волі, другі – внаслідок необхідності, інші – як свояки, бо ти найславнішу королеву Бону пошлюбив, яка походить з давнього дому Сфорці, а тому ніби самою Італією породжена. Вона породичала з тобою не лише Неаполь і державу Бар, але також венеційців і ломбардійців (які є опорою Італії), і інших, зв'язаних з ними або державою, або іменем¹⁹³.

Під час аналізу промов слід звернути увагу на різницю аргументації в текстах на користь утворення антитурецької коаліції та початку війни проти турків. Я вважаю, цей факт можна пояснити тим, що промови мають різних адресатів: шляхту та короля. Шляхта – люди війни, головна функція яких захищати державу, а в польському варіанті устрою держави – свободу, релігію, порядок. Тому й аргументи автор добирає відповідні: захистити рівність, свободу, не посоромити предків. Натомість король – представник Бога на землі, тому в промові до нього більше йдеться про конфесійні справи і захист християнства від турків.

Інший проект війни проти Османської імперії склав відомий польський історик Мацей Стрийковський (Maciej Strykowski). Проект був надрукований у коротенькій брошурці 1575 р. „O wolności Korony Polskiej, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego”. Книга була написана під впливом вражень від подорожі до Стамбулу у складі великої польської делегації. Автор звернув увагу, що Польща не готова до оборони від турецьких і татарських атак. Цю думку автор уклав у уста турецького паші, який обіцяв султанові за 15 тижнів „узяти Польщу руками”, бо „там нема замків і міст до оборони”. Одночасно М. Стрийковський звертає увагу читачів на те, що ворог уже наблизився до кордону держави:

*Вже на кордоні поганці зайняли оборону
І всі дунайські береги турок опанував.*

З огляду на такі обставини, Стрийковський закликає готуватися до війни ще за часів миру:

*Та щаслива держава, яка в часи миру
Розмірковує і готує приладдя до бою¹⁹⁴,*

¹⁹³ Оріховський С. Про турецьку загрозу. Слово друге... – С. 106.

¹⁹⁴ Strykowski M. O wolności Korony Polskiej, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego... – Kraków, 1575. – S. E4.

і не чекає,

*...щоб перед тобою дітей турки вбивали,
Дружин, дівчат без сорому твалтували.*

Для боротьби з Османською імперією автор пропонував створити європейську християнську коаліцію:

*Домовились би разом всі володарі християнські,
Як починати війну з тим ворогом поганським¹⁹⁵.*

Стрийковський уключав до коаліції майже всі європейські монархії, незважаючи на внутрішньо та зовнішньополітичні обставини участі цих держав у спільній війні. Таким чином, до одного грона союзників потрапили Іспанія і Нідерланди, Франція і Англія, Неаполь і Сицилія, Шотландія, Швеція, Данія, Португалія та ін. Об'єднувальним фактором, на думку історика, мало бути те, що „всі ми держави християнські”. Автор склав план наступу на Османську імперію. Стрийковський пропонував нападати трьома фронтами. Першим мав бути удар через Середземне море, який Венеція та Іспанія нанесуть на Єгипет, а звідти підуть до Дарданелл, завойовуючи дорогою різні „замочки”. Стрийковський сподівався на допомогу місцевого населення, більшість якого становлять греки та італійці (*Grekwie z Włochami osiedlie*), які відразу розпочнуть внутрішню війну проти турків. Згідно з проектом наступу, німці, чехи і хорвати повинні були атакувати ворога з Угорщини і просуватись до Боснії, натомість поляки і литовці через Валахію і Мультяни підуть до Болгарії і захоплять берег Дунаю – це другий фронт¹⁹⁶. Третім напрямком удару мало стати Чорне море, а головною силою – московський цар. Він мав захопити Азов і Танаїсом (Доном) дійти до Кафи і султанської столиці.

Окрім такого загального „ескізу” наступу об'єднаного християнського війська, Стрийковський пропонував захопити конкретні міста. До таких належали Яси і Хотин, Васлули (*Wasłuty*), до яких можна дійти за три дні від Хотина. Звідти планувалося за день дійти до Бершад і за шість днів до Бухаресту. Згідно з інформацією автора, Бухарест не має надійної оборони, тому його буде легко захопити. Так же легко мало пасти Джурджево. Захопивши ці міста, поляки відкривають дорогу до Константинополя.

¹⁹⁵ Strykowski M. O wolności Korony Polskiej... – S. F4.

¹⁹⁶ Strykowski M. O wolności Korony Polskiej... – S. GV.

**Битва християн з мусульманами із книги Мартина Бельського
„O Skanderbegu macedonie albańskim książęciu”**

Іншим популяризатором ідеї загальноєвропейської антитурецької коаліції був слуга трьох польських королів та двох імператорів Священної Римської імперії, відомий польський дипломат та письменник Кшиштоф Варшевіцький, який присвятив цій темі значну частину свого творчого спадку. Аналіз його поглядів на зазначену проблематику розпочну із історико-політичної поеми „Венеція” (1572 р.). Літературознавці й досі остаточно не розв’язали проблему авторства поеми, хоча традиційно вважають, що це саме Варшевіцький. На думку автора одного з найкращих досліджень, присвячених творчості Кш. Варшевіцького, Т. Вежбовського, окрім віршованої форми, у „Венеції” нема ознак ліричного жанру. Т. Вежбовський припускає, що Кш. Варшевіцький не є автором „Венеції”, а лише привласнив собі твір. Твердження дослідника не безпідставне, адже 1572 р. у Кракові була видана анонімна поема з аналогічною назвою. З часом, 1587 р., трохи переробивши і вилучивши з тексту сюжети, що повторюються, Кш. Варшевіцький ще раз видав

Автор закликає не втрачати часу, нагоди, не вірити мирним угодам із султаном, а напасти першими. Напередодні написання твору об'єднаний іспано-італійський флот переміг турків у битві при Лепанто. Сама битва відбулася 7 жовтня 1571 р. при вході до Патрської затоки і закінчилася повною перемогою християн. Битві передувала активна дипломатична на військова кампанія. Ще 1570 р. султан Селим II розпочав війну за Кіпр – стратегічно важливий острів, який дозволяв контролювати Східне Середземномор'я. Захищати християнський острів узявся Папа Пій V, який організував міжнародну коаліцію – Священну Лігу. Але на час виходу у світ поеми момент уже був утрачений, бо союзники замість того, щоб розвинути успіх, довго радились, а потім розійшлися до своїх портів. Турки вже наступного року відновили свій флот і довели війну до власної перемоги – 1573 р. Венеція передала Кіпр Османській імперії.

За спостереженнями того ж Т. Вежбовського, „Венецією” користувався М. Стрийковський і відомий своєю плагіаторською діяльністю поет початку XVII ст. Вавжинець Хлебовський (Wawrzyniec Chlebowski). Описи турків, які вміщені у „Венеції”, використовували, щоправда з покликанням на джерело, О. Гваньїні для написання „Хроніки Європейської Сарматії” та перекладач цієї ж хроніки М. Пашковський для написання власної римованої „Dzieje tureckie i utarczki kozackie z Tatory” (1615 р.), звісно ж, якщо він сам не був автором „Венеції”.

Антитурецькі погляди Кш. Варшевіцький послідовно виклав у історико-політичному трактаті „Paradoxa”, який був виданий 1578 р., а згодом перевиданий чотири рази: у Вільно 1579 р., у Празі 1588 р., у Кракові 1598 р. та в Римі 1601 р.

Аналізуючи причини піднесення могутності Османської імперії, Варшевіцький не придумує нічого оригінального і стверджує, що в усьому винні самі християни. Оскільки вони не миряться між собою, туркам вдається захоплювати нові й нові території. На відсутність причиново-наслідкових зв'язків у аргументації Варшевіцького звернув увагу ще Т. Вежбовський. Так, як зазначав дослідник, немає ніякого зв'язку між завоюваннями турків у Азії та війнами, що вів цісар у Німеччині та Чехії. Але Варшевіцький використовує саме таку аргументацію. Важко стверджувати однозначно, чи розумів сам автор слабкість власної доказової бази, адже він, безперечно, був добре освіченою людиною і не міг не бачити кволість таких логічних конструкцій. Скоріше за все письменник усе розумів, але для нього не було головним вибудувати стовідсотково логічну схему розширення Османської імперії. Основним завданням публіциста, як видається,

було проілюструвати залежність військово-політичних успіхів Порти від європейських держав (ширше – залежність мусульманства від християнства). Якщо поглянути на „Paradoxa” під таким кутом, то слабкість доказів Кш. Варшевіцького стає зрозумілою.

Автор закликає розпочати війну з Портою. Додатковим стимулом для боротьби з турками має бути звільнення Святої Землі²⁰¹. Щоб успішно воювати із султаном, автор пропонує всім країнам Середземномор'я створити спільну скарбницю і запровадити обов'язковий 3%-вий податок з прибутків громадян, якщо усі прибутки перевищують 50 дукатів. У празькому виданні 1588 р. Кш. Варшевіцький додав до планованого податку ще й поголовний та 10%-ві податки на всі кошовності як у церквах, так і в приватних маєтках, а також на всі грошові штрафи²⁰². Виплати до скарбниці не повинні зупинятися навіть під час війни. Із грошей, які вдасться зібрати таким способом, Варшевіцький планував утримувати флот для оборони Середземного моря та відшкодувати частину витрат на оборону Угорщини.

На переконання автора, Польща теж може погодитись отримувати таку допомогу від інших держав, хоча здатна обійтися і власними силами, але для цього потрібно реформувати податкову систему. Слід провести таксацію прибутків і встановити податки, відповідно до прибутків кожного громадянина. Автор застерігав від того, аби встановлювати однаковий для всіх податок на землю, адже земля всюди різна. Варшевіцький пропонував на зібрані кошти утримувати на польсько-турецькому кордоні стає військо, збудувати на кордоні фортеці та осадити їх збіднілою шляхтою. За допомогою сталого зтяжного війська Варшевіцький планував створити надійну систему оборони на південно-східному кордоні²⁰³, у якій посполите рушення виявиться непотрібним. Головну роль в обороні Європи й усього християнства від Османської імперії автор відводив саме Польщі, яка „пильнує дикі народи і не може впасти, бо за нею впадуть і інші держави передмур'я”. За оцінкою Т. Вежбовського, у результаті опрацювань і перевидань „Paradoxa” втратила своє спеціальне значення (проекту військового антитурецького союзу) і залишилася збіркою політично-етичних творів²⁰⁴.

²⁰¹ Wierzbowski T. Krzysztof Warszawicki 1543-1603 i jego dzieła: monografia historyczno-literacka. – Warszawa, 1887. – S. 168.

²⁰² Wierzbowski T. Krzysztof Warszawicki... – S.183.

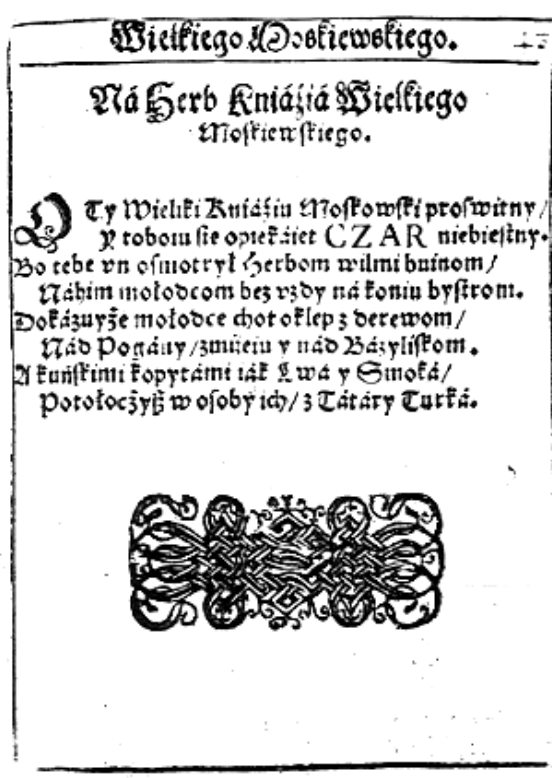
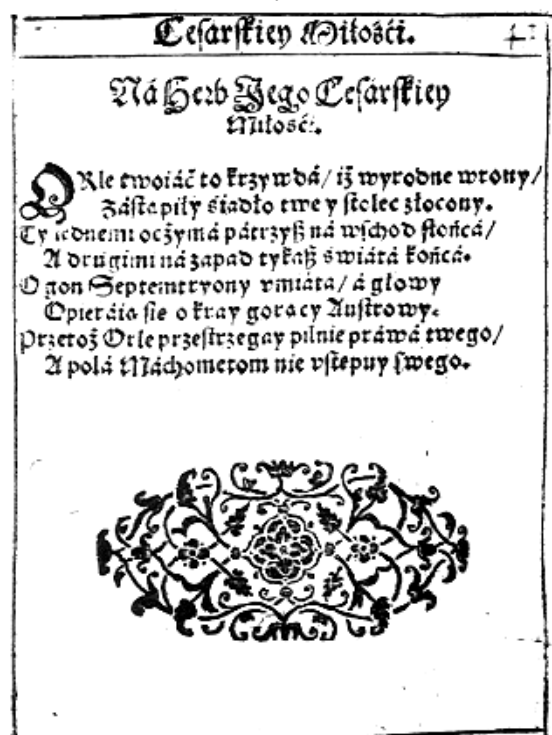
²⁰³ Sikorski J. Ptolemalyka walki z Turkami... // SMHW. – 1984 – T. XXVII. – S. 152.

²⁰⁴ Wierzbowski T. Krzysztof Warszawicki... – S. 189.

Наступними творами Кш. Варшевіцького, присвяченими „турецькому питанню”, були три промови, видані 1589 р. і потім двічі перевидані. Автор продовжив закликати до створення антитурецької ліги й у творі „*Turcicae quatuordecim*”, виклавши новий проект оподаткування для країн-учасниць ліги. Поштовхом для написання промов стала зовнішня політика Рудольфа II, прагнення імператора Священної Римської імперії залучити Річ Посполиту до Священної Ліги. Наприкінці 1580-х рр. імператор почав „перевіряти ґрунт” для власних планів створення антитурецької Ліги. Кш. Варшевіцький, який отримував від австрійського двору пенсію, відразу зорієнтувався в нових обставинах. У „*Turcicae quatuordecim*” автор модифікував уже озвучений ним у попередніх працях податок в 1-2% від прибутків кожного громадянина, подвійне поголовне від євреїв, частину золотих і срібних прикрас, а також половину всіх грошових покарань за правопорушення. Кш. Варшевіцький ще раз закликає Папу Римського приєднатися до планованої коаліції, вихваляє іспанського монарха за його релігійність, роблячи її одним із основних аргументів у боротьбі з Османською імперією. Автор переконаний, що з-поміж європейських монархів, лише іспанський Філіп може протистояти туркам. Загалом „*Turcicae quatuordecim*” є типовим прикладом „голої” антитурецької пропаганди в польській політичній публіцистиці.

Найактивніше участь Речі Посполитої у Священній лізі шляхта обговорювала в середині 1590-х рр. Організаторами Ліги були Папа Римський та Габсбурги. Безпосередньою причиною став турецькій наступ на Угорщину 1593 р. Сучасники розуміли, що султан удадо обрав час для наступу, адже польській король триматиметься за мирну угоду з Портою, Семигородський князь боїться втратити своє князівство, Іспанія воювала із Францією, італійські князівства не захочуть платити для порятунку когось іншого, а Венеція, як завжди, вичікувала. Саме так оцінив міжнародну обстановку сучасник подій – венеціанський історик Лазар Соранцо²⁰⁵. У Варшаві активно розпочав агітацію папський нунцій Германік Маласпіна. 19 січня 1594 р. Папа Климент VIII скликав у Ватикані „Польську Конгрегацію” і закликав християнські держави допомогти в боротьбі з турками. Маласпіна ж виклав Апостолькій Столиці причини, які, на його думку втримують Польщу від війни з турками: необхідність воювати не лише проти турків, а й проти татар; ерцгерцог Максиміліан не відмовився від польського трону; у Польщі не було засобів для війни та дрібніші дипломатичні відмовки. Особиста зустріч польського та австрійського

²⁰⁵ Jačov M. Europa i Osmanie w okresie Lig Świątych: Polska między Wschodem a Zachodem. – Kraków, 2003. – S. 46.

Гравюри з вірша Ю. Верещинського
„Pobudka Na Jego Cesarską Miłość wśystkiego Krześciaństwa” (1594)

приклад з „мудрих” венеціанців, які укладають перемир'я з турками, але все одно готуються до війни²¹².

Наступного 1596 р. Ст. Карнковський перевидав текст, додавши в кінці перелік факторів, що підштовхують Річ Посполиту до війни та, навпаки, стримують від неї. Так, зі першого списку можна виділити прагнення польського короля звільнити християнство від ворога, здобути безсмертну славу. До Ліги Польсько-Литовську державу підштовхує усвідомлення, що такого ворога не подолати самотужки, можливість відібрати Валахію і Трансильванію, звільнити Річ Посполиту від спустошливих татарських нападів, можливість розселити малоземельну шляхту та закласти нові колонії. Натомість, факторами, які стримують Корону від війни з Портою, є небезпека першими порушити чинну мирну, угоду до того ж не маючи слушної підстави, бо відносини двох держав мирні. Польща, на думку Ст. Карнковського, з усіх християнських країн перебуває в найбільшій небезпеці і змушена думати не лише про себе, а й про всю Європу, бо є *propugnaculum interioris Europae* (надійною фортецею Європи). Відзначу, що автор уживав термін Європа, а не звичне визначення Польщі як передмур'я християнства (*antemurale christianitatis*). Зрештою, автор не вірить у довготривале існування Ліги, бо між самими учасниками немає миру.

Твір примаса є прикладом прагматизму в суспільно-політичній думці Речі Посполитої. Зваживши всі *pro et contra*, автор дійшов висновку про нереальність створення та функціонування антитурецької коаліції.

Слід відзначити, що Ст. Карнковський був не першим, хто намагався пояснити, чому Польща не бере чи не повинна брати участь у війні проти турків. Десятиліттям раніше Мартин Бельський надрукував сатиру „*Sen majowy*” (1586 р.), у якій одночасно і критикував Річ Посполиту за пасивність перед турецькою загрозою, і виправдовував цю позицію. Так, поет писав, що Краків перебуває під найбільшою загрозою від ворога та не має великого війська й замків для надійної оборони.

Твір примаса Карнковського був надзвичайно актуальним для тогочасної політичної ситуації в Речі Посполитій. Папська дипломатія з новою силою пробувала залучити Польщу до війни проти турків, що вже точилася. Так, 16 червня 1596 р. новий польський нунцій Енріке Каетані зустрівся у Кракові з канцлером Яном Замойським, кардиналом Єжи Радзивіллom та іншими послами, але не отримав жаданої підтримки. Під час чергової зустрічі з нунцієм посли

²¹² Karnkowski St. Deliberacia... – S. G4.

кримських татар польському королеві. У випадку підкорення татар Польща зможе захопити причорноморські міста Білгород, Тягиню, Кілію, Очаків і відтіснити турків до самого Константинополя. При цьому запорожці повинні будуть узяти під контроль Дунай і за необхідності зможуть захопити султанську столицю²¹⁴.

Іншим автором кінця XVI ст., який писав про війну з турками, є вже згаданий священик з Малопольщі Пьотр Грабовський. Свій план автор виклав у творі „Zdanie syna koronnego”. Перш за все, автор визначив стратегічне становище Речі Посполитої, яке, на його думку, було невдалим:

*...від турків нас [поляків –П.В.] не захищають ні гори, ні вода. ...Дунай уже в турецьких руках, а Кам'янець – голова нашої оборони – туркам як дрібничка*²¹⁵.

Також священик указав на те, що турки надійно зміцнили свою сторону кордону, а поляки – ні. Наступним етапом аналітичної діяльності автора стало порівняння військ обох держав, яке знову було не на користь Польщі. За спостереженнями Грабовського, посполите рушення, яке має бути головною силою в обороні держави, не готове до війни з військом султана, натомість, турецьке військо дисципліноване, вимуштруване, добре організоване і значно чисельніше²¹⁶. Вихід із такої ситуації автор бачить у приєднанні Польщі до Священної Ліги. На думку письменника, якби всі християнські монархи об'єдналися проти турків, такий союз був би не просто небезпечним для османів, але повністю їх знищив. Використовуючи сучасну термінологію, автор „Zdania syna koronnego” бачив у Лізі систему колективної безпеки.

Логічним продовженням закликів приєднання до Ліги є рекомендації про її діяльність. Священик наголошував, що „без Польщі неможлива жодна антитурецька ліга”²¹⁷. Автор спроектував склад об'єднаного війська ліги. Насамперед до антитурецького війська повинна увійти польська шляхта, адже це її лицарський обов'язок. Духовні особи, курляндський і прусський князі повинні виставити до війська рейтарів. Прусська та інфлянтська шляхта самі будуть рейтарами в цьому війську, усі інші, хто приєднається до війська, будуть гусарами або козаками, міщани ж виставлятимуть піших

²¹⁴ Demineus C. Liga z zawadą... – S. E2, E2V.

²¹⁵ Grabowski P. Zdanie syna koronnego o pięciu rzeczach rzeczyp. polskiej należących... – Kraków, 1858. – S. 9.

²¹⁶ Grabowski P. Zdanie syna koronnego o pięciu rzeczach rzeczyp. polskiej należących... – Kraków, 1858. – S. 11-12.

²¹⁷ Grabowski P. Zdanie syna koronnego... – S. 13, 17.

стрільців²¹⁸. До війська приєднуються іспанці, італійці, німці, французи та слов'янські народи, що перебувають у складі Османської імперії. Священик сподівався, що православні християни Азії, коли побачать, що Лігу підтримує Москва, також уступлять до коаліції.

Бойові дії Ліги проти турків повинні відбуватись у кілька етапів. Спочатку П. Грабовський планував, що поляки разом із молдаванами і волохами завоюють Перекоп, залишивши турків „без однієї руки” – татар. Наступною наступальною операцією мало стати форсування Дунаю та захоплення дунайських портів, після чого польське військо мало б „пряму дорогу до Константинополя”. Побачивши такі вдалі дії, до поляків приєднуються Сербія, Боснія, Дакія, Болгарія, „бо вони найближче до Польської Корони і мовою, і вольностями”. Сподівався автор і на повстання підкорених народів Африки. Паралельно з наступальними діями польського війська на суші українські козаки будуть стримувати турецький флот на морі й утримувати блокаду турецької столиці. Угорщину займуть союзники, а турецькі приморські краї – іспанці. Цікаво, що автор передбачав участь у антитурецькій війні не лише європейських народів: „у Азії і Африці теж піднімуться вороги турків: перси, грузини, друзи, араби, копти, вірмени”²¹⁹.

Священик постулює Польщу як одну з головних християнських держав Європи, без якої не можна вдало боротись із турками:

*...інші ж християнські королівства чекають лише на нас, і лише ми приступимо до ліги, також приєднуються*²²⁰.

Перевагами Польщі є географічне положення, зацікавленість у створенні Ліги та можливість знайти спільну мову з іншими слов'янськими народами швидше, ніж це зроблять німці.

Переговори 1596 р. щодо створення ліги закінчились безрезультатно, але послі в загальних рисах спланували наступ об'єднаного війська на турків. Так у випадку приєднання Польщі до Ліги, польські війська мали воювати у Валахії та Молдавії, австрійські – в Угорщині. Але справжній план відрізнявся від озвученого. Рудольф II мріяв про відвоювання Угорщини, а Сигізмунд хотів вигнати турків із Балкан, Греції та відвоювати Константинополь. У дипломатичних колах стало відомо, що канцлер Ян Замойський пропонував об'єднати польські та австрійські війська в Болгарії і разом провести наступ на

²¹⁸ Grabowski P. Zdanie syna koronnego... – S. 70.

²¹⁹ Згадка про близькосхідні народи та розділення їх між собою, як, наприклад, друзів і арабів, є цікавим свідченням поширення в Польщі кінця XVI ст. знань про Схід та його мешканців.

²²⁰ Grabowski P. Zdanie syna koronnego... – S. 83.

столицю Османів, але захопити Константинополь мали поляки. Здобич хотіли поділити порівну, за винятком султанської столиці, яка мала відійти Польщі²²¹.

Одним із найцікавіших авторів з-поміж тих, хто писав про турецьку небезпеку та агітував за війну проти Османської імперії на початку XVII ст., був Миколай Хабельський (Mikołaj Chabielski). Його обставини життя, уключаючи роки життя, маловідомі, тому дослідники послуговуються умовними кінець XVI – початок XVII ст. Майже все, що знають про Хабельського, знають із „перших вуст” – він сам про себе писав у своїх творах. У молодості він якийсь час провів у Європі, був на військовій службі. За невизначених обставин потрапив у полон до турків, де, найімовірніше, служив у артилерії. „Справжнім дивом” 1613 р. повернувся до Польщі, де став активним пропагандистом війни з Османською імперією²²².

Мабуть, за точність інформації, яку М. Хабельський подає у творах, польський історик Б. Барановський називав його найобізнанішим автором із тих, хто підбурював польське суспільство до війни з Османською імперією²²³.

М. Хабельський є автором двох невеличких брошур на теми турецької небезпеки „Pobudka Narodów Chrześcijańskich na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjaciełowi Krzyża świętego” та „Sposób rządu koronnego u gotowości. Obrona Rzeczypospolitej jakaby miała być”, які разом вийшли друком 1615 р. Першу з них Ст. Тарновський охарактеризував як „фантастичний, але красивий план коаліції”, другу ж назвав менш фантастичною і прагматичною²²⁴. У присвяті Сигізмунду III автор виклав власне бачення необхідності польсько-турецької війни. Найбільший акцент публіцист робив на релігійній боротьбі.

Стимулом для написання твору, який би побудив християнських володарів на чолі з польським монархом розпочати Священну війну, за словами автора, були „визволення святих місць із поганських рук, кров невинних християн, які потерпають від неволі, звільнення християн із неволі”. Колишній турецький в'язень не бачив іншого кандидата на роль лідера християн, окрім Сигізмунда III, який прославив своє ім'я перемогами над ворогами:

²²¹ Jačov M. Europa i Osmanie w okresie Lig Świętych... – S. 65-66.

²²² Mikulski T. Chabielski Mikołaj // Polski Słownik Biograficzny. – T. III. – Warszawa-Kraków-Gdańsk. – 1937. – S. 245-246.

²²³ Baranowski B. Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVII wieku. – Łódź, 1950. – S. 161.

²²⁴ Tarnowski St. Stan i charakter literatury politycznej. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.omp.org.pl/index.php?module=subjects&func=viewpage&pageid=148>

*Уже Наливайко повністю розбитий,
Уже Михайло у Валахії знищений,
Левде за море Карл утік від бою,
Шукав спокою²²⁵.*

Після похвал королю М. Хабельський перейшов до викладу, за характеристикою Барановського, плану війни з Портою, який відрізнявся від „шаблонних поглядів”. Автор відразу закликає читачів вірити його порадам, бо „Бог мені вбогому турецькому в'язню показав багато поганських міст і я бачив їх оборону”. Автор стверджує, що за часи перебування у володінні різних турецьких вельмож, він постійно видивлявся способів більш ефективного наступу на Османську імперію. Згідно із власними спостереженнями, М. Хабельський стверджує, що Османська імперія не має достатньо міцної оборонної системи, адже „вся оборона на берегах моря і кордонах, а тим часом між морями Чорним та Білим оборони нема, бо ворога біля себе не чують”²²⁶. У цьому автор бачить велику перевагу Польщі і слабкість турків, бо „турки з трьох сторін прикриті морем, а з четвертої – горами і ворога біля себе не чують”, чим варто скористатися християнам. Автор сподівається, що християни вдарять першими і відразу з усіх сторін – „з такою атакою мала б імперія впасти”. Християнському війську слід наступати з трьох сторін, щоб „ворог був оточений страхом з усіх сторін”, бо „турки воюють лише на один фронт”²²⁷. Планувалося, що німці будуть наступати через Угорщину до Болгарії і Боснії, а поляки нападуть через Валахію. До планованої коаліції християнських держав мали увійти поляки, німці, угорці, серби, болгари, австрійці, іспанці, французи та Папа. Очевидно, що таку коаліцію мав очолювати найдостойніший із монархів – тобто Сигізмунд III. Цікавою є ремарка автора щодо „сумісності” військ різних держав. За його спостереженнями, німці й угорці не люблять один одного і не завжди допомагають у битвах, тому краще, щоб угорці наступали разом із поляками²²⁸. При цьому автор досить поблажливо, як для агітаційного тексту, ставився до тих монархів і народів, які не

²²⁵ Chabielski M. Pobudka Narodów Chrześcijańskich, na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjaciełowi Krzyża świętego na po wtore przedrukowana. – B. m. dr., 1675. – S. AV.

²²⁶ Chabielski M. Pobudka Narodów Chrześcijańskich... – S. B.

²²⁷ Chabielski M. Pobudka Narodów Chrześcijańskich... – S. BV, CV.

²²⁸ Про участь різноетнічних формувань у польському війську див.: Zackiewicz T. Skutki zróżnicowania etnicznego armii Rzeczypospolitej w czasach Stefana Batorego // Nad społeczeństwem staropolskim. – T. 1. Kultura, instytucje, gospodarka w XVI-XVIII stuleciu. – Białystok, 2007. – S. 221-230.

захочуть приєднатися до спільної війни з турками. Іншим же вказував на „божі знаки”, нібито поки Польща воювала з турками в країні все було гаразд, а тільки-но перестала – „почалися епідемії і рокоші, які пустошать край”²²⁹.

Автор радив військовим „посісти певні місця на високих горах та при визначених ріках і мати багато стрільби, то навіть все військо турецьке звідти не вирветься”²³⁰. Від Дунаю до Чорного моря письменник не бачить перешкод для просування війська, бо там живе мало турків і то в основному в містах, а землі заселені християнами.

Початково М. Хабельський планував, що поляки разом із угорцями зможуть зібрати 100-тисячне військо, німці виставлять до зброї 60 тисяч. Підтримкою християнській коаліції мали стати християни, які мешкають в Османській імперії – як раби, так і вільні:

У кожному турецькому домі християнські невольники...

Майже в кожному місті знайдеться християнська вулиця,

і всіх їх хотів задіяти у війні письменник. Збільшення війська вдвічі пророкував автор після того, як до нього приєднуються всі охочі від Греції до Персії. Автор також мав надію, що частина турецького війська перейде на сторону християн²³¹.

Письменник не бачив перешкод об'єднаній християнській армії на шляху до перемоги над мусульманами та зі свого досвіду давав поради, як краще діяти, щоб швидко перемогти ворога. За словами М. Хабельського, християнське військо не зустріне опору до самого Константинополя, та й саму столицю захопити дуже просто, адже місто „*nie obronne*”, за винятком султанського палацу. Автор попереджав, що в султанському палаці багато гармат і іншої „стрільби”, палац оточений ровом і мурами. Загалом М. Хабельський кілька разів у тексті повторював, що не варто штурмувати міста і фортеці, у тому числі й Константинополь. Маленькі міста не оборонятимуться, а захопити великі допоможуть місцеві християни.

Перед облогою Константинополя слід захопити порт, щоб перекрити шляхти постачання міста. Автор пропонував залишити лише Kalipski (Галіопольський?) порт, а решту – знищити. Від Константинополя війська слід розпустити до інших портів, і тут у пригоді мають стати місцеві християни, які добре орієнтуються в Туреччині.

Далі автор викладає перелік міст, які потрібно захопити, і дає поради, як до них дійти. За два дні маршу від Константинополя є місто,

²²⁹ Chabielski M. *Pobudka Narodów Chrześcijańskich...* – S. B2V.

²³⁰ Chabielski M. *Pobudka Narodów Chrześcijańskich...* – S. B3V.

²³¹ Chabielski M. *Pobudka Narodów Chrześcijańskich...* – S. C.

прикриті горами і морем (автор не називає його), у якому слід залишити 10 тисяч війська. Звідти за три години будуть міста Аязмат, Паргамон та Андрумет, оточені християнськими селами, а відтак вони навряд створять перешкоду війську союзників. Потім слід піти до купецького міста Балкесеру, у якому очікуватиме велика здобич. М. Хабельський пропонує захопити ще два купецьких міста Барсу і Карвасар. Лише награбованого в Карвасарі, за оцінками автора, вистачило би, щоб оплатити 100-тисячне військо на три роки. Після захоплення перерахованих міст війська слід відправити до Анатолії.

Після захоплення Константинополя християнське військо повинно піти до Єрусалиму і звільнити його, адже це – святе місто. Військо, яке звільнятиме Єрусалим, складатиметься з 30 тисяч німецьких райтарів та 50 тисяч піших стрільців. Іспанський, шотландський та данський королі, війська Папи Римського та італійських держав до Єрусалиму йтимуть морем. Святого міста штурмувати не доведеться, адже воно зовсім не має оборонних споруд і його легко можна буде захопити, але щоб убезпечити Єрусалим від майбутніх небезпек, у ньому залишиться половина війська, а решта буде продовжувати переслідувати розбитих турків „чинячи розруху і страх у всіх країнах бусурманських”. Війна закінчиться тим, що поганців Бог „розпорошить, як сухий листок, що падає з дерева”.

Після перемоги над турками на відвойованих землях створять християнське королівство і поділять його на частини для управління європейськими монархами. Усі монархи будуть жити в мирі і при потребі збиратися на сейми у Константинополі²³². Цісарський трон не буде спадковим, його посідатиме один із 12 володарів християнських королівств, що утворяться на відвойованих землях.

„Pobudka Narodów Chrześcijańskich”, маючи ряд спільних рис із антитурецькою літературою середини XVI – середини XVII ст., має і суттєві відмінності. Так, М. Хабельський пропонує завоювати територію Османської імперії і створити на ній нову християнську державу, у той час як більшість побудок закликають лише розбити військо Порти. У „Побудці” автор наводить цікаві факти про географію мусульманських країн, визначає кращі шляхи сполучення, указує на точні географічні місця для ударів по турецькому війську. Така інформація не міститься в більшості інших творів означеного жанру, що, у свою чергу, робить „Pobudku Narodów Chrześcijańskich” дуже схожою на „Записки яничара” – твір іншого турецькою в'язня, який зробив собі кар'єру в турецькому війську, проте бажав поразки туркам

²³² Chabielski M. Pobudka Narodów Chrześcijańskich... – S. D2, D3V.

Автор особливо наголошував, що для війська потрібно якнайбільше вогнепальної зброї. Тому пропонував

*...скупити зброї шишаків, мушкетів, карабінів, пістолетів, драконів на кількасот тисяч злотих... Щоб кожен козак мав карабін і пару пістолетів. А гусар – пістолет, і тим вогнем повинні бити суворих неприятелів, щоб відучити їх нападати на нас із шаблями, як вони зараз чинять*²³⁵.

Автор пропонував отримати гармати від голландців, яким сподівався пояснити, що вони мають спільного ворога – турків і, якщо турки завоюють Польщу, Голландію „ні їх оборона, ні порядок звільнити від небезпеки не зможе”. Для економії грошей на закупівлі зброї письменник пропонує купувати її в голландців, а потім продавати жовнірам, адже „так би скарб нічого не втрачав”.

Як і всі автори подібних трактатів, анонімний автор намагався розв’язати важливу, а, можливо, навіть найважливішу проблему польського війська – фінансування. На його думку, усі громадяни, включаючи духовних осіб, повинні платити податок. Щоб не обтяжувати всі стани таким значним податком, його слід розділити на поквартально.

Автор розумів, що зібрати багаточисельне військо Речі Посполитій не вдасться, тому звернувся до відомої ідеї, щоб з кожних десяти ланів землі був виставлений один жовнір, „розділивши воєводства звідки гусар, а звідки козак повинен бути”²³⁶. Не забув він закликати до війська і добровольців. Щоб забезпечити провіантом таке військо, потрібно готуватися завчасно. Тому харчі слід зносити до спеціально обраних міст і зареєстровані, а плату жовнірам треба видавати вчасно, бо „не маючи стипендії [оплати – П.В.], мусили б [жовніри – П.В.] драти і шарпати [людей – П.В.], і від цього була б велика шкода”²³⁷. Автор пропонував обмежити, а то й заборонити вивіз коней за кордон, адже держава й без того постійно втрачає коней через татарські напади та грабунки. Як визначав анонімний автор, способом назбирати більше коней для війська була заборона їздити в каретах, запряжених більш ніж парою коней.

За задумом письменника, війна повинна стати спільною справою для всіх громадян, тому і ділити її тягар повинні всі. Виходячи з таких міркувань, автор запропонував, щоб міста добровільно визначили, хто піде фірманом у артилерію, „щоб міста, порахувавши гармати, дали

²³⁵ Votum. BOZ 855. – k. 346V.

²³⁶ Votum. BOZ 855. – k. 346-347.

²³⁷ Votum. BOZ 855. – k. 347V.

скільки потрібно”, а також „з худобою та мотиками селян для ремонту мостів та перевезення гармат і інших військових потреб”. З кожного села і міста повинні відсилати по одному жовніру до війська. У війську ці селяни потрапляли б під командування „старших над гарматами”. Фактично, це було продовженням шляхової та мостової повинностей.

Військо повинно формуватися зі шляхти, яка мусить вчасно приїжджати на оказування – щорічні збори шляхти для військових вправ, що їх мають проводити в усіх повітах одночасно. На оказуваннях формуватиметься реєстр, до якого і вноситимуть шляхту. При цьому шляхтич повинен бути не сам, а з максимально можливим для нього почтом. Своїх людей до війська згідно з попереднім обрахунком („пропорцією”) повинні виставити і ленники польського короля – Курляндський князь та прусські міста. Не відкидав автор і можливості найму іноземних жовнірів: у Гданську, Шльонську та Моравії.

Управління військом повинен здійснювати гетьман, якого пропонував король для затвердження сеймом. Але влада гетьмана у війську не була повною: при ньому повинні бути „комісари, як із Сенату, так і з Посольської ізби, щоб свої рішення [гетьман – П.В.] з ними обговорював”²³⁸.

Організація оборони ускладнюється тим, що ворог має можливість вибору різних шляхів наступу: від Молдавії або через Краків. Тому потрібно зміцнити великі прикордонні міста. Автор пропонував посилити обороноздатність Кракова. Як і багато попередників, анонім не хотів, щоб фінансування оборони велося зі скарбниці:

...могли би спосіб знайти, щоб інші баисти, які тепер є propugnaculum, усі в нідерландський спосіб відновити, і якби тисяча селян, що працюють у полі, один день працювала б тут, без жодних витрат і швидко все би відремонтувалося.

У такий же спосіб слід відремонтувати і Львів, бо „ті землі потрібно швидше привести до ладу”²³⁹.

Поет і перекладач початку XVII ст. Мартин Пашковський теж складав проекти загальнохристиянської антитурецької коаліції. В агітаційному вірші 1620 р. „Posilek Bellony Słowienskiej...” поет у формі додатку, розписавши склад такої коаліції, подав інформацію, яка нібито щойно прийшла з Німеччини. До неї увійшли імператор Священної Римської імперії, Папа Римський, німецькі держави (протестантські та католицькі), іспанський король, Чехія, Моравія,

²³⁸ Votum. BOZ 855. – k. 348V, 348.

²³⁹ Votum. BOZ 855. – k. 349-349V.

Сілезія, 72 вільних міста, Угорщина, Польща²⁴⁰. За підрахунками М. Пашковського, загальна чисельність війська повинна становити 750 тисяч. Звісно і сам проект, і чисельність війська є повною вигадкою. Але його поява в публічному дискурсі Речі Посполитої саме в 1620 р. повністю закономірна: Польща програла битву на Цецорських полях і залишилася без гетьмана та війська, відтак твір мав надихнути шляхту на продовження боротьби.

Іншим твором, у якому читачеві запропонований проект антитурецької війни, була анонімна брошура „Perspektiwa na upatrzenie sposobów woïowania krajów nieprzyjaciół Krzyża Świętego, y nawalenia snadnego tyranstwa pogańskiego”, видана в Познані 1622 р. Це – черговий твір про Османську імперію, у якому інформація подана „з перших вуст” – автор називає себе колишнім турецьким в'язнем. Анонім пояснює свою обізнаність:

*...завжди бачив багато способів, як напасти і завоювати поган... Пишу, щоб побудити Польщу до тієї справи..., щоб сила і міць тієї семиголової бестії була повністю знищена і нанівець обернута, і наша Річ Посполита бзсмертну славу здобула*²⁴¹.

Розмірковуючи про можливу війну християн із мусульманами, автор доходить передбачуваного висновку, що християни обов'язково переможуть, він бачить це у священних книгах, зокрема в „Апокаліпсисі” Іоанна, який передбачає загибель семиголової бестії, Османської імперії, у трактуванні анонімного автора. Окрім того, що сила турків „тримається лише на великій кількості свого війська”²⁴². Для перемоги християнському війську необхідно відразу напасти на Єгипет та арабські землі, адже саме звідти турки отримують більшість свого прибутку. А оскільки швидко допомогти цим землям турки не зможуть, бо дістатися суходолом до них відбере багато часу, а море візьмуть під контроль флоти християнських країн, Османська імперія неодмінно програє. Автор пропонує об'єднаному християнському війську два можливі шляхи наступу. Перший – на Анатолію.

²⁴⁰ Paszkowski M. Posiłek Bellony Słowińskiej na odpor nieprzyjaciółom Krzyża Ś. Na Sejm Warszawski teraznieyŝy w Roku 1620 wydany. – Kraków, 1620. – S. A4-A4V.

²⁴¹ Perspektiwa na upatrzenie sposobów woïowania krajów nieprzyjaciół Krzyża Świętego, y nawalenia snadnego tyranstwa pogańskiego [...]. – Poznań, 1622. – S. A.

²⁴² Perspektiwa na upatrzenie sposobów... – S. A2V.

Письменник описує Анатолію як територію не захищену військом, адже там немає небезпеки від ворога. За його спостереженнями, заселена вона в основному ремісниками і купцями, які не зможуть чинити опір війську, що наступає. На цих територіях багато християнських в'язнів і рабів, які, на переконання автора, обов'язково приєднаються до війська.

Другий шлях наступу – через Дунай до слов'янських народів, що перебувають у залежності від турків. Військо, за пропозицією автора, має стати табором десь між ріками Сава і Драва. При чому автор застерігає від погоні за турками, які втікатимуть від війська до Константинополя, адже так завжди можна потрапити в пастку. На думку аноніма, краще стати табором у Сербії і дочекатися, доки до війська приєднаються всі балканські слов'яни та задунайські князівства.

Таке військо повинно без жодних перешкод захопити Константинополь. Автор, як і М. Хабельський у „Sposobie rządu koronnego”, говорить, що султанська столиця слабо захищена, на відміну від султанського палацу (це може бути навіть пряме запозичення з М. Хабельського), а після столиці імперії християни зможуть повернути собі і Єрусалим. Таким чином справдяться пророцтва у священних книгах, передбачення астрологів султанові Мураду і Річ Посполита „здобуде собі безсмертну славу”.

Анонімний автор особливо не переймався питанням, які європейські країни будуть брати участь у наступі на Османську імперію. Він сподівався на підтримку слов'янських народів, що живуть на Балканах. Але з-поміж можливих союзників неочікувано виділив персів та арабів, які, на його думку, також приєднаються до війни проти турків²⁴³. Особливістю тексту є наявність покликань на один із попередніх антитурецьких трактатів „Liga z zawadą kola poselskiego...”. Власне про антитурецьку лігу християнських держав йдеться лише у вступній частині, решта ж твору присвячена описам татарських нападів на Україну та гіпотетичному плану війни проти Стамбула.

Можемо констатувати, що „Perspektiwa na uparzenie sposobów woïowania” – ще один утопічний проект боротьби об'єднаного християнства з мусульманським світом, який виник на хвилі піднесення загальноєвропейських антитурецьких настроїв після перемоги польського війська під Хотиним.

Починаючи з Хотинської війни, у суспільно-політичному дискурсі все рідше траплялися заклики до утворення та функціонування антитурецької коаліції. У 1630-1640-х рр. такі тексти взагалі

²⁴³ Perspektiwa na uparzenie sposobów... – S. D3.

стали поодинокими і не містили нових і оригінальних ідей. Прикладом може бути „Otucha na pogany wszystkim potentatom Chrześciańskim” Валеріана Пьонтковського (Walerian Piątkowski). Автор присвятив вірша всім європейським монархам та закликав їх об’єднатися проти турків. З-поміж адресатів були цісар Священної Римської імперії Фердинанд III, польський король Владислав IV, московський князь Михайло Федорович, іспанський король Філіп IV та венеціанський сенат. Пьонтковський уважав, що настав найкращий момент для удару по спільному ворогові. Вигідну зовнішньополітичну кон’юнктуру забезпечили, з одного боку, перси, які вели вдалі війни з османами, а з іншого, – антитурецькі повстання в дунайських князівствах. Кожному із адресатів автор намагався пояснити користь від вступу у війну з Османською імперією та чітко визначав, що саме той повинен робити. Автор закликає польського короля:

*...в ім'я Боже розпустити Орлу крила,
Від яких відразу впадуть поганські пси.*

Авторові очевидна користь для Польщі від перемоги над турками і татарами:

*...турки хитро почали з того королівства
Збирати постійним грабунком податки.
Мало того, ще й татари
Часто почали висилати в Польщу за дарами.
Брали, палили, пустошили твої Подільські краї²⁴⁴.*

Філіпу IV поет пропонував вислати в Північну Африку іспанські війська та завоювати Єгипет і Туніс. Венеціанську державу Пьонтковський хотів спокусити можливістю контролю над омріяними Далмацією та Грецією:

*Не жалійте ні життя, ні грошей витрат,
Можливо, це навіть достатки зубожить,
Але вас скоро це може винагородити,
Коли вам у Далмації і Греції ніхто
Заважати не буде²⁴⁵.*

²⁴⁴ Piątkowski W. Otucha na pogany wszystkim potentatom Chrześciańskiin. – Zamość, 1630. – S. A4V.

²⁴⁵ Piątkowski W. Otucha na pogany... – S. B2.

Цікавою особливістю проектів антитурецької коаліції було часте покликання авторів на Персію як можливого і важливого союзника у планованій боротьбі. Незважаючи на те, що Персія була розташована досить далеко від Європи загалом та Польщі зокрема, вона не була *Terra Incognita* для освіченої публіки того часу. До співпраці з Персією Польщу підштовхували обставини. У Польщі було відомо про конфлікт між Сефевідами та турецьким султаном. Відповідно до правила „ворог мого ворога – мій друг” це робило перських шахів потенційними союзниками Речі Посполитої. За висловом польського сходознавця Яна Рейхмана (Jan Reychman), Польщу та Персію поєднувала „спільність долі”²⁴⁶. Обмін послами відбувався 1609, 1624, 1628 рр. Потім була пауза.

Нове пожвавлення стосунків настало в 1640-х рр. у зв’язку з відомими проектами війни проти Туреччини, які плевав новий польський король Владислав IV. Вірогідно, своєрідним каталізатором відродження польсько-перських стосунків виступив венеціанський дипломат Дж. Тьєполо.

Ян Рейхман підкреслює, що посол був відправлений з Персії до Польщі 1645 р. з метою домовитися про спільний виступ проти Туреччини²⁴⁷. Спроба 1640 р. зав’язати стосунки з Персією закінчилася невдачею – польський посол Теофіл Шемберг загинув під час виконання дипломатичної місії.

Мабуть король покладав надії на це посольство, адже в листі до гетьмана монарх щиро жалкує як з приводу смерті посла, так і невдачі місії²⁴⁸. 1646 р. домініканець Домінік ді Лука (Dominic di Luca), від’їжджаючи до Мегрелії (Зх. Грузія), мав відвезти до перського шаха королівські листи з пропозиціями співпраці. А через кілька місяців після поїздки ді Лука до Персії королівський посол, виступаючи 20 листопада 1646 року у венеціанському сенаті, говорив про можливе приєднання Персії до антитурецької коаліції²⁴⁹.

²⁴⁶ Аналіз дипломатичних контактів Польського королівства/ Речі Посполитої та Персії здійснив Ян Рейхман, тому ми не будемо повторюватись. Докл. див.: Reychman J. Związki Iranu z Polską // Kultura i społeczeństwo. – 1971. – Tom XV. – Nr. IV. – S.80-88.

²⁴⁷ Reychman J. Związki Iranu z Polską // Kultura i społeczeństwo. – 1971. – Tom XV. – Nr. IV. – S. 83.

²⁴⁸ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646. – Kraków, 2005. – S. 536-537.

²⁴⁹ Czermak W. Plany wojny tureckiej Władysława IV. – Kraków, 1895. – S. 54, 248.

Гравюра з твору Б. Папроцького
„Pharus Sarmatica, Europaeo Tritoni augustis ingibus irradians...
Vladislaum IV” (1633)

За моїми спостереженнями, ставлення польської шляхти до Персії змінювалося залежно від зовнішньополітичних обставин, у яких опинялася Річ Посполита. Наприкінці XVI ст. Персію, скоріше за все, розглядали, як другий для Османської імперії фронт, що відтягує головні сили султана і не дає можливості напасти на польські території. Підтвердження цьому знаходимо в сеймовій промові коронного підкоморія (1585 р.). У своєму виступі він наголосив, що султанських погроз не варто боятися, доки його військо воює з персами, адже „лише після завершення перської війни про нас подумає”. Ще раз цю думку озвучив волинський воєвода на першому сеймі за часів королювання Сигізмунда III (1587 р.). На думку урядника, полякам нічого боятись, доки турки воюють із персами²⁵⁰. Таке ставлення до Персії зберігалось і надалі. Так, напередодні Хотинської війни на сеймах і в листуванні вищих урядників кілька разів була повторена вже знайома нам думка: Порта не розпочне війну проти Варшави, доки не закінчить війну з персами²⁵¹.

З іншого боку, Персію бачили потенційного союзника в боротьбі проти Османів. Коріння такого ставлення слід шукати як у певних діях шаха, спрямованих на зближення, так і в тому, що Я. Рейхман назвав „спільність долі” двох держав – існуванні потужного і небезпечного сусіда.

Так, 1605 р. до Варшави прибуло посольство від шаха з пропозицією співпраці. Примітно, що перед початком сейму в листах-легаціях, які розсилали з королівської канцелярії до повітової шляхти, монарх звертав увагу на те, що турки зайняті війною з Персією і султан не буде загострювати стосунки з Річчю Посполитою²⁵². В архіві бібліотеки Рачиньських збереглася копія листа від шаха до короля, яку невідомий шляхтич уписав до свого приватного архіву. Мені здається, що це і є пропозиції від Аббаса I до Сигізмунда III. Шах виказує радість, що стосунки між польським королем та австрійським імператором Рудольфом добрі, і пропонує, що віднині

*...хто є приятелем Рудольфу були приятелями [шаху – П.В.],
а той, хто неприятель, і нам став неприятелем... А ми теж
зі своїм військом проти вашого неприятеля стати
хочемо*²⁵³.

²⁵⁰ Dyjaryusze sejmowe r. 1587: sejmy konwokacyjny i elekcyjny // Scriptores Rerum Polonicarum. – Kraków, 1887. – T. 11. – S. 234.

²⁵¹ Передсеймовий сеймик 2 січня 1618 року (на сейм 17 лютого 1618 р). Інструкція на сейм // Akta Sejmikowe Województwa Krakowskiego. – Kraków, 1932. – T. 1. – S. 374.

²⁵² Strzylecki A. Sejm z r. 1605, Kraków. – 1921. – S. 45.

²⁵³ RACZ 34. – k. 125v.

Шах зазначає, що турки є спільним ворогом Папи Римського, польського та іспанського королів, імператора і проти султана шах в ім'я Ісуса вже вислав свої війська, захопив турецькі замки і невольників²⁵⁴. Таким чином Аббас не лише хвалиться військовими здобутками, але й називає потенційних учасників антитурецької коаліції.

Факт, що офіційний лист потрапив до приватного архіву, свідчить, з одного боку, що лист був читаний у присутності шляхти, або його зміст був розповсюджений у шляхетському середовищі. У будь-якому разі інформація дійшла до невідомого нам шляхтича. З іншого боку, шляхтич розцінив інформацію як важливу та гідну того, щоб її записати до свого архіву, що свідчить про зацікавлення, принаймні, якоїсь частини шляхти ідеєю співпраці з Персією.

Можливо, відголосом саме цих подій став вірш „Trąba pobudki ziemie perskiey do wszystkich narodów Chrześciańskich, przeciwko Machometanow” В. Хлебовського 1608 р., у якому поет закликає всіх європейських монархів об'єднатись задля спільної боротьби з турками²⁵⁵. Цікаво, що в самому творі, окрім назви, Персія жодного разу не згадується, але із самої назви чітко зрозуміло, що ініціатива об'єднання йде від Персії, що, на мою думку, відображає події посольства шаха до сейму 1605 р.

Про взаємну користь від польсько-перської співпраці писав і Ш. Старовольський у „Discvrs o wojnie Tureckiej” (1633 р.). Письменник повторив відоме твердження, що турки не почнуть війну з Варшавою, не закінчивши її з персами. Але автор акцентував увагу на іншій стороні такої ситуації: перси тільки й чекають, щоб султан увів війська у Причорномор'я, а потім самі відразу вдарять із тилу²⁵⁶.

Мабуть, найкращою ілюстрацією популярності ідеї співпраці з перським шахом є вірш Мартин Пашковського „Rozmowa Kozaka Zaporozzskiego z Perskim Gońcem, o sprawach wojennych Pogan z Chrześcianamy”. Коротенький вірш був видрукуваний спеціально до сейму 1618 р. У ньому автор від імені перського посла закликає польську шляхту разом боротися з турками²⁵⁷.

²⁵⁴ RACZ 34. – k. 125v.

²⁵⁵ Chlebowski W. Trąba pobudki ziemie perskiey do wszystkich narodów Chrześciańskich, przeciwko Machometanow. – Kraków, 1608.

²⁵⁶ Starowolski Sz. Discurs o wojnie Tureckiej. – B. m. dr., 1633. – S. AV, A4V.

²⁵⁷ Докладніше про сам вірш та обставини його написання див.: Шевчук В. «Розмова козака запорозького з перським гінцем» Мартина Пашковського і її історичний контекст // Пам'ять століть. – 1997. – № 3. – С. 38-50. та передрук статті в Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI – XVIII століть. У 2 кн. Книга перша. Ренесанс – Раннє бароко. – К. 2004. – С. 241. Дивись також мою критику тверджень В. Шевчука: Пилипенко В. Мартин Пашковський – забутий український поет і публіцист початку XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2008. – № 8. – С.13.

Приблизно в той же час набули поширення проекти відомого італійського мандрівника П'єтро делла Валле. Особа делла Валле віддавна будить інтерес дослідників: італійський аристократ, який багато років провів у подорожах Сходом, залишивши багатий епістолярний спадок. Описуючи пригоди делла Валле, дослідники не жалкують епітетів: автор одного із найвизначніших подорожніх щоденників, які колись були написані; перший із європейців, який розкопав і замалював єгипетську мумію; один з перших європейців, який ідентифікував і описав легендарні міста Сходу тощо²⁵⁸. Натомість для нас важливо, що італієць пропонував свої послуги для організації переговорів українського козацтва з перським шахом Аббасом I з метою спільної боротьби проти турків. Але переговори не відбулися²⁵⁹, а коаліції з участю Персії так і не судилося виникнути.

Як бачимо, проекти наступальної війни проти Османської імперії не поодинокі в публіцистичному дискурсі Речі Посполитої. На мою думку, їх головним призначенням була пропаганда Польщі як держави-оборонця європейських країн від турків. Такі проекти мали відігравати пропагандистську роль не лише в межах Речі Посполитої. Значна кількість творів була перекладена іноземними мовами, особливо латиною, що робило їх загальнодоступними для читацької публіки усієї Європи. Не дивно, що таке поєднання пропагандистських зусиль королівської канцелярії та політичних публіцистів дало свої результати й у Європі почало ширитись уявлення про Польське Королівство/ Річ Посполиту як про передмур'я християнства/ Європи. Примітно, що паралельно із уявленням про Корону як про *antemurale cristianitatis* існувала і протилежна оцінка діяльності Кракова/ Варшави, особливо в італійській та венеційській історіографії. Так, наприкінці XVI ст. італійський історик Дж.Б. Адріані писав, що „[польський –П.В.] король не хоче робити з турка ворога, коли утримує з тим народом мир”. Трохи пізніше до такого ж висновку дійшли історики Боччаліні та Валеро²⁶⁰.

²⁵⁸ Bertman St. The Strange Pilgrimage of Pietro Della Valle. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.bib-arch.org/online-exclusives/il-fantastico.asp#author>, або стаття про делла Валле з докладною бібліографією: Gurney J. Della Valle, Pietro // Encyclopedia Iranica. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.iranica.com/articles/della-valle>

²⁵⁹ Про нереалізований союз Речі Посполитої та Персії див.: Дашкевич Я. Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // Український історичний журнал. – 1971. – № 9. – С. 124-131.

²⁶⁰ G.B. Adriani. Istoria de suoi tempi. – Firenze, 1583. – S. 754. Цитата за Marchesani P. Polska w historiografii włoskiej XVI i XVII wieku (stereotypy ideologiczne i ich ewolucja) // Od Lamentu świętokrzyskiego do Adona: włoskie studia o literaturze staropolskiej – Warszawa, 1995. – S. 203.; Chynczewska-Hennel T. Najjaśniejsza o Najjaśniejszej. Rzeczpospolita w weneckiej literaturze historycznej XVII wieku // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – Warszawa – 2006. – № 2006. – S. 195.

Цікавим видається порівняння „паперових” (кабінетних) проектів публіцистів та, в остаточному підсумку, теж кабінетних, але максимально зорієнтованих на реалізацію проектів антитурецької війни Владислава IV. Уперше про плани великомасштабної війни проти Османської імперії новий польський король заявив за рік після початку свого правління. 1633 р. польський посол до Ватикану Єжи Оссолінський (Jerzy Ossoliński) говорив Папі Урбану VIII, що польський король, готовий не лише йти перед християнськими хоругвами, а випереджати їх. Ідея походу з новою силою ожила 1636 року, коли Порта черговий раз воювала із Персією. Але потенційні союзники пильнували свої інтереси і не прагнули до антитурецької коаліції²⁶¹.

Плани війни офіційно проголосив канцлер Гембіцький на сеймі 1640 року. У інструкціях на сеймики 1641 року король говорив, що не треба бігати за татарами Україною, а ударити по ворогу в його гнізді. Безпосереднім поштовхом для активного напрацювання та початку реалізації плану великої війни проти мусульман була перемога над татарами під Охматовим 30 січня 1644 р.

На сеймі 1645 р. Є. Оссолінський ще раз закликав шляхту до війни. Але сейм закінчився без жодних ухвал про війну. Але це не спинило короля і він продовжував підготування.

Усі починання короля були зупинені категоричною заборонаю сейму розпочинати війну та наймати військо. Але король устиг докладно викласти свої плани особам, яким довіряв і на підтримку яких сподівався. Так, у квітні 1646 р. нунцій де Торрес долучив до свого звіту для апостольської столиці листа короля з проектом наступальної війни проти Османської імперії. Король планував відкрити проти турків три фронти. Перший – атака польського і московського військ із двох флангів на Крим. Другий – форсування Дунаю об’єднаним військом дунайських князівств та просування війська вглиб турецьких територій. Третім фронтом мали стати постійні виправи козаків на Чорне море, які „зв’яжуть” турецький флот, чим унеможливлять швидке перегрупування турецьких військ. Тогочасні звіти послів європейських держав у Польщі по-різному визначають кількість проектованого війська, як польського так і військ союзників: від 30 до 300 тисяч. Сам король розраховував стати на чолі 30-тисячного війська (12 тисяч піхоти, 18 тисяч кінноти). Також Владислав сподівався, що об’єднане військо матиме масову підтримку християн Османської імперії. У посольських звітах навіть зазначено хронологію королівської виправи проти турків. Згідно з цими планами,

²⁶¹ Czermak W. Plany wojny tureckiej Władysława IV. – Kraków, 1895. – S. 371.

король мав виїхати з Варшави 25 червня, 2 липня прибути в Ченстохову, потім поїхати до Кракова (але переїзд до Кракова не пов'язаний із планами війни). У кінці липня король планував уже бути у Львові, 4 серпня провести огляд військ і вирушити до Кам'янця, а потім – до Ясс²⁶².

Як бачимо, проект короля (із певними умовностями можемо вважати його за проект війни реальної, а не утопічної) не дуже відрізнявся від тих, що пропонували публіцисти. Але важливо підкреслити, що схожість проектів короля і проектів, запропонованих публіцистами, не означає, що Владислав IV „списав” свій план із публіцистичних брошур. Просто і публіцисти, і король, розмірковуючи над війною з турками, маючи однакові передумови, дійшли однакового висновку²⁶³.

Geschehen den 26. Januarij
Dieses M. D. LXIII. Jars

Im Augspurg bey Mattheo Francken.

Портрети турецьких султанів з німецьких газет
XVI-XVII ст.

То ж, можемо твердити, що ідея переможної війни загальноєвропейської християнської коаліції під керівництвом Речі Посполитої була дуже популярною в антитурецькій літературі кінця XVI – першої половини XVII ст.

²⁶² Czermak W. Plany wojny tureckiej Władysława IV. – Kraków, 1895. – S. 117-120.

²⁶³ Про ще один проект війн з Османською імперією, який розглядався як проект реальної війни див.: Сас П. Чи вступили запорожці до Ліги християнської міліції? // УІЖ. – 2009. – № 1. – С. 84-102.

Військові дії пропонували розпочинати з кількох фронтів одночасно. Тут думки авторів розходилися: хтось пропонував два фронти, хтось – три. Усі автори розраховували на підтримку християн, які мешкають в Османській імперії. Деякі автори давали дуже чіткі рекомендації, що, коли і як краще завойовувати на ворожій території. Більшість авторів пропонували створити спільне європейське військо, при чому до однієї коаліції потрапляли держави, які перебували у стані, якщо не війни, то активного протистояння між собою.

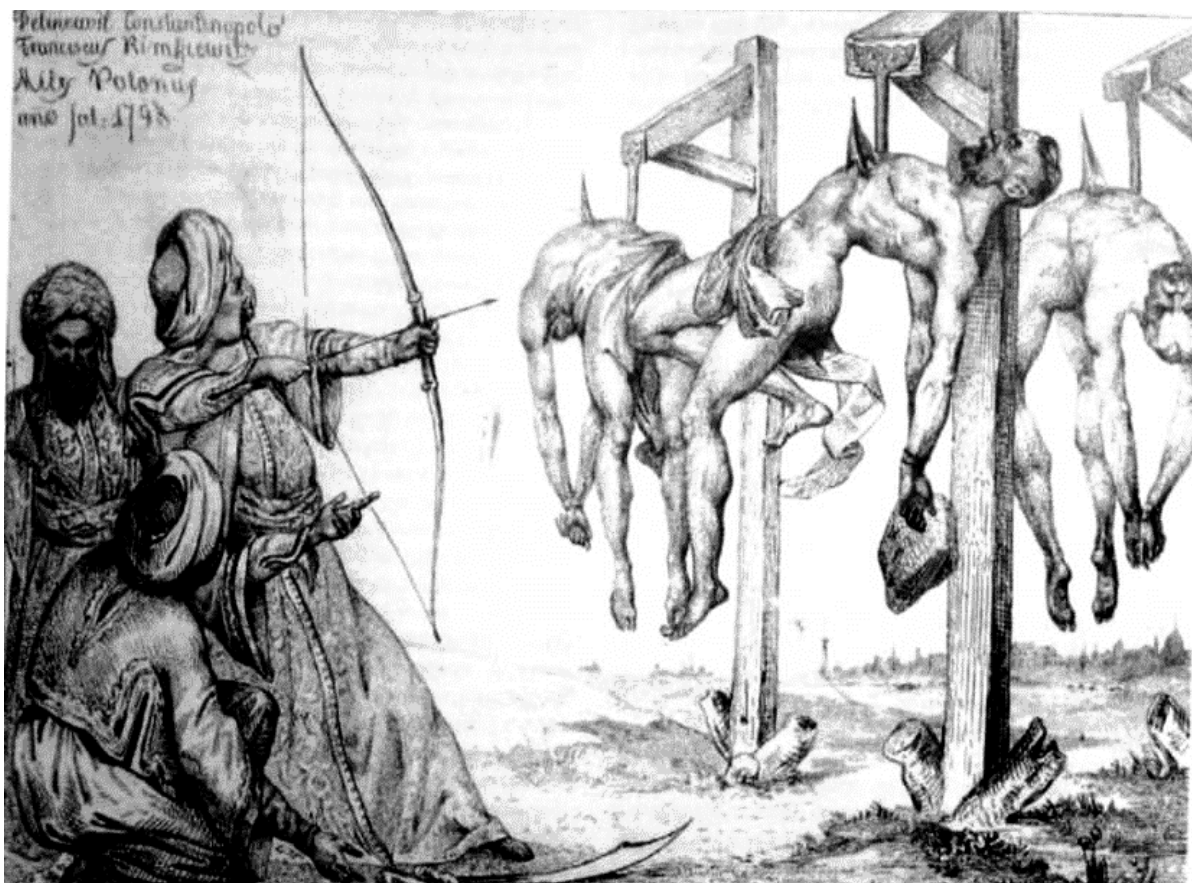
Історики трaktати з планами можливої війни проти Османської імперії можуть бути цікавими не лише з позиції поширення ідеї антитурецької війни в суспільстві, а й з кількох інших міркувань. По-перше, вони є свідченням розвитку географічної науки в XVII ст. і сьогодні можуть прислужитися дослідникові історичної географії, бо містять значну кількість топонімів, назв міст, річок, місцевостей у написанні і вимові, властивих для польської мови XVII ст. По-друге, польська антитурецька публіцистика XVI – XVII ст. є свідченням значного поширення знання про Схід загалом та Османську імперію зокрема²⁶⁴. Перераховані трaktати вміщують опосередковані свідчення про стан системи комунікації на Балканах та в Османській імперії в XVI – XVII ст. Їх автори точно вказують, скільки часу відбере переміщення війська або його частин від одного міста до іншого. Але слід не забувати, що така „географія” може бути уявною або відрізнитися від реальності, відстані можуть бути спотворені/ змінені авторами з міркувань агітації, щоб свідомо спростити завдання війни з Портою.

Зрештою проект спільної антитурецької військової коаліції (Ліги) вдалося реалізувати значно пізніше – 1683 р. Цього разу об’єднані християнські держави (Венеція, Мальта, Московія, Річ Посполита, Священна Римська імперія) зуміли відстояти Відень і потім завдати значних поразок турецькому війську. Карловіцький мир 1699 р., який був підписаний державами-переможцями з Османською імперією не лише відібрав значну частину європейських володінь султана, а й поклав край просування Османів углиб Європи.

²⁶⁴ Докл. про це див.: Baranowski B. *Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVII wieku* – Łódź, 1950. – 256 s.

Розгін VI

Правда та вигадка про турків і татар

Якщо в попередніх розділах ми мали справу із уявленнями, проектами та планами, що народились у Польщі та стосувалися Польського королівства/ Речі Посполитої, то зараз мене цікавитиме, як публіцисти бачили турків і татар. В остаточному підсумку такі ідеї лягли в основу орієнталізму як корпусу ідей, вірувань і кліше, або знань про Схід²⁶⁵.

Політична публіцистика наповнена великою кількістю яскравих літературних образів, порівнянь, епітетів. Особливо багато їх в описах турків і татар. На позначення своїх опонентів польські автори використовували ряд образів-символів, що часто „кочували” з одного тексту до іншого. Насамперед зазначу, що поляки чітко розрізняли турків і татар та по-різному до них ставилися. До турків завжди ставились із певною повагою та острахом, а от до татар – зі зневагою та презирством. Польські публіцисти підібрали для своїх ворогів і відповідні синоніми: блюзнірський, дикий, бридкий, хитрий, зрадливий. Паралельно із такими означеннями функціонували й уособлення ворогів у образах тварин: турків називали драконом (Боспорський дракон – Османська імперія), татар – собаками, псами чи вовками. На мою думку, такі порівняння не є випадковими і містять більш глибокі значення для читацької аудиторії того часу.

Почнемо з турків та Османської імперії. Начастіше Османську імперію називали драконом. Образ дракона в середньовічній європейській міфології мав однозначно негативне забарвлення. У багатьох міфологічних системах він виступав головним ворогом героя та уособленням зла, яке слід побороти (убити дракона). Образ дракона для зображення потужного ворога є дуже вдалим, адже дракон завжди вимагає жертв, накладає різні повинності на населення звільнитися від яких можна лише вбивши дракона²⁶⁶. Мотив убитого дракона трапляється і у польському фольклорі (легенда про дракона на Вавельській горі у Кракові). Як і Османська імперія, столиця якої розташована на воді, дракон асоціюється із водною стихією.

²⁶⁵ Саїд Е. Орієнталізм. – К., 2001. – С. 267.

²⁶⁶ Мифы народов мира. – Москва, 1994. – Т. 1. – С. 394.

Гравюра Ніколаса Штора із зображенням турецьких воїнів і полонених християн (1530)

Образ Туреччини як дракона, часто можна натрапити в публіцистичних текстах. Наприклад, відомий поет початку XVII ст. Ян Юрковський (Jan Jurkowski) у творі „Chorągiew Wandalinowa” пише:

*А Турок, як дракон страшний морем того світу
Скаче голодний, тішачись зі свого улову*²⁶⁷.

Окрім міфологічних алюзій, образ дракона міг викликати і біблійні асоціації. У біблійній традиції цей звір має два уособлення. Перше – апокаліптичний семиголовий дракон, на якому верхи сидить вавилонська блудниця:

*...ось змій червоноогняний, великий, що мав сім голів та
десять рогів, а на його головах сім вінців*²⁶⁸.

Другий – популярний образ змія, переможеного св. Георгієм:

*І скинений був змій великий, вуж стародавній, що зветься
диявол і сатана, що зводить усесвіт, і скинений був він
додолу, а з ним і його анголи були скинені*²⁶⁹.

Обидва змії були переможені й убиті. У часи Контрреформації релігійне портретування образу змія користувалося популярністю.

Примітно, що образ дракона як уособлення турків, використовували не лише в Речі Посполитій. Він був „міжнародним”. Наприклад, у хорватській літературі пізнього середньовіччя образ „турецького дракона” також був популярним²⁷⁰.

Паралельно із вербальним образом Туреччини-змія існував і образ візуальний. Видання публіцистичних творів часто були ілюстрованими. Зазвичай це були дешеві дереворити із нескладною, але алегоричною композицією. Прикладів, коли на титульній або іншій сторінці твору з'являвся дракон, небагато. Але вони є. Наприклад, титульна сторінка із видання вірша Яна Юрковського. Композиція гравюри складається із кількох частин. Головною фігурою є головний герой – Вандалін, він тримає хоругву. На ній зображено жінку із символами королівської влади – яблуком і берлом – та короною на голові. Це – алегорія Матері Польщі. Вона оточена ворогами. Поміж них зображені турок (постать у тюрбані з гарматою та

²⁶⁷ Jurkowski J. Chorągiew Wandalinowa. – Kraków, 1607. – S. A3V.

²⁶⁸ Одкровення Іоанна Богослова / пер. І. Огієнка. – Гл.12, вірш 3. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.ukrainian-bible.co.uk/B66C012.htm>

²⁶⁹ Одкровення Іоанна Богослова / пер. І. Огієнка. – Гл.12, вірш 9. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.ukrainian-bible.co.uk/B66C012.htm>

²⁷⁰ Borowiec A. Turcy w literaturze chorwackiej wieków dawnych // Wyobrażenie wroga w dawnych kulturach. – Warszawa, 2008. – S. 197-204.

джгутом), татарин (фігура з вовчим тулубом, яка стріляє в Польщу з лука), а у верхній частині – дракон (Османська імперія), який зжирє голу жінку (Угорщина). Таке пояснення алегорій запропонувала Магдалена Гурська²⁷¹.

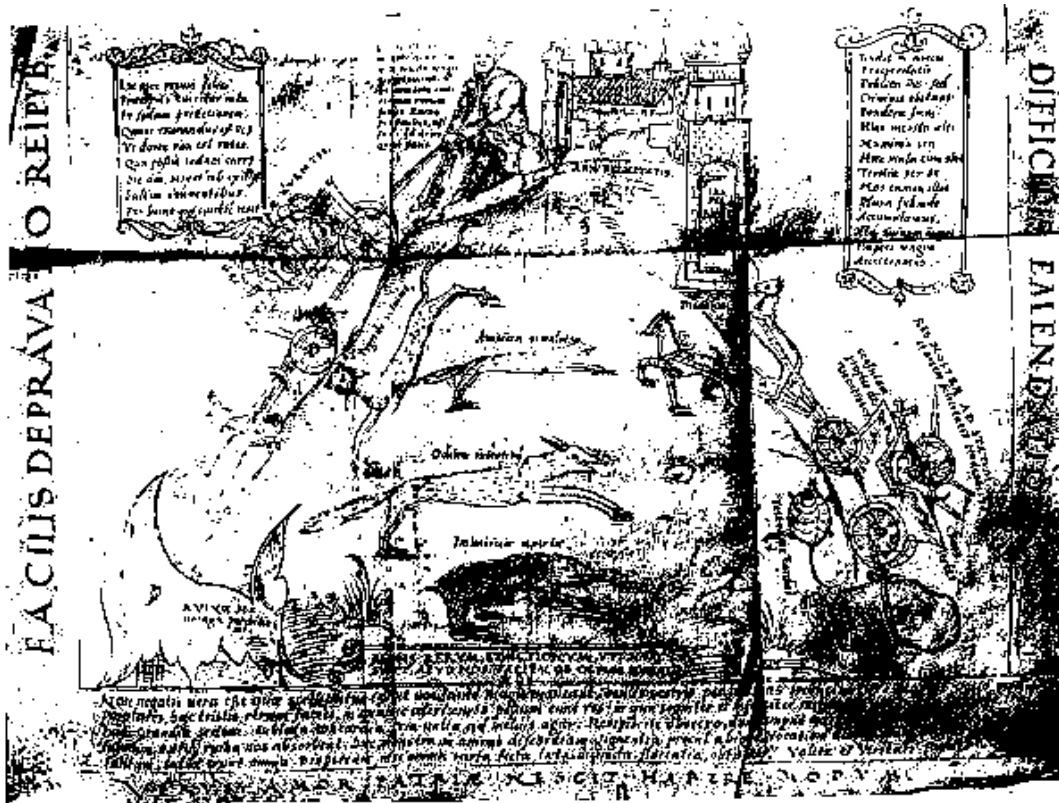

Гравюра з титульної сторінки твору Я. Юрковського
„Chorągiew Wandalinowa” (1607)

Окремо зазначу, що візуальний образ дракона міг бути використаним не лише на позначення турків. Так, в ілюстраціях до оказіональної поезії Яна Димітра Соліковського дракон зображав „Руїну”²⁷².

²⁷¹ Górka M. Polonia – Respublica – Patria: personifikacja Polski w sztuce XVI-XVIII wieku – Wrocław, 2005. – S. 416-417.

²⁷² Інші варіанти потрактування образу дракона у міфології запропонував Мірча Єліаде у книзі „Міф про вічне повернення” (Розділ 1.6 Міф і історія).

Рукописні ілюстрації до творів Яна Соліковського

Уособленням татар у політичній публіцистиці були собаки та вовки. Як і у випадку із Туреччиною-змій/ драконом цей образ має міфологічне походження. На відміну від образу Туреччини-змія, образ Кримського ханату-вовка/ пса не існував, завжди йшлося лише про татар. Можливо, причиною було те, що Крим не існував як самостійна держава і завжди асоціювався із Османською імперією.

Образ вовка часто трапляється в міфологічних системах слов'янських народів. До нього звертали як етнографи, так і історики у контексті досліджень з історії уявлень та стереотипів. Дослідники зазначали, що міфологема вовка дуже близька до собаки, часами вони є взаємозамінними. Образ вовка є амбівалентним, має як негативне, так і позитивне тлумачення. Звісно, у випадку з татарами використовували лише негативне значення образу. Окрім того, що вовк пов'язаний із хтонічним світом і асоціюється зі світом мертвих, він ще пов'язаний із нечистою силою. Етнологи фіксують польські повір'я, за якими диявол перетворюється на вовка, або ж вовк є дияволовим конем²⁷³. Татар і турків називали псами, укладаючи в це прізвисько такий же негатив, як і в образ вовка. Наприклад, уважали, що чума, холера та інші епідемії приходять у вигляді великого білого пса. У часи посилення

²⁷³ Гура. А. Символика животных в словянской народной традиции. – М., 1997. – С. 128-129.

релігійності і натиску Контрреформації фольклорне уособлення вовка як диявола, а через нього і татар як дияволових слуг могло мати благодатний ґрунт. Тим паче, що публіцисти прямо називали татарські напади карою за занепад моралі і релігійності в польському суспільстві. Але до татар зажди ставились із меншою повагою, а про псів (татар) говорили, що їх можна тримати на мотузці²⁷⁴. Таких висловів не вживали на адресу турків.

Гравюра з титульної сторінки твору М. Бельського
„Sen majowy” (1586)

Як і образ дракона, вовка/ пса також зображували на гравюрах. Наприклад, на титульній сторінці твору Мартіна Бельського „Sen majowy” (1586 р.). Видавець вірша 1889 р. Вл. Віслоцький охарактеризував цей дереворит „як майстерно задуману політичну карикатуру”. У верхній частині деревориту орел (імператор) загрозливо нависає над вовком, який виглядає з лісу, тримаючи в зубах

²⁷⁴ Mowa Zamoyskiego na sejmie 1605 r. // Pisma polityczne z czasów z czasów rokосу Zebrzydowskiego 1606-1608. – Tom II. Proza. – Kraków, 1918. – S. 473.

перстень св. Стефана (частину Угорщини). На це дивиться страус (Папа Римський), але участі в бійці не бере. Наближення ворога до християн символізує півмісяць, що пливе річкою до берега. Гарпія (татари) теж стежить за бійкою, але „не визначилася до кого приєднатися”²⁷⁵. Уся картина презентована на фоні угорського міста Сігета (Sziget). Уважаю, що у вдумливого читача такий дереворит викликав би суперечливі думки. З одного боку, Папа Римський – лідер усіх християн не бере активної участі в конфлікті, з іншого, – на деревориті відсутня Польща, яка активно претендувала на статус передмур'я й оборонця християнства. Тому цей малюнок можна інтерпретувати і як звинувачення Риму та Польщі в бездіяльності.

Поруч із „тваринними” асоціаціями татар і турків часто називали катами. Для людини того часу це слово означало не лише професію, а й мало символічне значення. Кат посідав специфічну позицію в суспільстві. З одного боку, його наймало місто і він був свого роду майстром, а з іншого, – навіть саме слово було табуйоване, кат був ізгоєм. Обізвати людину катом означало дуже її образити, і цього вистачало для позову до суду²⁷⁶. Говорячи про татар як про катів, автори текстів у зрозумілий для сучасників спосіб ставили їх в один рід із людьми, яких зневажали і до яких ставились із презирством: повіями, циркачами, бродягами, євреями²⁷⁷.

У польській суспільно-політичній думці розділяли уявлення про небезпеку від турків і від татар, незважаючи на те, що часто така небезпека мислилася як загальна загроза з боку мусульманського світу. Це не означає, що автори, наприклад, боялися турків та ігнорували татар, але ставлення до них було різне. Можливо, правильно буде сказати про „відділення” татарської загрози від турецької, адже політики в промовах та письменники у брошурах радше відділяли, а не розділяли своїх ворогів. Можна навести кілька прикладів такого „відділення” і, як результат, – різного ставлення. По-перше, майже завжди, коли йшлося про небезпеку з південного-сходу в королівських листах-леґаціях, сеймикових ляudah чи сеймових мовах говориться окремо про татарську і турецьку небезпеку і майже ніколи про турецько-татарську. Це свідчить про усвідомлення різниці між ними.

²⁷⁵ Bielski M. Marcina Bielskiego Satyry – Kraków, 1889. – S. vii-viii.

²⁷⁶ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – С. 137-138.

²⁷⁷ Левинсон К. Палач в средневековом германском городе: Чиновник. Ремесленник. Знахарь // Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – Т. 3. Человек внутри городских стен. Формы общественных связей. – М., 1999. – С. 229; Кайуа Р. Социология палача // Олье Д. Коллеж социологии – СПб., 2004. – С. 355-371.

Так, коли турки були справді грізним ворогом, якого часом навіть хвалили за військовий порядок, а часами порівнювали з римлянами, про татар говорили як про слуг, що змушені нападати на інші країни, бо голодують. На сеймах було кілька спроб пояснити це шляхті. Так, на сеймі 1605 р. познанський каштелян Ян Остророг говорив, щоправда досить наївно, що татари – просто найманці для Речі Посполитої і їм слід платити жолд, а якщо будуть бунтувати (нападати на Польщу) – відправити на них кварцяне військо. Схожу позицію мав на сеймі і великий коронний канцлер Ян Замойський. Канцлер назвав татар голодними слугами, що просять у свого господаря плати. Від них можна отримати якісь вигоди, але слід тримати їх, як хортів на паску, і відпускати, коли потрібно. Незважаючи на таку характеристику татар, канцлер все ж таки нагадав послам, що не завадило б відіслати до Бахчисараю упоминки²⁷⁸. Такі приклади в сеймових промовах не поодинокі.

Багатий ілюстративний матеріал про „відділення” татарської небезпеки від турецької дають плани антитурецької війни короля Владислав IV. У 1646 р. король оголосив свій проект антитурецької війни, якому передувало тривале підготування: вербування війська, агітація поміж європейськими монархами, переговори з послами. Так, 1641 р. король у своїх листах на сеймики закликав шляхту зібратись і знищити татар. При цьому монарх не говорив про війну з турками. Усвідомленню „віддільності” татар сприяла і сама Порта. За спостереженнями Віктора Чермака, характерною рисою політики Стамбулу 1640-х років було віддалення Туреччини від Криму і жертвування інтересами хана заради добрих стосунків з Варшавою. Свідченням цього може бути підтвердження султаном чинної мирної угоди з Річчю Посполитою відразу після розгрому гетьманом Конєцпольським татар під Охматовим 1644 р. Опинившись у скрутному становищі, не отримавши очікуваної підтримки від сенаторів і шляхти, Владислав IV намагався знайти вихід із ситуації й у листах до сенаторів в середині червня 1646 р. пояснював, що планував війну не проти Османської імперії, а лише проти татар. Таке ж пояснення давав через місяць у венеційському сенаті королівський посол Магні (Magni)²⁷⁹. Навіть самі козаки начебто сказали Карлу Гамберіні під час переговорів, що „з татарами впоратися не важко, це – безладний, погано озброєний набір, здатний тільки пограбувати і втекти”, натомість із турками потрібно дочекатися

²⁷⁸ Stzrylecki A. Sejm z r. 1605. – Kraków, 1921. – S. 110-111, 136-137.

²⁷⁹ Czermak W. Plany wojny tureckiej Władysława IV. – Kraków, 1895. – S. 33, 34, 159, 248.

зручного моменту²⁸⁰. Усе це, на мою думку, свідчить, що війна з татарами і війна з турками в розумінні польських військових і політиків не були тотожними.

Але звернімося до публіцистики. У текстах теж натрапляємо на чітке відділення війни проти татар від війни турецької. Так, у промовах „Про турецьку небезпеку” Станіслав Оріховський писав, що турки прагнуть повністю знищити поляків, а татари „здобичі, а не держави домагаються”²⁸¹.

Такої ж думки притримувався і попередник Оріховського – Каллімах. У творах „De Tartarorum morbis” (1474 р.) та „Ad Innocentium VIII De Bello Turcis Inferendo Oratio” (1490 р.) італійський гуманіст писав, що татари лише грабують землі, а не завойовують їх:

*...чисто грабіжницькі напади організовані не для протидії кривді, не для розширення кордонів держави, лише для здобуття їжі*²⁸².

Описуючи ворогів, письменники часто наголошували на страшній зовнішності:

*...а обличчя страшне, коли на нього дивишся...*²⁸³.

Пьотр Горчин (Piotr Górczyn) в одному зі своїх віршів пише, що польські дівчата-полонянки повинні розстилати ліжка **бридким** татарам²⁸⁴ [виділення моє –П.В.].

Роксолан же дає колоритніший опис:

*Згадайте їхню поставу, їхнє обличчя – яке воно дике і варварське, яке воно погрозливе: голова, як у худобини, поголена й обмотана полотном, чоло понуре, обличчя люте, очі дикі, щока обголена, на губі огидна щетина, нелюдський рот, вивергаючий лют, похитливість і божевілля та ще й одяг – м'яка сукня до п'ят, що закриває геть усе тіло, ніби вони й справді не мають жодного члена, достойного людини*²⁸⁵.

²⁸⁰ Цитата за: Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. – К., 1992. – С. 78.

²⁸¹ Докл. про такий розподіл небезпек та про різницю „Скіфії”-Татарії та „Азії” у творчості Оріховського див.: Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. – К-Кременчук, 2001. – С. 107-120.

²⁸² Kallimach. Philippi Callimachi ad Innocentium VIII de bello Turcis... – S. 63.

²⁸³ Paszkowski M. Dzieie tvreckie y utarczki kozackie z Tatary. – Kraków, 1615. – S. 3.

²⁸⁴ Górczyn P. Thren abo lament załosny więźniow koronnych do hord tatarskich w roku 1618 zabranych. – В. м. др., 1618.

²⁸⁵ Оріховський С. Про турецьку загрозу. Слово перше... – С. 66.

Можливо, це проста бінарна опозиція: ми – красиві, вороги – потворні. Але, мені здається, її коріння криється в естетичних уподобаннях пізнього середньовіччя – Раннього Нового часу, які походили від античності. Згідно з античним принципом калокагатії, у людині все повинно бути гармонійним: зовнішня та внутрішня краса. Отже, підкреслюючи потворність ворога, автори вказували не на анатомічні особливості, а на їх внутрішню потворність. Сучасні історики більш уважно ставляться до описів тіла, вважаючи що „тіло – комунікативна система, а метафори тіла у мові та зображеннях містять прихований зміст”²⁸⁶.

Іноді в текстах можна натрапити звинувачення турків у содомії²⁸⁷. Це звинувачення вкорінено в біблійну традицію, згідно з якою гомосексуалізм уважався гріхом. Відомий дослідник Є. Саїд також звернув увагу на звинувачення пророка Мухаммеда в содомії, якими рясніє середньовічна європейська література. Але, на думку дослідника, ці звинувачення мали інше коріння, бо на Магомета дивилися як на розповсюдника фальшивого Одкровення, він також став символом розбещеності, розпусти, содомії та цілого букету добірних якостей віроломства, які „логічно” виводилися з його доктринальної омани²⁸⁸.

Інша група асоціацій, які використовували на позначення турків і татар, була закорінена в політичній теорії. Почну зі звинувачення татар і турків у відсутності в них права і закону:

*Народ той дуже жорстокий живе просто,
Віри і Цноти немає, немає жодного права.
...Там на площі знайдеш справедливість швидко,
Яку Марс вершить у поєдинку на ринку*²⁸⁹.

Для польського шляхтича відсутність права в державі була річчю неможливою. Якщо в державі немає права – держава перестає існувати. Шляхта постійно наголошувала на тому, що *nierząd* (не порядок, поганий стан речей) є кращим від *biezrząd* (відсутність права,

²⁸⁶ Соколов А. Итог тела: предпосылки становления нового направления в историографии // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – 2009. – Вып. 26. – С. 191; також див.: Соколов А. Тело как способ идентификации «другого» // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – 2010. – Вып. 33. – С. 213-232.

²⁸⁷ Paszkowski M. Dzieie tvreckie y utarczki kozackie z Tatary. – Kraków, 1615. – S. 108.

²⁸⁸ Саїд Е. Орієнталізм... – С. 87.

²⁸⁹ Paszkowski M. Dzieie tvreckie y utarczki kozackie z Tatary – Kraków, 1615. – S. 2-3.

анархія), бо поганий стан речей можна виправити правильними законами. Право користувалося у шляхти беззаперечною повагою. На думку шляхти, сувереном у державі є саме право (*prawo pospolite*), а не король, який є простим слугою права. Право для держави є тим же, чим і душа для тіла (*Jako ciało żyje dyszą, tak też i wszystkie stany jednym prawem rządzić mają RP*)²⁹⁰.

Натомість, у Туреччині, на думку публіцистів, не існувало жодного права. Єдиним законом було бажання султана:

*Лише за бажанням цісаря всі діють,
Скаже вбити – уб'ють, зарубають, сплять, отруять.*

В тексті „Dzieie tvreckie” навпроти цих віршів у тексті є глоса: Така страшна в Туреччині є цісарська воля (*Wola Cesarska w Turcech iaka iest straszna*)²⁹¹. Ситуація, коли особа не мала жодних свобод, прав і повністю залежала від волі монарха, для шляхтича також була неприйнятною.

У Речі Посполитій, за висловом дослідниці політичних учень Анни Гжешковяк-Крвавівч (Anna Grześkowiak-Krwawicz), свобода була не лише теоретичною проблемою, а реальною цінністю державного устрою, яка була гарантована юридично, а це означало, що шляхтич (політичний народ) не залежав від ласки монарха. Польський письменник кінця XVI – початку XVII ст. писав:

*Свободою її називаю – коли живу, як хочу, і не наказує мені
жодна королівська устава, і король не може мене зневолити
і зробити бідним*²⁹².

На противагу такій позиції, автори публіцистичних текстів всіляко підкреслювали, що в Османській імперії всі й усе залежить від волі султана і свобода повністю відсутня. Звісно, що не могло бути й мови про вплив знаті на султана. У турецькій державі не існувала одна з найбільших свобод і переваг державного устрою, що існувала в Польщі, – право обирати короля. Адже в Речі Посполитій „королями не народжуються, а стають ними за вибором усіх станів, тоді ж не належить їм така влада, щоб одним своїм бажанням могли створювати закони чи накладати податки, або щось раз і назавжди

²⁹⁰ Libera respublica // Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606 – 1608. – Kraków, 1918. – T. 2. – S. 403-409.

²⁹¹ Paszkowski M. Dzieie tvreckie... – S. 49.

²⁹² Grześkowiak-Krwawicz A. Wolność jako zasada ustrojowa Rzeczypospolitej // Lex est Rex in Polonia et in Lithuania... Tradycje prawno-ustrojowe Rzeczypospolitej – doświadczeniei dziedzictwo. – Warszawa, 2008. – S. 25–41. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://www.obta.uw.edu.pl/pliki/publikacje/A_Krwawicz_Wolność.doc

встановлювати”²⁹³. Як наслідок, усі турки – невольники султана. Саме тому автори були переконані, що турки є значно слабші від поляків на полі бою, адже їм немає за що боротися, від їх перемоги не залежить їх особиста свобода. Поляки ж б'ються не лише заради перемоги, а, найперше, за свободу.

Гравюра невідомого майстра С. Л.
„Турецька тиранія” (1593)

У ситуації відсутності права функціонує „право сильнішого” і всі суперечки „вирішує Марс”. У теорії для шляхти це теж було неприйнятним, але в реальності „право сили” багато значило і в Польщі²⁹⁴.

Політичний підтекст мала інформація про те, що турки віддавна були кочовим народом і не мали постійного мешкання²⁹⁵. Здавна до кочових народів ставилися зверхньо, вважаючи їх нижчими за осілі (цивілізовані, європейські) народи. Відсутність постійного місця проживання вважалася ознакою ненадійності, була небезпечною рисою. Каллімах так писав про татар:

²⁹³ Grześkowiak-Krawicz A. Wolność jako zasada... [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.obta.uw.edu.pl/pliki/publikacje/A.KrwawiczWolność.doc>

²⁹⁴ Łoziński Wł. Prawem i lewem: obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 2005. – 768 s.

²⁹⁵ Warszewicki Krz. Wenecya. Poemat historyczno-polityczny z końca XVI wieku – Warszawa, 1886. – S. 15 (вірш 301-306).

...то є плем'я людське, якщо взагалі їх можна назвати людьми, тих, хто не поважає жодних людських прав, жодні звичаї, і навіть не використовують ноги для ходьби; ...все життя проводять у повітрі, якби посередині між верхньою сферою, що найнята птахами, та нижньою – зайнятою створіннями, які ходять по землі²⁹⁶.

Така локалізація татар у структурованому світі значила, що автор не знаходив їм місця серед живих істот. Татар же звинувачували в тому, що вони не засівають поля нічим окрім проса, з якого потім собі печуть коржики (пляцки), а хліба не знають²⁹⁷. На мою думку, звинувачення, що татари не випікають хліба могло носити і релігійно-культурний підтекст: хліб був обов'язковим елементом одного з найбільших християнських таїнств – євхаристії. Він символізував тіло Христове, а отже, відсутність хліба в культурі татар повинна була асоціюватись із відсутністю справжнього Бога в їхньому житті. Загалом, спосіб життя татар, за визначенням Каллімаха, є „повністю протилежний до будь-яких норм і правил”²⁹⁸.

Зазначу цікавий парадокс: у публіцистиці багатьох країн Європи існував „ідеалістичний” напрямок в описах турків та їх держави. Іноді в одному тексті можна натрапити як критику, так і ідеалізацію держави Османів. Щодо татар та Кримського ханату такого явища не зафіксовано. Коріння ідеалізації Османської імперії може ховатись у прагненні в якийсь спосіб пояснити, чому християни постійно програють війни туркам. У такому разі можна простежити логічний ланцюжок: християнський світ застряг у внутрішніх чварах і монархи воюють один проти одного, а не проти турків, у той же час Османська імперія є монолітною; як наслідок, мусульмани перемагають християн не завдяки своїй могутності, а завдяки роз'єднаності самих християн. Але слід погодитись із іншим твердженням італійського дослідника Анджіо Данті, що певна частина таких роздумів не є роздумами гуманістів про турецьку небезпеку, а розповідями очевидців – християн – колись захоплених до турецької неволі, які змогли повернутися додому завдяки сприятливим обставинам²⁹⁹. Часто в Польщі писали, що Османська імперія є державою порядку, де всі підкоряються закону:

²⁹⁶ Kallimach. Philippi Callimachi ad Innocentium VIII de bello Turcis... – S. 61.

²⁹⁷ Paszkowski M. Dzieie tvreckie – S. 3-4.

²⁹⁸ Kallimach. Philippi Callimachi ad Innocentium VIII de bello Turcis... – S. 61.

²⁹⁹ Danti A. „Utopijny” aspekt literatury antyturckiej we Włoszech i w Polsce w połowie XVI wieku // Od Lamentu świętokrzyskiego do Adona: włoskie studia o literaturze staropolskiej. – Warszawa, 1995. – S. 123.

*Поганську справедливість тут описую,
Котра, мабуть, краща, ніж та, що в нас існує,
На першому місці там Свята Королева
Справедливість, яка всі стани однаково береже*³⁰⁰.

Про значення закону і порядку для шляхти я писав вище. Іншим аспектом, на який звертали увагу автори, був порядок у турецькому війську. Вочевидь, акцентували увагу на цьому для того, щоб підкреслити безлад, що панував у польському війську. Мартин Пашковський оповідає історію, як одного яничара стратили в поході за відмову сплатити за куплене молоко³⁰¹. Грабування населення польським військом було справою звичною. На це часто звертали увагу і польські публіцисти. Так, Шимон Старовольський у творі „Prawy rycerz” пише, що польські вояки тероризують цивільне населення Речі Посполитої під час походів. Такого, на думку автора, не роблять турки, і за це він їх хвалить³⁰². В одному із ранніх творів Кшиштоф Варшевіцький навіть прирівняв турецьке військо до римського за тим порядком, що в ньому панує³⁰³.

Порядок у війську і високі бойові якості турків хвалили не лише в Польщі. У хорватській літературі, незважаючи на уявлення про турків як про універсальне зло і загрозу всьому світові, їх називали добрими воїнами³⁰⁴.

Можна стверджувати, що публіцисти і поети намагалися розповісти читацькій публіці про майбутнього ворога і саму війну. Інформація про турків і татар, яка містилась у текстах, була неоригінальною і зазвичай обмежувалася топосами, які повинні були черговий раз продемонструвати переваги поляків як народу та Речі Посполитої як держави над Кримським ханатом та Османською імперією. Джерелами описів турків і татар ставала політична теорія того часу, усна традиція, естетичні та культурні концепції зі зрозумілими всім образами. Можна припустити, що кожен автор здійснював вибір образів залежно від адресата тексту і, звісно, від власного інтелектуального рівня.

³⁰⁰ Warszewicki Krz. Wenecya. Poemat historyczno-polityczny z końca XVI wieku – Warszawa, 1886. – S. 112.

³⁰¹ Paszkowski M. Dzieie tvreckie... – S. 109.

³⁰² Starowolski Sz. Prawy rycerz. – Kraków, 1885. – S. 26.

³⁰³ Warszewicki Ksz. Chrysztofa Warszewickiego po śmierci króla Stefana na pierwszym i głównym zjeździe Mazowieckim mowa // Dwie mowy pogrzebowe ks. Krzysztofa Warszewickiego kanonika Krakowskiego – Kraków, 1858. – S. 25-26.

³⁰⁴ Borowiec A. Turcy w literaturze chorwackiej wieków dawnych... – S. 200.

Розділ VII

Як залягодити стосунки з козаками

З-поміж викликів, які постали перед польською державою і суспільством наприкінці XVI – у першій половині XVII ст., неконтрольоване зростання і посилення українського козацтва був одним із найскладніших. Спробою взяти ситуацію під контроль були реформи Сигізмунда II Августа та Стефана Баторія. 1572 р. за дорученням короля Сигізмунда II Августа короний гетьман Єжи Яловецький створив загін із 300 козаків. 1578 р. за наказом нового короля Стефана Баторія був складений список (реєстр) козаків, яких віднині офіційно наймала Річ Посполита на службу, їм була призначена плата, вони виводились з-під юрисдикції місцевої влади. Ці події отримали назву козацької реформи. Вона мала подвійну мету. З одного боку, король прагнув узяти козаків під контроль, з іншого – завжди мати готове військо для оборони південних кордонів держави. Але класичний принцип „поділяй і володарюй” не спрацював, а нереєстрове низове козацтво перетворилося на символ надії та соціальної справедливості для українського селянства та потенційної небезпеки для польської шляхти на українських землях. У контексті дослідження антитурецької публіцистики, „козацьке питання” відіграє важливу роль, адже запорожці, з одного боку, були чи не єдиними постійними оборонцями південно-східного кордону Речі Посполитої, а з іншого, козацька активність на кордоні часто ставала приводом для татарських нападів на українські землі.

Наприкінці XVI ст. багатьом польським інтелектуалам стало зрозуміло, що в існуванні запорожців є не лише негативні сторони, козаків можна використати на користь держави. Усе частіше в політичній літературі того часу почали звучати заклики використати низове козацтво для оборони від татар і можливої турецької агресії.

Стосунки Речі Посполитої та українського козацтва були переповнені конфліктами, переговорами та обіцянками. У них можна виділити різні етапи: від невизнання та спроб заборони з боку офіційної влади до звернень по допомогу та щирих подяк за „вірну службу батьківщині”. Від самого виникнення на зламі XV та XVI ст. козацтво привернуло до себе увагу головних геополітичних „гравців” на східній ділянці Великого кордону Європи та Азії. „Проблема козаків” набула нового звучання в середині XVI ст., коли польський король Сигізмунд Август, а згодом і його наступник Стефан Баторій офіційно найняли на державну службу частину населення, яке

козакувало. Цим вони, з одного боку, узаконили існування та діяльність принаймні частини козацтва, а з іншого, – уперше продемонстрували власну зацікавленість у козацьких послугах для держави. І як результат, вже за чверть століття українське козацтво вступило в перший збройний конфлікт із власною державою задля розширення своїх прав та привілеїв.

Додатковим аргументом прийняти козаків на службу чи принаймні причиною уважніше поставитися до них, стала спроба австрійського імператора Рудольф II найняти запорожців для війни проти Османської імперії. 1593 р. імперія Габсбургів стала перед перспективою війни з турками і терміново шукала союзників. Але обставини склалися так, що всі можливі союзники чи то були зайняті іншими справами, чи то не хотіли війни зі Стамбулом. Тому імператорові довелося в обхід дозволу польського сейму звертатися до коронного канцлера Яна Замойського та шукати контактів із запорозькими козаками. Разом із Рудольфом II Папа Римський Клемент VIII також прагнув використати козаків проти турків і через свого посла пропонував останнім плату. 1594 р. посол імператора Рудольфа II Еріх Лясота прибув на Запоріжжя, де провів переговори із козаками. Посольство ж запорожців відбуло до столиці Рудольфа II Праги для аудієнції з імператором. І хоча було досягнуто принципової домовленості, через низку зовнішніх обставин справа далі не пішла.

Факт найму запорожців найвищим монархом Європи свідчить про серйозне ставлення до них і міг би слугувати прецедентом як для інших держав, так і для Речі Посполитої. Але так не сталося.

Із кінця XVI ст., коли Варшаві вдалося придушити перші козацькі повстання та оголосити козаків банітами – людьми поза законом, у суспільно-політичній думці Речі Посполитої домінувало негативне ставлення до українського козацтва. Цікавим парадоксом мислення представників інтелектуальної еліти держави, принаймні якоїсь її частини, є поєднання в їх свідомості двох протилежних і взаємовиключних ідей: невизнання козацтва, небажання йти на поступки і домовлятися із реальною козацькою потугою та постійне використання козацьких загонів у майже всіх військових кампаніях, що вела Річ Посполита. Виникла ситуація, коли держава, з одного боку, намагається притиснути козаків і змусити їх повністю підкоритися центральній владі, а з іншого – виступає каталізатором їх розвитку та самоорганізації.

Політична публіцистика середини XVI – середини XVII ст. повною мірою відбиває означене протиріччя. Домінують негативна оцінка всього, що стосується козацтва: їх способу життя,

постійних нападів на татарські та турецькі поселення, небажання підкоритися місцевій владі та формування власної юрисдикції. Таку позицію можна зрозуміти, адже вона відображає ставлення до козацтва провідної частини польського суспільства – шляхти. Така позиція була переважальною, але не єдиною. Із 1590-х рр. і до Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького в польській політичній публіцистиці фіксуються постійні прокозацькі нотки, заклики, мотиви. Мабуть, буде перебільшенням виділяти ці мотиви в єдиний самостійний прокозацький напрям суспільно-політичної думки, але не помітити їх не можна. Це свідчить про те, що не завжди і не всі в Речі Посполитій убачали в існуванні запорозького козацтва негатив. Спробуємо придивитися до цих ідей пильніше.

Одним із перших інтелектуалів, хто намагався не ігнорувати українських козаків, хотів їх використовувати і вголос сказав про це, був відомий історик, автор „Хроніки європейської Сарматії” Олександр Гваньїні. У своєму творі³⁰⁵ він часто і позитивно згадує запорозьке козацтво в контексті його оборонної діяльності на прикордонні. Самі ж татарські напади Гваньїні вважає безпосередньою причиною виникнення козацтва, адже „козаки завжди віддавали татарам сповна, коли вони щось робили нашим”.

У „Хроніці” вміщений проект створення оборонної системи, яка мала б включити в себе і козацькі території. На думку автора, зростання чисельності козаків принесе державі користь:

*...раніше їх було небагато, а тепер налічується до кількадесяти тисяч. Вони завдають найбільше шкоди татарам і туркам...*³⁰⁶

Щоправда, О. Гваньїні тверезо дивиться на діяльність козаків на кордоні і визнає, що саме вони найбільше сварять Польщу з Константинополем та Бахчисараєм.

Основу прикордонного війська Речі Посполитої, за задумом Гваньїні, мали складати низові козаки. Слід відразу зазначити, що Гваньїні прямо про це не говорить, але кожного разу, коли пропонує побудувати фортецю на тому чи тому місці, зазначає, що там вже мешкають і несуть сторожову службу запорожці, а фортеці допоможуть їм у боротьбі з татарами. Лише одного разу автор дозволив собі запропонувати співпрацю з козаками. Він радив „привернути” до себе козаків і таким чином досягнути свого, тобто захистити східні

³⁰⁵ Я користуюсь українським перекладом Юрія Мицика з польськомовного варіанту „Хроніки”.

³⁰⁶ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – К., 2007. – С. 428.

воєводства від татар³⁰⁷. На мою думку, „привернути” означає найняти на військову службу. На відміну від запорожців, використання кварцяного війська в боротьбі проти татар О. Гваньїні вважав безперспективним:

...кварти не вистачить для жовніра, бо його треба набирати більше, поки там [на Дніпрі –П.В.] не постануть міста, як треба.

Платити козакам автор пропонував упоминками, які Польща щороку відсилає татарам³⁰⁸.

Проект О. Гваньїні майже дослівно викладений у „Польській хроніці” Йоахима Бельського виданій 1597 р. На проект Й. Бельського звертали увагу О. Стороженко та більше ніж через сто років С. Лепявко, який указував на близькість планів Бельського, Наливайка та Верещинського щодо оборони українських територій, а разом з ними і Речі Посполитої від татар загалом³⁰⁹. Наразі менш важливо, хто в кого списав, більш важливо, що про можливість використання низовою козацтва для оборони Речі Посполитої відверто говорилося³¹⁰.

Незважаючи на популярність хронік Гваньїні та Бельського, справжнім „засновником” прокозацького напрямку в публіцистиці можна вважати київського католицького єпископа кінця XVI ст. Юзефа Верещинського. Однією з головних і найулюбленіших ідей єпископа була думка про необхідність військово-адміністративного реформування українських воєводств та створення антитурецької коаліції європейських держав. Автор запропонував читачам кілька способів убезпечити Україну. Перший – „осада”, тобто колонізація незаселених південних територій³¹¹ та зміцнення Києва і перетворення його на одну зі столиць держави³¹². Другий – створення на Задніпров’ї лицарського ордену Хрестоносців, за прикладом мальтійських лицарів, які б були надійним щитом Польщі. Коли єпископ пересвідчився, що не дочекається відповіді від урядовців, до яких він спрямовував свої пропозиції, то 1596 р. звернувся безпосередньо до Війська Запорозького з проектом створення козацького князівства в межах Речі Посполитої. Ю. Верещинський пропонував козакам зайняти все Лівобережжя й

³⁰⁷ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії... – С. 430.

³⁰⁸ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії... – С. 430.

³⁰⁹ Лепявко С. А. Проекти оборони українських кордонів... – Р. 83.

³¹⁰ Для порівняння відсилаю до тексту Бельського: *Kronikę polksą przez Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bieksjiego, syna jego, wydaną.* – Kraków, 1597. – S. 717-719. Цитата за Околиця Ренесансу... – С. 243.

³¹¹ Wereszczyński J. Droga pewna do prędszego i snadniejszego osadzenia w ruskich krajach pustyni. – Kraków, 1590.

³¹² Wereszczyński J. Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego. – Kraków, 1858.

створити там дванадцять військово-адміністративних одиниць — полків. Єдиним обов'язком мешканців такого князівства була б оборона держави³¹³. У цьому випадку можемо говорити про унікальність проекту не лише для української політичної думки, а й для польської, адже автор був активним представником саме польської інтелектуальної та політичної еліти.

Повстання Наливайка, початок якого збігся із публікаціями Верещинського, створило яскравий і стійкий негативний образ козацтва в польському суспільстві. Знадобилося кілька десятиріч, щоб враження від повстання потьмяніли, але вони так ніколи і не зникли повністю і до бунтівних козаків ще довго застосовували слово „наливайки”.

Ідея використання низових козаків продовжувала існувати, а її відголоси іноді з'являлись у неочікуваних місцях. Так, 1600 р. була надрукована поема Симона Пекаліда „De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis libri quattuor”. Хвалебна поема була написана придворним поетом Василя-Костянтина Острозького на честь перемоги князя над козаками Кшиштофа Косинського в битві під П'яткою 1593 р. У творі міститься кілька натяків на можливість використання низових козаків для захисту від татар. Першою є думка поета, що Кш. Косинський не повинен був повставати проти князя Острозького. Натомість

*Славу здобув би він більшу і в світі відомим усюди
Став би, якщо б доторкнувся судом колись вод Бористена
Й густозарослих його берегів³¹⁴.*

Другий раз про участь козаків у битвах проти татар говорить сам Косинський, коли просить пробачення у старого князя:

*Скільки морів і земель здобули ми отим своїм луком.
...ніхота, що скіфські
Землі з тобою пройшла³¹⁵.*

Самих козаків С. Пекалід характеризує як військо, що відважно бореться з татарами і турками і не боїться нападати навіть на турецький флот.

³¹³ Верещинський Й. Війську Запорозькому пресвітлий пресвітлий виказ, як і з боку виховання, так теж вічного забезпечення на Задніпров'ї // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. — Т.ІІ. — Кн.1: XVI ст. — С. 426.

³¹⁴ Пекалід С. Острозька битва // Українські гуманісти епохи Відродження: антологія. У 2-х частинах. — К., 1995. — Ч.1. — С. 64.

³¹⁵ Пекалід С. Острозька битва... — С. 74.

Примітно, що поруч зі схвальними відгуками про діяльність низовців у тих же авторів можна знайти їх критику. Так, секретар польського короля Сигізмунда Августа Рейнольд Гейденштейн писав, що низовці „більшою мірою Польським королем ревно служать”³¹⁶, але одночасно зазначав, що „Козаки низові обтяжливими для королівства почали ставати”³¹⁷.

Незважаючи на переважно негативне ставлення польської еліти до українського козацтва, геополітична обстановка вимагала від Польської держави використання козаків, а відтак запорожці знову поверталися до суспільно-політичного дискурсу. У перших двох декадах XVII ст. позитивні характеристики українських козаків усе частіше потрапляють на сторінки публіцистичних творів.

На початку XVII ст. 1606 р. з'явилася коротенька анонімна брошура під назвою „Votum szlachcica pisane na seymiki u seym roku Pańskiego 1606”, головною метою якої було закликати учасників сеймів та сеймиків активніше розв'язувати проблему оборони України. Автор писав:

*Оборони не маємо, татари Україну плюндрують, коли хочуть, їдуть, як до себе додому. Як багато цього року християн вони продали туркам. Лише султану віддали 14 тисяч полонених як десятину. Один вірменин говорив, що в Константинополі був бунт українських полонених. ...Щоб Україна стала безпечнішою, щоб вона була в покою, поля садила і ширилася, татар треба зупинити. Чим? Жовнірами і запорозькими козаками*³¹⁸.

Щоправда, далі автор думку не розвинув, а лише нарікав на бездіяльність посполитого рушення.

Починаючи з 1613 р., козаки масово повертаються в Україну з Московської війни. Вони вимагають від королівської влади обіцяних грошей, але не отримують їх і починають робити свою звичну справу – грабувати кримське та анатолійське узбережжя. Так розпочинається період названий українською романтичною історіографією добою героїчних морських походів. Протягом кількох років запорожці у

³¹⁶ Rejnolda Hejdensztejna, sekretarza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do Roku 1594. – Petersburg, 1857. – Tom. 1. – S. 285. Цитата за Околиця Ренесансу... – С. 240.

³¹⁷ Rejnolda Hejdensztejna, sekretarza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do Roku 1594. – Petersburg, 1857. – Tom. 2. – S. 361. Цитата за Околиця Ренесансу... – С. 240.

³¹⁸ Votum szlachcica pisane na seymiki u seym roku Pańskiego 1606. – B. m. dr., 1606. – S. A2, B2.

співпраці з донськими козаками штурмом захопили і спалили такі міста, як Варна, Перекоп, Кафа, Синоп, Трапезунд, неодноразово вони палили й околиці столиці Османської імперії³¹⁹.

Не дивно, що стосунки Порти і Варшави значно погіршилися. Султан почав відкрито погрожувати Польщі війною, а кількість татарських нападів значно зросла. Протягом 1613-1618 рр. татари нападали в середньому чотири рази за рік³²⁰.

Починаючи з 1613 р., кореспонденція гетьмана Ст. Жолкевського рясніє пересторогами війни з Османською імперією. Гетьман писав королеві та шляхті, що султан не нападає на Річ Посполиту лише тому, що ще не закінчив війну в Персії і тільки-но зможе укласти мир з перським шахом, відправить усю свою армію на Польщу. Така ж оцінка зовнішньополітичних перспектив Корони набула поширення і в політичній поезії та публіцистиці того часу.

У таких обставинах влада повинна була терміново налагодити стосунки із козаччиною, адже саме на запорожців найбільше скаржився султан. Гетьман спробував це зробити силою. Інструкція 1614 р., яку передали козакам комісари під Житомиром, визначала реєстр розміром в одну тисячу осіб, суворо забороняла нападати на сусідні держави. За конституцією, запорожці повинні перебувати лише на Низу і не виходити на волості, старшого їм призначав король. Козаки прийняли умови, а сейм весною 1615 р. підтвердив їх. Але гетьман так і не досягнув бажаних результатів, напади продовжувались і небезпека війни не зникала.

1617 р. Річ Посполита впритул наблизилася до війни з Портою: війська двох держав зустрілися на Поділлі, але гетьман Ст. Жолкевський зумів уникнути війни й уклав мирну угоду з Іскандер-пашею. За місяць гетьман уклав угоду і з козацтвом. Козаки отримали три тисячі реєстру, черговий раз зобов'язалися не нападати на сусідні держави і попалити човни. Хоча козацька старшина і досягнула ряду поступок від комісарів, але угода влаштовувала далеко не всіх.

Обидві угоди з козацтвом були укладені під тиском зовнішніх обставин і виявились неефективними, а спроби силою змусити козацтво коритися зазнали провалу. Запорожці продовжили напади на Кримський ханат. Король у листах-легаціях на сеймики закликав шляхту під час роботи наступного сейму зосередитися на проблемах, пов'язаних із безпекою Речі Посполитої: якнайшвидше знайти спосіб розв'язати козацьке питання, бо саме козаків монарх звинувачував у

³¹⁹ Докл. про морські походи козаків див.: Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – Київ-Запоріжжя, 1998.

³²⁰ Horn M. Chronologia... – S. 70.

тому, що мир з Османською імперією порушено, приготувати посольство до Порту³²¹. У відповідь на це волинська шляхта в інструкції своїм послам на вальний сейм 1618 р. вказувала, що за порушення миру з турками козаків потрібно покарати, а то й знищити. На думку волинської шляхти, щоб на майбутнє убезпечити Річ Посполиту, потрібно скликати посполите рушення та укласти нову угоду з султаном³²². Менш радикальну позицію щодо козацтва мала шляхта Руського воєводства. В інструкціях на сейм вона наказувала послам ретельно радитись із представниками інших коронних воєводств та Великого князівства Литовського з питань безпеки і просила короля не залишати Руське воєводство без оборони³²³.

Одним із тих, хто часто звертався до образу українського козацтва у своїх творах, був М. Пашковський. Поет був заангажований в українські проблеми, особливо його непокоїли постійні татарські напади на Русь. Автор досить довго уникав згадок про запорожців у своїх творах. На мою думку, він не хотів дратувати цими згадками своїх благодійників, для яких писав і яким присвячував свої твори³²⁴. М. Пашковський створює (фактично ретранслює вже створений³²⁵) перелік польських учасників воєн проти турків і татар, до якого входили відомі своїм козацьким минулим князь і засновник Січі на острові Мала Хортиця Дмитро Вишневецький та відомий оборонець польських кордонів від татар Бернард Претвич. У цьому випадку автор не називає Вишневецького та Претвича козаками, адже вони були шляхтичами, але їх особистості були міцно „прив'язані” до образу козака-запорожця.

До образу козаків-запорожців М. Пашковський звернувся у другій половині 1610-х рр. У цей час козацьке питання актуалізується в суспільно-політичній думці Речі Посполитої. Таке зростання інтересу до проблеми має кілька причин. Насамперед, швидкими темпами відбувалося зростання чисельності запорожців, викристалізовувалася

³²¹ Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т.8. – С. 195-202.

³²² Архив Юго-Западной России. – К., 1861. – Ч. 2. – Т. 1. Постановления дворянских провинциальных сеймиков в Юго-Западной России (1569-1654 гг.). – С. 118-119.

³²³ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1909. – Tom XX. Lauda sejmikowe. – Tom I. Lauda wiszeńskie 1572-1648 r. – S. 164.

³²⁴ Kuran M. Poetyka i adresaci listów dedykacyjnych Marcina Paszkowskiego // Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej. – Kraków 2011, – Т. 1. – S. 363–380.

³²⁵ Пилипенко В. „Пантеон” славетних захисників Речі Посполитої (за матеріалами польських турчиків XVI – XVII ст.) // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини. – К., 2010. – С. 76.

їх соціальна організація. По-друге, козаки почали брати активну участь у міжнародних відносинах. Приєднання козаків до майже всіх військових кампаній Польщі проти Москви (Димитріади 1605-1612 рр., Смоленська війна 1609-1611 рр., похід Владислава на Москву 1617-1618 рр.) дозволило відчувати їм власну міць і необхідність для Речі Посполитої. Тому ігнорувати таку силу польська влада вже не могла. Ці процеси відбилися як у актовій документації, так і в політичній публіцистиці.

Однією з основних проблем, пов'язаних із діяльністю запорожців, були їх постійні напади на турецькі і татарські володіння та захист українських воєводств від татарської агресії. І тут також спостерігаємо подвійні стандарти Речі Посполитої у ставленні до козаків. В офіційній сеймовій документації та польсько-турецько-татарських дипломатичних відносинах запорожці категорично засуджувалися Варшавою за походи на Крим, але одночасно замовчувалося, що вони були реальними оборонцями України. Натомість у політичній публіцистиці акцент був зроблений саме на останньому пункті.

За спостереженням польського історик Владислава Серчика, на початку XVII ст. існувало два шляхи розвитку відносин між козацтвом і Коронаю. Перший – досягнути угоди на принципах рівноправних партнерів. Такий розвиток подій був абсолютно неприйнятний для шляхетської держави. Це означало, що козацтво слід було визнати окремим станом, надати йому певні права та привілеї. Створення нового соціального стану в державі могло порушити суспільний спокій (*spokój społeczny*), який так цінувала шляхта. Другий – придушувати будь-які прояви самостійності козацтва³²⁶. Польська держава стала на другий шлях, але так і не змогла його послідовно реалізувати.

У пізніх творах М. Пашковський почав згадувати про козаків як про захисників Вітчизни. У вірші „Rozmowa Kozaka Zaporoskiego z Perskim Goncem...” (1618 р.) він підтримав ідею створення польсько-перської коаліції проти Османської імперії та відвів ледь не головну роль у цій коаліції козакам. Загалом, поет позитивно характеризує запорожців. Показовими в цьому контексті є рядки:

*Приводжу двох мужів вам лицарського стану
Я – козака з персом, що річ веде знадну,
Із ними в'язня з Турок, втікача-бідака,
Він на Поділля з ними зустрівся був якось*³²⁷.

³²⁶ Серчик В. Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XVI-XVII веках. – М., 1979. – С. 180.

³²⁷ Шевчук В. „Розмова козака запорозького з перським гінцем” Мартина Пашковського і її історичний контекст // Пам'ять століть. – 1997. – № 3. – С. 47.

Козака-запорожця названо мужем лицарського стану, що означає визнання автором шляхетства за низовцями. Звісно, поет навряд чи повністю урівняв родовиту шляхту та вчорашніх козаків-банітів, але за родом діяльності козаки були зараховані автором до „людей зброї” – *bellatores* чи шляхти. Цікаво, що в цей час козацька еліта за інтелектуальної підтримки православного духовенства активно почала позиціювати козацтво як шляхетський стан³²⁸. У вірші автор також хвалить козаків за мужність:

*...та й пану своєму
Скажу про вашу мужність і іншим будь-кому*³²⁹.

Іншим твором, у якому М. Пашковський звертався до образу козаків, є „*Dzieje tureckie i utarczki kozackie z Tataru*” (1615 р.). Уже в самій назві вказано основний рід діяльності низовців – сутички з татарами. Але далі кількох згадок про козаків справа не пішла. Щоправда, запорожці названі „хоробрими юнаками”, але не більше.

Зі зміною геополітичної ситуації, коли 1618 р. запорожці фактично врятували королевича Владислава під Москвою, а 1620 р. військо Речі Посполитої було повністю знищено турками на Цецорських полях, учорашні злочинці і „лотри” перетворилися на бажаних союзників для Варшави. На це відреагував і Пашковський. 1620 р. „по свіжих слідах” Цецорської битви поет написав твір „*Bitwy znamienie... W roku teraznieyszym 1620*”. У вірші відбита зміна ставлення не лише автора, а й суспільства до козаків. Загалом текст присвячений поразці польського війська та наступному татарському нападі на Поділля. Але остання частина тексту „Свіжі новини з України” була присвячена запорожцям. Поет прозою (а решта твору має віршовану форму) описав козацькі напади на турецькі міста, їх руйнування. Ці напади були відповіддю козаків-запорожців на татарський погром на Поділлі. За свідченнями автора, козаки зруйнували сім турецьких міст: Тягиню, Сороки, Кілію, Очаків, Бендери, Мендере і Білгород, – захопили скарб та звільнили християнських невільників. Автор просить Бога допомогти запорожцям у їх прагненні знищити Стамбул та всіх бусурман. Аналізуючи цей коротенький уривок твору, можна зробити цікаві висновки. Перш за все, автор робить наголос саме на „Свіжих новинах з України”, адже вони різняться від основної частини вірша, написані прозою та, маючи інше емоційне забарвлення, різко контрастують із трагічним пафосом

³²⁸ Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – С. 224-229.

³²⁹ Шевчук В. „Розмова козака запорозького з перським гінцем”... – С. 49.

основної частини. По-друге, описуючи козацькі напади на турецькі міста, автор не характеризував їх як негативне явище. Навпаки, намагався написати про це позитивно. Зрештою, наприкінці твору М. Пашковський закликає Бога допомогти запорожцям³³⁰.

Чи не найцікавішим прокозацьким твором початку XVII ст. є „O Kozakach, jeśli ich znieść czy nie: Diskurs” (1618 р.) Кшиштофа Пальчовського. Цей твір для польської публіцистики того часу є унікальним, адже він повністю присвячений одній темі – запорожцям.

Твір був адресований послам на сейм 1618 р. Автор намагається з'ясувати питання, чи потрібні Польщі запорозькі козаки, і що з ними робити. На сторінках „Дискурсу” він демонструє добру обізнаність як із всесвітньою історією, так і з історією польсько-татарсько-турецького протистояння. Перераховуючи мирні угоди, укладені між Річчю Посполитою та Кримським ханатом і Османською імперією, Пальчовський зазначає, що жодна з них не була дотримана і татарські напади все одно тривали. На думку Пальчовського, татар не стримати мирними угодами, адже їхні обіцянки „можна писати по воді і вітру”³³¹. Зважаючи на ненадійність південних сусідів, письменник вважає, що краще мати на кордоні надійних козаків. В існуванні останніх автор бачить незаперечну користь, адже вони звільняють невольників-християн із турецького ярма, завдають великих збитків, нападаючи на турецькі і татарські міста і фортеці. Автор стверджує, що козацтво стало надійним охоронцем прикордонних територій і татари не лише не спустошують внутрішні райони східних воєводств, а навіть не кочують поряд із українськими землями. Слід зазначити, що останнє твердження є явним перебільшенням, що виникло через симпатії автора до козаків. За підрахунками М. Хорна, у період з 1600 по 1647 рр. татари нападали на Річ Посполиту щонайменше 63 рази³³².

У своїх роздумах Кш. Пальчовський керується трьома критеріями, яких, на його думку, повинні дотримуватися всі, вирішуючи будь-яку справу. Ці критерії: почесне, корисне та можливе. Автор доходить висновку, що знищення козаків є неприпустимим з огляду на означені критерії.

По-перше, знищувати своїх співвітчизників на вимогу ворогів, до того ж мусульман, непочесно. Як відомо, зазначає Пальчовський,

³³⁰ Paszkowski M. Bitwy znamienie... – S. C2V.

³³¹ Palczewski Ksz. O Kozakach, jeśli ich znieść czy nie: Diskvrs. – Kraków, 1618. – S. A4V.

³³² Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej... – S. 69.

умови диктує переможець, а Османська імперія не здобувала жодних перемог над Річчю Посполитою. У тоні турецьких вимог до Речі Посполитої автор убачає образу. По-друге, знищення козаків є некорисним, адже вони виступають надійними захисниками Корони від агресії з боку татар і турків. По-третє, таке знищення є неможливим, бо чисельність козаків занадто велика, щоб їх можна було знищити просто так. На думку автора, не зможе цього зробити й Османська імперія, бо тоді їй доведеться вести війну на два фронти: проти Речі Посполитої та проти козаків³³³.

Кш. Пальчовський пропонує співпрацювати з козаками на чітко визначених умовах: гетьмана козакам призначає король; гетьман разом зі своїми ротмістрами присягає королеві на вірну службу; Військо Запорозьке не повинно нічого робити самостійно без відома короля чи сейму. Автор не конкретизував спосіб призначення ротмістрів, тож припускаю, що їх повинен був призначати або король, або гетьман. Фінансову сторону співпраці із запорожцями Кш. Пальчовський пропонував вирішити просто – віддати козакам ті гроші, що уряд щороку має відсилати до Кримського ханату як упоминки.

Умови, на яких пропонував співпрацювати із козацтвом Кш. Пальчовський, були традиційними. Приблизно такі ж вимоги висував козакам на всіх переговорах і коронний гетьман Ст. Жолкевський. Вони ж лунали майже на кожному сеймі від шляхти. Проте такі вимоги були абсолютно неприйнятні для козацтва. Отримати гетьмана і старшину, призначених королем, означало втратити свободу дій на кордоні й у волостях, відмовитися від принципу виборності козацької старшини. Такі умови не призвели б до бажаного результату.

Робота Кш. Пальчовського могла загубитися з-поміж інших „дискурсів”, „діалогів” і „побудок”, якби не відмінне від більшості польської шляхти ставлення до козацтва. Автор навіть не намагався приховати позитивної оцінки діяльності козаків на постійно небезпечному і найменш захищеному південно-східному кордоні Речі Посполитої. Фактично він запропонував польській шляхті змінити своє ставлення до запорожців. Традиційно шляхта і магнати характеризували козаків як злочинців, що живуть із грабунку, нікому не підкоряються і визнають лише силу. А Кш. Пальчовський запропонував використовувати козаків на військовій службі та формально узаконити вже наявний стан речей, адже козацтво і без дозволу короля несло прикордонну службу. Розмірковуючи над причинами виникнення,

³³³ Palczewski Ksz. O Kozakach... – S. B2V, B.

зростання козацтва та фатальними наслідками козацької діяльності для Польщі, польський історик Владислав Томкевич (Władysław Tomkiewicz) писав, що наприкінці XVI – на початку XVII ст. слід було створити умови, за яких козаки відчули б себе громадянами держави, прив'язаними до неї і зацікавленими в її майбутньому, але шляхетський егоїзм та некомпетентність у питаннях державної політики не дозволили реалізувати ці проекти³³⁴.

Важко однозначно твердити, що автор „Дискурсу” саме так розумів роль українською козацтва в Польсько-Литовській державі та передбачав майбутню національно-визвольну війну українською народу під проводом козацтва, але, безсумнівно, він закликав шляхту не бути байдужою до нагальних питань державного життя, у тому числі пов'язаних із запорожцями, і вирішити їх якнайшвидше.

У цьому контексті цікаво порівняти умови співпраці з козаками, які пропонував Кш. Пальчовський, з умовами, нав'язаними запорожцям Ст. Жолкевським, та проектами убезпечення кордону, що висувала шляхта на сеймиках і сеймах. Зазвичай найактивнішими у розв'язанні питань, пов'язаних з кордоном і татарською агресією, були шляхтичі прикордонних українських воєводств (вони найбільше потерпали від цієї агресії), саме прикордонна шляхта найчастіше пропонували іншим воєводствам співпрацю. Якщо узагальнити шляхетські пропозиції, висунуті на сеймах, і створити умовний план дій, то він матиме такий вигляд: створити спеціальну скарбницю для потреб оборони; іноді пропонували брати кошти на утримання такого війська з упоминок, що Корона постійно платить хану; для оборони кордону використовувати кварцяне військо разом з реєстровим козацьким військом; стаціонувати жовнірів на Україні; відремонтувати прикордонні фортеці. Слід окремо зазначити, що про співпрацю з низовим козацтвом (Військом Запорозьким) шляхетські послы взагалі не згадували, називаючи їх злодіями (*łotramy*) та вимагаючи їх покарання, а іноді й знищення.

У сеймовій конституції 1618 р. „Про козаків” зазначалося, що козаки своїми нападами на сусідні держави порушують угоди, які були укладені, відтак напади слід припинити. Саме тому до козаків буде відправлений гетьман із військом і комісарами, які встановлять „добрий порядок” для низовців. Сеймова конституція забороняла козакам нападати на сусідні держави, виходити в Чорне море, для них королем призначався старший, якого запорожці повинні слухатися. Гетьман повинен слідкувати за дотриманням козаками конституції і, у

³³⁴ Tomkiewicz Wł. *Kozaczyzna ukraińska*. – Lwów, 1939. – S. 30-31.

разі порушень, діяти проти запорожців як проти ворогів держави³³⁵. Насправді ж, як зазначає Я. Середика, ця конституція була написана, аби справити добре враження на султанового посла, який прибув на сейм зі скаргою на козаків³³⁶.

Ставлення Кш. Пальчовського до козаків, яке він озвучив у „Дискурсі”, набуло певного поширення в інтелектуальному середовищі Речі Посполитої початку XVII ст. Шимон Старовольський охарактеризував твір Кш. Пальчовського як „слушну річ, у наших нещасних часах потрібну”³³⁷.

Уже згадуваний анонімний твір „Votum” демонструє зміни у ставленні до козацтва, принаймні, якоїсь частини польської еліти. З одного боку, це – типовий проект, яких у польській публіцистиці було багато, з іншого, – у ньому відбилися зміни ставлення шляхти до запорожців, адже автор закликає заохочувати їх до нападів на турків, „...лише їм потрібно дати зо 20 тисяч [злотих – П.В.] на човни, щоб їх якнайбільше приєдналось і йшли якнайдалі під Константинополь...”³³⁸.

Таким чином, від кінця XVI ст. до Хотинської війни у польському інтелектуальному середовищі фіксуємо поступове наростання інтересу до козацтва, що знайшло вираження в позитивних оцінках його діяльності та закликах до співпраці із запорожцями. Щоправда, така позиція не була і не могла бути домінуючою, адже шляхта й надалі продовжувала ставитися до козаків як до злочинців. Об’єктивною причиною посилення інтересу до низовців стало зацікавлення держави в козаках як у дешевому та якісному війську та власне оборонна діяльність самих козаків на степовому кордоні Речі Посполитої.

Ситуація докорінно змінилася після Хотинської війни, у якій козацьке військо зарекомендувало себе як високопрофесійне. Після Хотина вже ніхто не сумнівався в бойових якостях запорожців, а тому навіть інтелектуали найвищого рівня почали закликати до співпраці з ними.

На хвилі патріотичного піднесення після Хотинської перемоги з’явилася значна кількість творів із закликами остаточно добити ворога. Зазвичай такі твори мали форму побудок, були коротенькими, неінформативними та досить шаблонними. Їх автори пропонували польській шляхті об’єднатись із союзниками та завершити почату

³³⁵ Volumina Legum. – Petersburg, 1859. – T. III. – S. 157.

³³⁶ Seredyka J. Sejm z 1618 r. – Opole, 1987. – S. 181.

³³⁷ Starowolski Sz. Pobudka abo rada na zniesienie Tatarow perekopskich. – Kraków, 1858. – S. 3.

³³⁸ Votum. BOZ 855. – k. 346-349V.

справу. У контексті поставленого питання для мене важливо, що ці агітатори не лише не ігнорували запорожців, а й називали їх захисниками і оборонцями Польщі. Так, автор анонімного твору „Perspektiwa na upatrzenie sposobów woïowania krajów nieprzyjaciół Krzyża Świętego, y nawalenia snadnego tyranstwa pogańskiego” (1622 р.) прямо говорив, що польські війська не охороняють кордон держави і

...татари від нас не чують жодної загрози, лише козаки їх біля Чорного моря трохи шарпають, і татари на них трохи оглядаються.

Але в іншому місці автор указує, що татари козаків „як вогню бояться”:

...коли починається місяць жовтень, коли холодно, дощі і вітри панують, знову вони [татари – П.В.] до своїх улусів, як до вуликів, повертаються. У цей час запорозькі козаки, що влітку, як і восени Дніпром на малих чайках переїжджають, ...несподівано і з великою шкодою на них нападають³³⁹.

Шимон Старовольський в історико-географічному нарисі „Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego” (1632 р.) писав, що козаки йдуть на турків і татар за наказом короля чи за власною ініціативою і не беруть за це гроші, компенсуючи власні витрати винятково з військових трофеїв. За старим звичаєм, вони ходять на татар пішо або на турків – морем. Їх чисельність, за даними історика, досягає 40 тисяч у літній сезон. На зиму майже всі вони повертаються додому і лише маленька частка залишається „стерегти острови від варварів”³⁴⁰. І все відбувається на фоні того, що на кордоні Русі „мало загонів стоїть... на сторожі перед татарами”³⁴¹. Тому письменник пропонував відсилати до козаків молодь з усієї країни, щоб учитися „військового мистецтва”³⁴².

Про використання запорозьких козаків для оборони держави, але вже від Московського царства, писав у своєму трактаті „De bello Moscovitio” Юрій Немирич. Автор звертає увагу, що у війнах Речі Посполитої можна використати

...численні пограбовані юрби людей поблизу Дніпра і Буга, які терпляче, наче ні до чого нездатні і безправні, переносять життя, пов'язане з розбійними нападами і спустошенням.

³³⁹ Perspektiwa na upatrzenie sposobów woïowania krajów nieprzyjaciół Krzyża Świętego, y nawalenia snadnego tyranstwa pogańskiego. – Poznań, 1622. – S. DV, C3V.

³⁴⁰ Starowolski Sz. Polska albo opisanie... – S. 97.

³⁴¹ Starowolski Sz. Polska albo opisanie... – S. 141.

³⁴² Starowolski Sz. Polska albo opisanie... – S. 145.

Мені видається, у цьому конкретному випадку автор мав на увазі показаний люд польсько-татарського прикордоння, але не відкидав можливості співпраці з козацтвом, що вже давно засвідчило свою боєздатність. „Придасться і козацька сила, що допомагає регулярному війську в боротьбі проти наскоків татар”. На думку автора, „це було б підтримкою не гіршої якості за вишколене військо”³⁴³. Ю. Немирич пропонував розмістити такі „юрмиська” по провінціях в укріплених місцях. Міста мали самі потурбуватися про власну оборону. Власне кажучи, це повинно було забезпечити постійну надійну систему оборони кордонів держави.

Чим ближче до „десятиліття золотого спокою”, тим рідше з’являлися твори, присвячені турецькій проблемі й обороні українських земель від татар. А з ними зникали із суспільного дискурсу і рефлексії на тему можливого використання запорозьких козаків у такій діяльності. Поодинокі згадки на цю тему можна знайти ще в кількох творах. Наприклад, у вірші „Otucha na pogany wszystkim potentatom Chrześcianskim” (1637 р.) Валеріана Пьонтковського (Walerian Piątkowski). Автор припускає можливість підсилити польське військо козаками, адже

*Шкодять їм [туркам – П.В.] насправді вторгнення козаків,
лицарських юнаків, на море*³⁴⁴.

Позитивно про діяльність запорожців відгукувався і батько майбутнього польського короля Яна III Собеського Якуб Собеський у відомому щоденнику Хотинської війни³⁴⁵.

То ж незважаючи на усталений стереотип про винятково негативне сприйняття запорозького козацтва польською шляхтою та інтелектуальною елітою, можна твердити, що в політичній думці Речі Посполитої кінця XVI – першої половини XVII ст. існував і більш „прагматичний” напрямок. Його представники не виключали можливості активної співпраці з низовим козацтвом. Сферою діяльності козаків мав стати захист південно-східного кордону Речі Посполитої та, у випадку необхідності, війна проти турків. Але монарх та найвищі урядники не дослухалися до порад інтелектуалів і не виробили довготривалої програми співпраці з козацтвом.

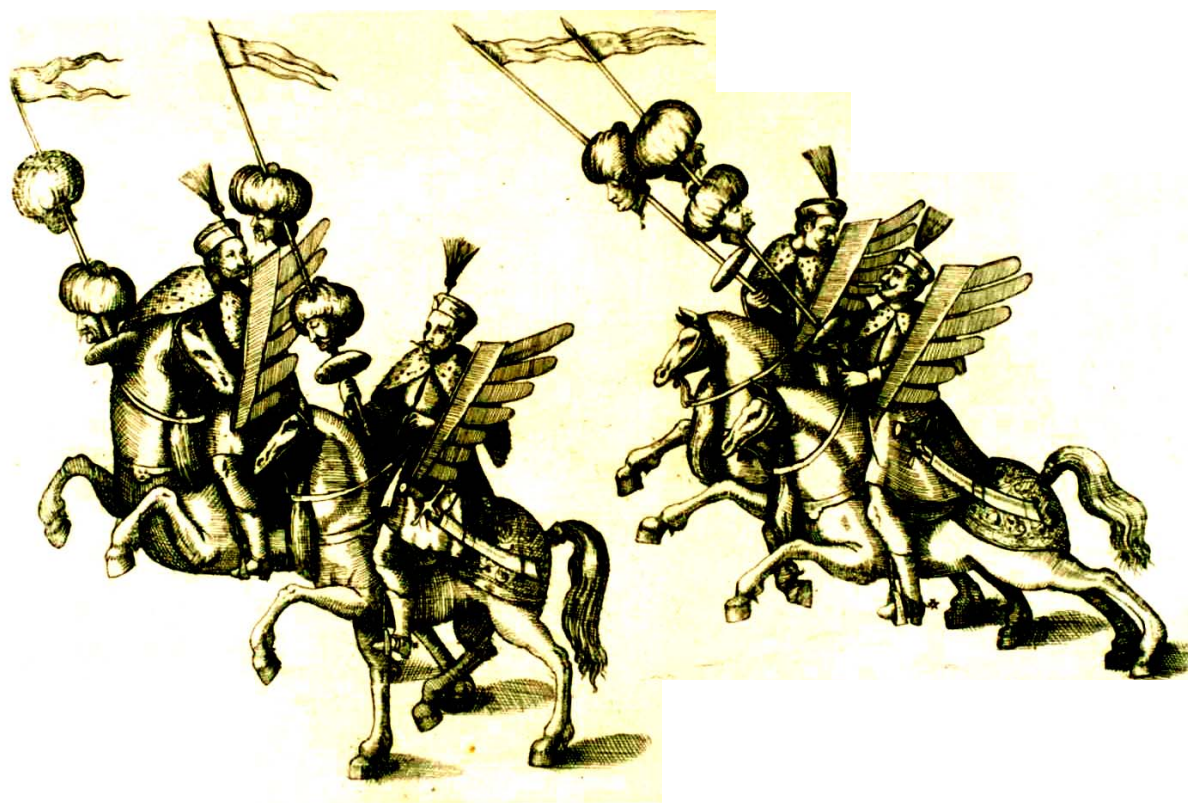
³⁴³ Немирич Ю. Роздуми про війну з московітами // Хроніка-2000. – 1995. – №1. – С. 139.

³⁴⁴ Piątkowski. Otucha na pogany... – S. A4V.

³⁴⁵ Jakóba Sobieskiego, pamiętnik wojny chocimskiej, xiąg troje... – S. 43. Цитата за Околиця Ренесансу... – С. 263.

Розділ VIII

Царська школа на українських землях

Ідея лицарської школи з'явилась у суспільно-політичній думці Речі Посполитої в середині XVI ст. На мою думку, час її появи не випадковий. По-перше, незадовго перед цим польська шляхта здобула важливу перемогу в політичній боротьбі з магнатами і закріпила свої виняткові права на управління державою. По-друге, у середині XVI ст. стало очевидним, що старий король Сигізмунд Август не залишить нащадків і державі доведеться перебудовуватися після його смерті. А це значно посилює стану консолідацію шляхти і спровокувало активне доосмислення/ переосмислення ролі та функцій шляхти у польському суспільстві. По-третє, ставала все очевиднішою низька боездатність шляхетського війська – посполитого рушення. Додаткової актуальності ідеї лицарської школи додавала постійна татарська небезпека, що нависла над українськими землями у складі Польського королівства/ Речі Посполитої.

Простим і очевидним способом оборони від татарських нападів видавалася побудова на південно-східному прикордонні (на Поділлі) мережі фортець. Оскільки принаймні два приклади активного функціонування такої оборонної лінії польським інтелектуалам були відомі. Перший – *limes* – мережа фортець на окраїнах Римської імперії (найближчою географічно була лінія в Дакії). Другий – засічна лінія Московії на південно-західних кордонах.

У польських політичних реаліях середини XVI ст. створення такої оборонної лінії було надважким завданням, адже вимагало призначення шляхтою нових податків на побудову фортець. Замість цього шляхта вирішила перекласти всі турботи про оборону південно-східного кордону на плечі монарха і закріпила цей обов'язок у *pacta conventa* – угоді, яку новообраний король, починаючи від Генріха Валуа, укладав із шляхетським загалом.

За таких обставин польські інтелектуали почали шукати вихід, який міг би узгодити нехіть шляхти до військової служби і війни та обов'язок шляхетського стану ставати до війська в часи небезпеки і захищати свою державу. Виходом могла стати ідея лицарської школи, що виникла в середині XVI ст. у польській політичній публіцистиці. Уважають, що автором ідеї був Станіслав Оріховський-Роксолан, який писав про неї у промовах „Про турецьку загрозу” та „Напученні королеві польському Сигізмунду-Августу”. Створення на українських землях лицарської школи для шляхетської молоді в Оріховського було

нерозривно пов'язано із нагальною потребою оборони цих країв від татарсько-турецької загрози. „Відбудуй її [Україну – П.В.] і порятуй мешканців, які уникли ворожого меча”³⁴⁶, – закликає автор короля. Саму ж Україну (у Оріховського – Русь) автор називає гімназією справжньої доблесті³⁴⁷.

Роксолан пропонував розділити всі воєводства на кілька частин, щоб вони почергово несли сторожову службу на кордоні. Така схема, на думку автора, матиме, окрім ефективного захисту держави, відразу кілька переваг. По-перше, посполиті люди відпочинуть від податків. По-друге, молодь призвичаїться до військової служби і буде утримуватися від крайніх розкошів. Батьки завжди будуть уважно добирати для своїх дітей коней, зброю та слуг. Зрештою, військова амуніція завжди буде знаходитись вдома у шляхти, адже вони „певні будуть, що через три чи там чотири роки згідно з чергою повернуться до них служба”³⁴⁸. На цьому пропозиції Оріховського закінчуються. Надалі автор лише повторює заклики до монарха про необхідність оборони Русі. Про лицарську школу як таку Оріховський не пише, але дослідник давньої української літератури Валерій Шевчук бачить у „Напученні” „чи не перший у XVI ст. проект державного піднесення України під керівництвом просвіченого польського монарха”³⁴⁹. На мою думку, таке твердження є перебільшенням, адже Роксолан нічого не писав, принаймні в „Напученні”, про відновлення української державності в будь-якій формі. У фокусі уваги автора була лише оборона краю.

Представниками цього напрямку в розумінні лицарської школи були львівський архієпископ Ян Димітр Соліковський³⁵⁰, поети Мартин Пашковський³⁵¹ та Войцех Кіцький. Усі вони належали до різних інтелектуальних кіл: Соліковський – представник політичної еліти держави, один з найвищих сановників Речі Посполитої; Пашковський – малопольський поет, який працював у Кракові і багато писав про небезпеку від татар і турків; Кіцький – представник добромільського

³⁴⁶ Оріховський С. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу // Українські гуманісти епохи Відродження: антологія. У 2-х ч. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 25.

³⁴⁷ Оріховський С. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу... – С. 31.

³⁴⁸ Оріховський С. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу... – С. 32-33.

³⁴⁹ Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI-XVIII ст. – К., 2007. – Книга 1. – С. 133.

³⁵⁰ Kotarski E. Publicystyka Jana Dymitra Solikowskiego. – Toruń, 1970. – 197 s.

³⁵¹ Kuran M. Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. – Łódź, 2012. – 664 s.

культурного кола Яна Щасного Гербурта. Усіх їх об'єднувала турбота про Україну, хоча й кожного з різних позицій. Усі вони популяризували ідеєю лицарської школи. Але жоден із них не писав про школу як про організацію із окремою структурою та своїми правилами. Для них лицарська школа, як мені видається, була лише образом, який використовували, щоб критикувати недієву оборонну систему Речі Посполитої та небажання шляхти йти до посполитого рушення. Соліковський писав: „рушення не всім подобається і іноді є навіть небезпечним”, але „наша шляхетська повинність – захищати Річ Посполиту”³⁵². Саме тому шляхта повинна служити. Так вона зможе виконувати шляхетську повинність, оскільки, що, на переконання автора, „більше молоді шляхти було вбито при кухлі, ніж у військових виправах”. Автор анонімного твору „Votum” вважає, що Україна буде „лицарською школою” для шляхти. Про службу у війську як про лицарську школу писав Пашковський³⁵³ та Кіцький.

Значно більше уваги реформуванню армії і створенню „лицарської школи”, хоча й не використовував такої назви, надав у трактаті „De Republica emendanda” Анджей Фрич Моджевський. Свої роздуми автор почав із твердження, що посполите рушення – загальне ополчення – є недієвим, а оборона держави – ненадійна. Щоб запобігти цьому, слід почати з підготовки молодих шляхтичів до війська. Молодь не повинна сидіти без діла, її потрібно готувати до служби. Організовувати і керувати за цим процесом повинні досвідчені військові, що їх будуть наймати за публічні кошти. Молоді шляхтичі повинні виконувати значну кількість фізичних вправ. Окрім цього, майбутні вояки повинні навчитися користуватися різними видами зброї, освоїти основи стратегії і тактики ведення війни. Цілий розділ третьої книги автор присвятування опису знань і умінь, які повинна набути молодь за час підготовки. Своєрідною демонстрацією набутих умінь мали стати військові ігри, на яких шляхетські сини змогли б показати все, чого навчилися. Найкращих у іграх повинен нагороджувати воєвода.

Таким чином, уже на самому початку існування ідеї лицарської школи намітилися два способи її розуміння. Перший напрямок представляв Ст. Оріховський, який писав про Україну-Русь як про гімназію доблесті. Я вважаю, що в цьому випадку ми маємо справу

³⁵² Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego, o założeniu skarbu rzeczypospolitej i o obronie krajów ruskich, napisane od autora roku 1589. a teraz między ludzi podane. Kraków 1596. – Kraków, 1859. – S. 9.

³⁵³ [Zadora]. Traktat de offensive bello: abo Uprzejme zuczliwe Wiernego Polaka do wŹech Obywatelów Koronnych podanie do Rządu y gotowey potężności w Rzeczypospolitej. – B. m. dr., 1613.

лише із розумінням військової справи як лицарської, яку повинні виконувати лише шляхтичі. У такому разі будь-яке військо є гімназією доблесті і лицарською школою. А те, що в Оріховського такою школою є Україна-Русь, то це виникало з патріотичних настроїв автора, якого насправді щиро турбувала доля рідного краю. Другий напрямок представляв А. Моджевський, для якого лицарська школа – публічна організація, яка має чітку структуру, утримується за державний кошт, контролюється державою і виконує важливу функцію з підготування молодого покоління шляхи до військової служби. А розташовуватися школа повинна на найбільш загрозованих землях Польського королівства – на Русі. Через усю польську політичну публіцистику середини XVI – середини XVII ст., присвячену військовим справам, можна простежити визначені два мотиви.

Ідеї лицарської школи виринали в різних формах у творах багатьох письменників. Зазвичай згадки про школу межували із критикою посполитого рушення. Так, Станіслав Сарніцький альтернативою рушенню вважав постійне зтяжне (професійне наймане) військо, пропонував відмовитися від використання посполитого рушення і виступив із пропозицією сталої військової повинності для шляхти. У цьому контексті автор уважав, що шляхту слід використовувати в обороні, а від рушення відмовитися. Тому у своєму трактаті Ст. Сарніцький звертав особливу увагу на військове підготування молоді шляхти, на запровадження школи верхової їзди, фізичної муштри, навчання плавання. У цьому простежується спільність його поглядів з проектами Моджевського³⁵⁴.

Але справжнім апологетом заснування лицарської школи на українських землях став Юзеф Верещинський. Його багаточисельні проекти користуються великою популярністю серед українських та польських істориків. Його називають утопістом, мрійником, йому навіть приписують авторство проектів відновлення української державності³⁵⁵. Київський владика написав кілька творів на згадану тему, у яких розвивав ідеї адміністративно-територіальної організації українських воєводств з метою покращити оборону Речі Посполитої. Найповніше ідея лицарської школи розкрита автором у творі „Publika” (1594 р.). Верещинський пропонує створити „на Україні колегіум лицарський, тобто лицарську школу для милого потомства свого

³⁵⁴ Sikorski J. Księgi hetmańskie Stanisława Sarnickiego na tle piśmiennictwa wojkowego w Polsce XVI wieku // Studia i materiały do historii wojskowości. – 1966. – T. XII. – S. 47.

³⁵⁵ Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI-XVIII ст... – С. 160.

шляхетної крові”³⁵⁶, до якої б з’їжджалася шляхетська молодь з усієї Речі Посполитої.

*Перешкоджаючи тому, щоб з молодих літ вдома марно не сиділи, ...але в такій шляхетній школі лицарській і Речі Посполитій корисній свої молоді літа проводили*³⁵⁷.

На думку єпископа, такої молоді у школі мало бути не менше 10 тисяч (порівну гусарів і козаків), але на випадок крайньої потреби, він погоджується на п’ятитисячне. Жити вони повинні „не на краківській бруківці, а в диких полях, під небом замість даху”³⁵⁸. Автор просто засипає читача пропозиціями щодо наповнення школи: це і молоді шляхтичі, і місцеве населення, яке буде служити тут за визначену плату, і вибраницьке військо.

Основним завданням школи буде захист Речі Посполитої від татар, турків і Московії. Новим, у порівнянні з іншими авторами, є те, що Верещинський пропонував за допомогою школи реалізовувати експансіоністські проекти і взяти під контроль Дунай³⁵⁹.

Верещинський усіляко підкреслює, що така організація мала слугувати школою для молоді, а не просто способом оборони кордонів від татар. Саме в порівнянні з університетом автор пояснює її структуру. Так, замість керівника канцелярії (*supremum cancellarium academiae*) слід призначити великого коронного гетьмана, замість ректора – польного гетьмана, замість деканів – полковників, замість старших у бурсах – ротмістрів, замість докторів – поручиків, замість бакалаврів будуть десятники, також у школі будуть обозні, підскарбії з шафарями, польний писар, стражник, судді та палач³⁶⁰. Таким чином, єпископ вимальовує жорстку ієрархізовану структуру військового типу. Зрештою, такою і має бути військова школа.

Обслуговувати школи мали б бути селяни:

*...за ту роботу, або краще прислугу свою, не лише ласку Його Королівської Милості завжди можуть здобути, але й те, що є найвищим за усі скарги... – до клейнодів лицарських, як і ми від своїх предків, досягнутися можуть*³⁶¹.

То ж лицарська школа постає не закритою кастовою організацією, а має шляхи поповнення представниками нешляхетських станів.

³⁵⁶ Wereszczyński J. Publika // Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego. – Kraków, 1858. – S. 3.

³⁵⁷ Wereszczyński J. Publika... – S. 5.

³⁵⁸ Wereszczyński J. Publika... – S. 3.

³⁵⁹ Wereszczyński J. Publika... – S. 26.

³⁶⁰ Wereszczyński J. Publika... – S. 6.

³⁶¹ Wereszczyński J. Publika... – S. 11.

Автор детально описав шляхи фінансування „лицарської школи” і війська при ній. Але головною ідеєю твору було створення на Задніпров'ї лицарського ордену Хрестоносців, за прикладом мальтійських лицарів. Цей орден мав бути надійним щитом Польщі. У такому ордені сам Верещинський погодився доживати свої дні³⁶².

Проекти Верещинського розвивав Пьотр Грабовський. У своєму творі „Zdanie syna koronnego” автор повторив ідею лицарської школи для молоді шляхти. Згідно з пропозицією священника, шляхтичі, які не досягли 30-літнього віку, повинні відбувати службу на українських територіях, зокрема на Поділлі. Таким способом прикордоння можна обороняти без витрати коштів зі скарбниці, а лише своїми силами³⁶³.

Можна припустити, що Верещинський зі своїми проектами лицарської школи набув певної популярності в середовищі польської шляхти, адже більше ніж за десять років після публікації „Publika” на його авторитет покликався анонімний автор коротенької брошури „Votum szlachcica pisane na seymiki u seym rokx Pańskiego 1606”. Критикуючи посполите рушення за неефективність, анонім черговий раз озвучив пропозиції, які вже „висіли в повітрі”: закласти військову скарбницю в кожному воєводстві, не відсилати щорічний податок до Риму, а використовувати його на оборону. Автор покликався на твори Верещинського і закликав створити лицарську школу для шляхетської молоді, яка б теж захищала державу від татар³⁶⁴.

Окресливши підходи до розуміння лицарської школи в польській суспільно-політичній думці, спробую дати відповідь на питання про коріння цієї ідеї. На мою думку, ідея створити спеціальну організацію для підготування молодих шляхтичів до служби у війську була модифікацією афінської ефебії – спеціальної військово-освітньої установи для молоді, що готувала юнаків до дорослого життя. Звісно, соціальні та військові реалії середини XVI ст. змушували польських інтелектуалів шукати вихід із майже патової ситуації у справі оборони держави. Лицарська школа була способом і захистити державу, і виконати шляхетський обов'язок, і підготувати молодих вояків. Таким чином, вона могла виконувати важливу соціальну функцію, адже давала можливість шляхті продемонструвати своє шляхетство, і мала б велике військове значення. Окрім того, ідея школи була „освячена”

³⁶² Wereszczyński J. Publika... – S. 15.

³⁶³ Grabowski P. Zdanie syna koronnego o pięciu rzeczach rzeczp. polskiej należących. – Kraków, 1858. – 109 s.

³⁶⁴ Votum szlachcica pisane na seymiki u seym rokx Pańskiego 1606. – B. m. dr., 1606.

античною традицією, що в культурному середовищі Ренесансу улегітимлювало її існування.

Традиції афінської ефебії були відомі в Польському королівстві, адже найповніше вони описані Аристотелем у „Афінській поліції” та Ксенофонтом у „Кіропедії” (Виховання Кіра). Порівняння устрою лицарської школи у проектах публіцистів та того, що відоме про ефебію, розкриває ще більше спільних сторін обох установ. Насамперед, ефебія і школа були влаштовані для молоді. Для законнонародженого громадянина Афінської республіки участь у ефебії була обов’язковою умовою отримання ним усіх громадянських прав – своєрідною ініціацією, переходом від стану ефебів (юнаків) до стану повноправних громадян. Польські публіцисти хотіли, щоб шляхетська молодь, що не пройшла служби в лицарській школі, теж була обмежена у своїх правах – пропонувалося заборонити їм одружуватися. Зближувало ефебію та школу і тривалість служби – по 2 роки. Ще однією спільною рисою був офіційний характер служби в обох установах: їх влаштовувала держава за власні кошти і вона ж платила вчителям (наставникам), які там працювали. Аристотель детально описує функції керівників ефебії та оплату їх праці³⁶⁵. Натомість Моджевський лише зазначає, що керувати школою повинні досвідчені жовніри. У проектах польських публіцистів досить детально були описані навички і вміння, якими повинні оволодіти молоді шляхтичі. Це – використання різних видів зброї, верхова їзда, основи тактики та стратегії ведення бойових дій тощо. Для навчання запрошували різних учителів. Схожий набір предметів був у ефебів, але давні греки вчили ще філософію. Набір „навчальних предметів” у школі має суто практичний вигляд, тому твердити, що польські письменники списали його в Аристотеля чи Ксенофонта, буде перебільшенням. Але не помітити схожості неможливо. У лицарській школі, як і в ефебії, постійно повинні були влаштовуватися змагання між її учасниками³⁶⁶, а найкращих, на думку Моджевського, мав нагороджувати воєвода. До „програми” підготовки шляхетської молоді, за задумом А. Моджевського, повинні входити, найперше, фізичні вправи. Окрім цього, майбутні вояки повинні навчитися користуватися різними видами зброї, освоїти основи стратегії і тактики ведення війни. На таких іграх повинен бути присутнім воєвода, щоб краще знати, якими силами він диспонує, та нагороджувати найкращих. Автор пише:

³⁶⁵ Аристотель. Афінська поліція. – 42, 3.

³⁶⁶ Аристотель. Афінська поліція. – 42, 4; Ксенофонт. Кіропедія. – М., 1976. – С. 30.

Не повинні залишатись осторонь оборони держави і дорослі шляхтичі, їх щороку потрібно відсилати на кордон, щоб вони там служили і набиралися досвіду³⁶⁷.

Головним завданням лицарської школи, за прикладом ефебії, повинна була стати охорона кордонів держави. Аристотель пише, що ефеби несли прикордонну службу, перебуваючи увесь час на сторожових постах. На час служби ефеби звільнялися від решти обов'язків. Польська лицарська школа згадувалася лише в контексті оборони державного кордону Польського королівства/ Речі Посполитої.

Отже, ідея лицарської школи в суспільно-політичній думці Польського королівства/Речі Посполитої існувала у двох варіантах. Перший – лицарська школа як символ, як літературний топос. У такому разі будь-яке військо є лицарською школою для шляхетської молоді, адже обов'язок шляхти як лицарського стану захищати власну державу від зовнішнього ворога. Яскравим представником цього напрямку суспільної думки є Станіслав Оріховський-Роксолан, який називав Русь (Україну) гімназією справжньої доблесті. Ідею Роксолана продовжили Ян Димітр Соліковський, Мартин Пашковський, Войцех Кіцький. Для них характерний ідеалістичний підхід до проблеми створення лицарської школи. На противагу традиції, яка тягнулась від Оріховського, представники іншого підходу, назву його прагматичним, пропонували чітку структуру лицарської школи. Засновником прагматичного напрямку був Анджей Фрич Моджевський. Фрич детально уклав устрій школи, окреслив обов'язки всіх учасників, визначив уміння, які повинна отримати шляхетська молодь. Ідеї Фрича розвинув Юзеф Верещинський. Для представників другого напрямку лицарська школа – реальна державна установа. На мою думку, у проектуванні школи/ кампусу Моджевський, Верещинський, Грабовський були натхненні афінською ефебією – давньогрецькою військово-освітньою установою, у якій служили юнаки віком 18-20 років.

³⁶⁷ Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej... – S. 322-323.

Післямова

Основні мотиви антитурецької літератури

Польська політична література середини XVI – середини XVII ст. створила пласт текстів антитурецького спрямування. З одного боку, це була закономірна реакція на геополітичну ситуацію та стосунки християнської Європи з Османською імперією. З іншого – турецька загроза для частини авторів була лише „трампліном” для роздумів над актуальними проблемами в Речі Посполитій. В обох випадках польська література йшла „нога в ногу” з літературами інших європейських країн.

Гравюра із зображенням битви християн
з турками з німецької газети 1587 р.

Антитурецька література в Речі Посполитій отримала назву „турчиків”. Можна твердити, що це був самостійний напрямок літературної творчості зі своїми неписаними канонами та творчими зірками. Активність публіцистів була не завжди однаковою. Найперше, вона залежала від актуального стану польсько-турецько-татарських стосунків, від стану обороноздатності держави, від кількості татарських нападів та від інших чинників міжнародних відносин.

У турчиках можна виділити кілька сюжетів і мотивів, які повторювалися від одного автора і твору до іншого. Першим таким мотивом є глибоке і загальне переконання шляхетської спільноти в тому, що війна з Османською імперією є абсолютно неминучою. При цьому вважалося, що турецька загроза – лише одна з багатьох, перед якими стоїть Польсько-Литовська держава. Популярним мотивом було зображення Польщі, оточеної з усіх боків ворогами. У Речі Посполитій цей мотив із часом перетворився на поширений топос. Я вважаю, він бере свій початок у політичній практиці, адже головним завданням шляхти перед державою була оборона останньої від зовнішньої загрози. Таким чином, багаторазове ствердження небезпек, які чатують на вітчизну, лише підсилювало усвідомлення шляхтою свого виняткового становища в державі як її захисника. До того ж саме образ Польщі, звідусіль оточеної ворогами, є безсумнівним лідером за повторюваннями в офіційних документах. Він трапляється в конституціях ледь не кожного сейму. Зазвичай король у листах на передсеймові сеймики писав, що скликає сейм відповідно до права та у зв'язку із загрозою, що оточила звідусіль Річ Посполиту. Сеймові податкові ухвали розпочиналися саме з цієї фрази. Із сеймової документації топос постійної небезпеки переходить до політичної та okazіональної літератури. Про це пишуть Станіслав Карнковський, Шимон Старовольський та багато інших письменників. А Войцех Кіцький зазначає:

Можу сміливо сказати, що жодної держави на землі нема найнебезпечнішої, ніж Корона Польська, яка правдиво бувши оточена ворогами..., що не практикують нічого іншого, тільки одне – як би Корону Польську знищити³⁶⁸.

То ж не диво, що шляхта була переконана, що вузол протиріч між Річчю Посполитою, Османською імперією та Кримським ханатом не вдасться розв'язати мирним шляхом і тому війна з турками ставала лише питанням часу. Але одночасно з цим автори вважали, доки Краків/Варшава не постане перед нагальною необхідністю

³⁶⁸ Kicki W. Dialog o obronie Ukrainy... – S. A2.

розпочинати війну, її слід уникати усіма можливими способами. Але уникати війни не означало бути неготовими до неї. Класичне прислів'я *Si vis pacem para bellum* (Хочеш миру – готуйся до війни) стало своєрідним закличком, який імпліцитно був присутній у багатьох okazіональних текстах того часу. Одночасно автори відзначали, що в Польщі не залишилося любові до батьківщини, яка була в давні часи, саме тому нема кому боронити державу. До ворогів, від яких слід оборонятися, зараховували різні народи та держави. Станіслав Вітковський пише, що татари і турки грабують українські землі, шведи „не дають спокою на півночі”, Московське царство „хоче повернути собі Сіверщину та Смоленськ”, Угорщина „пильнує, [Польщу – П.В.] як лев, а хоче виглядати, як вівця”³⁶⁹.

Іноді ворогів намагалися знайти не лише за кордоном, а й усередині держави. „Традиційним” внутрішнім ворогом вважали євреїв. Так, у трактаті 1618 р. Себастьян Мічинський³⁷⁰ звинуватив євреїв у шпигунстві на користь Туреччини. На думку автора, саме євреї винні в поганому стані оборони Речі Посполитої, адже вони продають військові таємниці ворогові (туркам).

Приготування держави та війська до війни є одним із найпопулярніших мотивів okazіональної та політичної літератури. Одним із перших, хто запропонував спеціальну програму підготування війська до війни загалом та до війни проти Османської імперії зокрема, був Анджей Фрич Моджевський. Проблемам війни автор присвятив цілий розділ трактату „De Republica emendanda”. Окрім теоретичних роздумів про значення війни для розвитку кожної держави, про „справедливі та несправедливі” війни, автор озвучив конкретні рекомендації для шляхти та урядників, як створити боєздатне військо. Трактат А. Моджевського разом із творами Ст. Оріховського справив значний вплив на розвиток польської публіцистики загалом та турчиків зокрема.

Про приготування війська до війни писали багато й охоче. Але більшість письменників або не мали військового досвіду взагалі, або ж їх досвід був дуже скромний. З-поміж таких „реформаторів” можна виділити Ст. Оріховського, дипломата та священика Кшиштофа Варшевіцького, київського єпископа Юзефа Верещинського. На відміну від літератури, у реальній політиці заклички розпочати війну проти Османської імперії трапляються досить рідко.

³⁶⁹ Witkowski St. Pobudka ludzi rycerskich przez nawałność pogańską w małej kupie, z żałością chrześcijaństwa zniesionych. Ku czułości i przestrodze dalszej wojny tureckiej panom chrześcijańskim nowo uczyniona. – Zamość, 1621. – S. A3V.

³⁷⁰ Miczynski S. Zwierciadło Korony Polskiej na sejm walny w roku 1618 wystwiony. – Kraków, 1618.

Поляк б'ється з турком.
З німецької газети 1589 р.

Наявність активної антитурецької пропаганди у шляхетському середовищі свідчить про поширення ідеї війни проти турків у Речі Посполитій кінця XVI – першої половини XVII ст. Це явище викликає науковий інтерес, адже турецький напрям польської зарубіжної політики мав чітко виражений пацифістський характер і визначався прагненням уникнути війни за будь-яку ціну. Слід визнати, що Польщі це вдавалося. На противагу постійним війнам Речі Посполитої проти Швеції або Москви, з Османською імперією Варшава майже не мала серйозних військових конфліктів. Причини такого винятково довгого дотримання миру з Портою були різні. На мою думку, однією з головних була політична система Речі Посполитої, коли монарх не мав права розпочинати війни. Навіть коли король проявляв ініціативу, як Сигізмунд III наприкінці XVI ст. або Владислав IV 1640-х рр., його стримувала шляхта. Шляхта пильнувала свій інтерес і не хотіла оплачувати жодної війни, та ще й з таким непевним результатом, якою могла бути війна проти Османської імперії.

Перелом XVI – XVII ст. був часом активізації релігійного життя та посилення релігійного почуття в європейських культурах. У самій Речі Посполитій, яка постійно перебувала під загрозою нападу мусульманських сусідів, міцно вкорінилися провіденціоналістичні настрої. Саме тому письменники часто писали про татарські напади та турецьку загрозу Європі та Польщі як про кару Божу, що надіслана Господом за занепад віри та гріхи польського народу (шляхти):

О Боже, як справедливо будить
Твій гнів непобожних людей розпуста,
Гріхи, яких не знали давні віки,
Не мають міри.
Безсумнівно, на нас упаде нестримний божий гнів³⁷¹.

В антитурецькій літературі досить часто можна натрапити на думку, що війна з Портою ще не розпочалася лише тому, що султан зайнятий у Персії. Тільки-но він укладе мир із шахом, уся турецька армія нападе на Польщу. Така оцінка подій виникала з політичних та військових реалій: султанські війська насправді протягом довгого часу вели постійні й у більшості безрезультатні війни з Персією. А для Польщі це означало, що султан не зможе спрямувати війська проти Кракова/ Варшави, адже буде уникати війни на два фронти. Шляхта це усвідомлювала. Така теза постійно повторювалась у гетьманських та королівських універсалах, на ній акцентували увагу на сеймиках та сеймах. Загалом, Персія була важливим елементом багатьох міжнародних антитурецьких військово-політичних проєктів кінця XVI – середини XVII ст. Із персько-турецькими війнами пов'язаний і пошук польськими політичними письменниками потенційних союзників для спільної боротьби з Портою.

Одночасно з переконанням у тому, що війни з Османською імперією не уникнути, існувала впевненість, що Польща обов'язково переможе. У яскравих формах це переконання виражено в побудках до битв та воєн (przedwojenych i przedbitewnych pobudkach) різних авторів, що були скеровані до шляхти. Наприклад, рефреном вірша Вавжинця Хлебовського „Trąba pobudki ziemie perskiey, do wszystkich narodow Chrześciańskich, przeciwko Machometanow” був вислів „Уже йде згуба турецькій столиці ” (Zgubá iuż idzie Tureckiey stolicy), який автор запозичив із вірша „Pożar” Себастьяна Фабіана Кльоновича. В оригіналі цей рефрен звучав як „upaść już upaść Tureckiej stolicy”. Вірш С. Кльоновича набув значної популярності і багато разів був цитований (як із покликанням на оригінал, так і без) іншими поетами. В іншому вірші Ян Юрковський, щоб висловити впевненість у перемозі Польщі над турками, використав античні алегорії і назвав Порту Поліфемом, який

В небо лобом б'є,
Світ закриває плечима, землю міряє боком.
Однією ногою Азію, іншою – Африку
Топче, а лівою рукою хоче зігнути Америку³⁷².

³⁷¹ Goniec do Polski od utrapionej Podolskiej ziemie. O wtargnięciu Tatarów. – В. м. др., 1620. – S. A.

³⁷² Jurkowski J. Lech wzburzony y lament iego żaloszny w roku od iego panowania 1056. – Kraków, 1606. – S. B2-B2V.

Таке порівняння, з одного боку, повинно було підсилити враження про потужність ворога, але з іншого – дати уважному читачеві надію на майбутню перемогу Речі Посполитої над ворогом. Згідно з міфологічним сюжетом, Одиссей осліпив Поліфема, чим урятував себе і свою команду від загибелі. Без сумнівів, Юрковський відводив Польщі роль рятівника світу від ворога, який стоїть „однією ногою в Азії, а іншою – в Африці”.

В антитурецькій літературі був поширений образ Угорщини як переможеної держави, що мусить терпіти панування неприятелів. Образ зневоленої Угорщини використовували у двох формах: як застереження перед війною з турками та як заклик до війни проти Порти, щоб не повторити долю угорців³⁷³.

Поширеним і популярним мотивом антитурецької літератури були скарги рідної землі на татарські погроми і напади та на пасивність і бездіяльність центральної влади та місцевої шляхти у протидії неприятелю. Майже кожен твір оказіональної антитурецької літератури включав персоніфіковану скаргу. Значна кількість творів містила слово „скарга” вже в назві. Наприклад, вірші Мартина Пашковського „Ukraina od tatar utrapiona, Xiążąt i Panów pogranicznych o ratunek z żalonym lamentem prosi” та „Podole utrapione Xiążąt i Panów pogranicznych o społeczny ratunek prosi” або анонімний вірш „Skarga utrapionej Ojczyzny Polskiej po nieszczęsnej klęsce i nieoszacowancj szkodzie przez Tatarsy”. Алгоричним зображенням Матері-Вітчизни, яка скаржиться на своїх невдячних синів (шляхту), є вірші Пьотра Горчина³⁷⁴. Кількість таких прикладів можна множити безкінечно.

Для посилення драматичного ефекту поети часто використовували опис страждань християнських полонених у турецькій неволі. Станіслав Вітковський описує страждання чоловіків, які бачать зв'язаними своїх жінок і не можуть нічим їм допомогти, Пьотр Горчин називає свій вірш „Thren abo lament żalony więźniów koronnych do hord tatarskich”. Герой вірша Пашковського – в'язень-утікач згадує, що життя в турецькій неволі є тяжкою мукою. Життя у полоні автори змальовують як безперервне виконання надзвичайно тяжкої праці, повна залежність від господаря, постійні утиски та кривди³⁷⁵.

³⁷³ Детальніше про цей мотив див.: Tazbir J. Węgry jako symbol i przestroga w literaturze staropolskiej // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. – 1991. – №36. – S. 147-161.

³⁷⁴ Gorczyn P. Thren abo lament żalony więźniów koronnych do hord tatarskich w roku 1618 zabranych. – B. m. dr., 1618.

³⁷⁵ Докладніше про образ турецької неволі у польській поезії див.: Ryba R. Trzy obrazy niewoli tatarsko-tureckiej // *Barok. Historia-Literatura-Sztuka*. – 2001. – № VIII/1 (15). – S. 47-58.

Жене їх суворо, ходу тримаючи,
До згуби все навколо приводячи.
Убога нагість лежить: і страх бездіяльності,
У своєму одязі хапає її за боки.
І так щодня вмирають в тій неволі,
А умерти не може, це найбільше болить³⁷⁶.

Дослідник старопольської okazіональної літератури Стефан Герман зазначав, що „класичний” опис татарського наїзду повинен був мати такі елементи: захоплення молодих людей до неволі, купи непохованих трупів, діти, що блукають дорогами і лісами, розірвані дикими звірами тіла вбитих людей. Усе це повинно було справляти велике враження на читачів³⁷⁷.

Причиною того, що татари і турки безкарно грабують прикордонні землі Речі Посполитої, на думку більшості поетів, був загальний занепад моральності в тогочасному польському суспільстві. Як наслідок – занепала і потужність держави, чим відразу скористалися вороги. Типовою антитезою до занепаду моральності була глорифікація минулого польської держави. Це була реанімація ідеї „Золотого віку”, коли всі громадяни цінували свої чесноти, були побожними, держава – потужною, сусіди не ризикували нападати на Польщу, а предки „кров'ю здобували свою свободу”. Про такі часи зазвичай писали, що слава Корони звучала по всьому світові, а ім'я хоробрих поляків наганяло страх на ворогів. Старі часи, на думку літераторів, відзначалися пануванням права, справедливості. Чи не найяскравіше в цьому мотиві виступав конфесійний чинник. Так, поети-католики найбільший наголос робили на поширенні різних ересей, відході від „справжньої/ дідівської” віри:

І давши спокій злісним поганцям туркам,
Ведете війни з небом непристойним способом:
Допустивши блюзнірство на Божу велич,
Кожен згідно з власною думкою живе.
Різних вір у Польщі з'явилося, скільки і людей:
Святе Письмо, хто хоче, хоч шалений старий,
Хоч щебетлива баба, тлумачать безкарно.
Ремісник, давши спокій ремеслу,
Творить вірки, розсіває дурним людям³⁷⁸.

³⁷⁶ Krajewski J. Ucisk koronny i wtargnienie tatarskie do Podola. – B. m. dr., 1615. – S. B.

³⁷⁷ Herman S. Żywa postać Rzeczypospolitej... – S. 161-162, 203.

³⁷⁸ Warszewicki Ksz. Wenecya... – S. 42.

Натомість протестанти звертали увагу на загальний занепад моралі, на невиконання шляхтою своїх прямих обов'язків захищати державу тощо.

Ідеалізуючи старі часи, автори кожного разу відзначали, що вся шляхта у випадку потреби ставала до зброї для захисту держави. У такий спосіб в оказіональній літературі сформувався своєрідний „пантеон” польських героїв, які боролися проти турків і татар. До узагальненого портрету оборонця були включені: Струсі, Претвичі, Вишневецькі, Ружинські, Острозькі, Чорторийські, Збараські, Потоцькі, Заславські та інші. Такий „пантеон” проіснував довгий час і його можна бачити в багатьох побудках до шляхти різних авторів. Створення героїв-лицарів, на думку Володимира Литвинова, було пов'язане з подоланням комплексу меншовартості, також воно відповідало особливостям ренесансного мислення, коли історію пояснювали як результат діяльності окремих видатних діячів³⁷⁹. Окремо відзначу, що „пантеон” не був статичним. Із плином часу автори долучили до нього героїв найновіших польсько-турецько-татарських конфліктів: гетьманів Станіслава Жолкевського, Станіслава Конєцпольського, Яна Кароля Ходкевича, коронного старжника Стефана Хмелецького – київського воєводу, одного з героїв польських воєн проти татар 1620-х рр.

**Алегоричне зображення янголів, що захищають вітчизну
із твору І. Боздажовського
„Utrapioney Rzeczypospolitey polskiey wizerunek...” (1629)**

³⁷⁹ Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/lytv/lyt14.htm>

Продовженням заклику до шляхти є залик до європейських монархів про допомогу Польщі в нерівній боротьбі зі спільним європейським неприятелем. Такий залик є постійним мотивом антитурецької літератури. До єдності монархів закликали Юзеф Верещинський, Пьотр Грабовський, Вавжинець Хлебовський та багато інших. Наприклад, Валеріан Пьонтковський свій вірш із таким закликом присвятив європейським монархам³⁸⁰. До німецького, польського та московського монархів скеровував свою „Pobudka” Юзеф Верещинський³⁸¹. Варто зазначити, що заклики єднатися стосувалися і не католицьких держав: Швеції, Московського царства та навіть Персії. У 1617 р. Пашковський скерував на генеральний сеймик Краківського воєводства у Прошовіцах вірш, у якому від імені перського посла закликав польську шляхту не укладати мирну угоду з Османською імперією та розпочати спільно з Персією війну проти турків³⁸². Але одночасно частина бажаних для Польщі союзників перебувала у списку „зовнішніх ворогів” Варшави. Так, в анонімній „Pobudka” 1621 р. московитів схарактеризовано як хтивих, а шведів – як хитрих людей. Ідея спільної польсько-української боротьби з татарами і турками ще довго побутувала в інтелектуальному середовищі навіть після відділення українських земель від Речі Посполитої. Наприклад, Т. Хинчевська-Геннель зазначила, що мотив українсько-польського поєднання для спільної боротьби проти турків посідав важливе місце у творчості Лазара Барановича і навіть конфесійні протиріччя відійшли на другий план³⁸³.

Дуже часто війна з Портою постулювалася поетами як Свята війна за Гроб Господній, за звільнення Святої Землі. На мою думку, така аргументація мала б заохотити європейських монархів до союзу з Варшавою у боротьбі проти турків. Згадки про Гроб Господній в більшості випадків були адресовані Папі Римському, їх можна назвати опосередкованим зверненням до понтифіка з проханням про допомогу, оскільки в багатьох текстах оказіональної антитурецької літератури саме Папі відводилася роль одного з лідерів можливої коаліції держав.

З кінця XVI ст. у Речі Посполитій набирала популярності концепція польського передмур'я християнства/ Європи, згідно з якою

³⁸⁰ Piątkowski W. Otucha na pogany wszystkim potentatom Chrześcijańskim. – Zamostia, 1637.

³⁸¹ Wereszczyński J. Pobudka do podniesienia wojny świętej przeciwko Turkom i Tatarom Józef Wereszczyński. – Kraków, 1594.

³⁸² Шевчук В. „Розмова козака запорозького з перським гінцем”... – С. 35-51.

³⁸³ Chynczewska-Hennel T. Pojednanie polsko-ukraińskie w wierszach Łazara Baranowicza // Kultura staropolska – Kultura europejska. – Warszawa, 1997. – S. 325-329.

лише Польща захищала Європу від турків і татар³⁸⁴. У рамках цієї концепції автори іноді писали про українські землі у складі Корони (Руське, Подільське, Брацлавське воєводства) як про передмур'я Польщі. Прикладом може бути один із віршів Бартоша Папроцького:

*Плачуть Руські Країни за своєю дружиною вірною,
з котрих недавно мали мур, як мовлять, певний.
І вже чим оті звались, то сходить нанівець.
Твій то нині Мур, Гідна ПОЛЬЩА, але ж дуже слабкий,
Керуй надалі обережніше, давай йому поради³⁸⁵.*

Юзеф Верещинський у „Pobudka” теж описував Україну як землю, за якою поляки живуть, як за муром³⁸⁶.

Популярним мотивом був образ України як краю, „*plynącego miodem i mlekiem*”. Войцех Кіцький, описуючи пограбоване татарами Поділля, зазначає, що саме воно постачає Польщі рибу, мед, збіжжя, незліченні стада овець – усе, що поляки потребують до столу, але татари все це відбирають³⁸⁷. Із ним погоджується Шимон Старовольський, який у брошурі, присвяченій війні проти татар, описує Поділля як землю, де „родить все, що продається у Гданську і звідти всі наші [польські – П.В.] достатки”³⁸⁸. Ш. Старовольський закликає шляхту колонізувати землі на схід від Речі Посполитої й отримати звідти значні прибутки. Пояснення Ш. Старовольського мені видається одним із найправдивіших у польській публіцистиці XVII ст. Від кінця XVI ст. Річ Посполита перетворилася на житницю Європи й експорт збіжжя став важливим джерелом наповнення польської скарбниці. А саме тому економічні збитки, яких завдавали татарські напади на українські землі, були особливо відчутними для й без того не дуже багатой держави.

Одночасно із закликом до колонізації України польські письменники часто використовували мотив лицарської школи, якою є або мала стати для молодих польських шляхтичів Україна. Публіцисти надихалися прикладом грецької ефебії та римських колоній і закликали

³⁸⁴ Докладніше про концепцію „передмур'я християнства” (*antemurale christinitatis*) див.: Tazbir J. Polska przedmurzem Europy. – Warszawa, 2004. – 215 s.; Tazbir J. Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy: mity a rzeczywistość historyczna. – Warszawa, 1987. – 156 s.

³⁸⁵ Paprocki B. Historia żałowna o przędkości i okrutności tatarskiej. – Kraków, 1575. – S. F2V. Цитата за Вирський Д. С. Околиця Ренесансу... – С. 218.

³⁸⁶ Wereszczyński J. Pobudka do podniesienia wojny świętej przeciwko Turkom i Tatarom. – Kraków, 1594. – S. 5.

³⁸⁷ Kicki W. Dialog o obronie Ukrainy... – S. A2V.

³⁸⁸ Starowolski Sz. Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich... – S. 163.

владу створити такі колонії на українських землях, щоб шляхта вчилася там військового мистецтва. Наприкінці XVI ст. ідею створення лицарської школи популяризував Ю. Верещинський. Його ідеї розвинули вже згадані вище П. Грабовський, Ш. Старовольський, В. Кіцький та ін. Як стимул для участі в таких школах пропонувалася заборона одружуватися для шляхетської молоді, доки вона не відслужить певного часу на прикордонні. Письменники часто й охоче зверталися до цього сюжету, „створюючи” такі школи чи то в межах якогось окремого воєводства, чи то на всій території України загалом. Прикладом таких трактатів може бути „Traktat De Offensivo Bello”.

Окремим мотивом антитурецької літератури була організація війська для війни з Портою та безпосередньо сама війна. Ці проекти настільки захоплювали авторів, що часами вони присвячували їм цілі твори. Інша справа, що ці твори мали досить скромні розміри і не дозволяли глибоко розвинути означений мотив. Проекти наступальної війни оприлюднили Кш. Варшевіцький, М. Стрийковський, М. Хабельський, Ш. Старовольський та ін. Більшість із них зводилася до організації загальнохристиянської/ загальноєвропейської коаліції держав або ж союзу із максимально можливою кількістю учасників та до одночасного нападу на Османську імперію з кількох флангів. Згідно з цими проектами іспанці, італійці та португальці мали нападати на ворога з моря та встановити контроль над Середземним морем та Північною Африкою, поляки разом з іншими слов'янами та німці мали захопити Балкани та підступити безпосередньо до султанської столиці. Характерно, що у планованій війні мали взяти участь і українські козаки. Вони мали знищити або стримати татар та постійними нападами на причорноморські порти „зв'язати” турецький флот.

Одночасно з проектами наступальної війни публіцисти пропонували читачеві і проекти колонізації або осадництва українських територій із Північним Причорномор'ям включно. Найбільш палким прихильником упровадження цієї теорії в життя був київський єпископ Ю. Верещинський, який присвятив значну частину своїх творів військово-економічній колонізації Дикого Поля й українсько-татарського прикордоння. Подовжувачем його ідей був П. Грабовський. На початку XVII ст. до колонізації Дикого Поля активно закликав Ш. Старовольський. Такі заклики різнилися від пропозицій простого господарчого освоєння „нічиєї землі” до повної зміни адміністративно-військової структури нових територій з метою якнайкраще пристосувати їх до життя в умовах постійної татарської загрози. Але жоден із таких проектів так і не був реалізований.

У польській антитурецькій літературі перелому XVI – XVII ст. була використована значна кількість мотивів і сюжетів. Вони одночасно поєднували як полум'яні заклики до негайної війни з „невірними”, так і добре продумані проекти покращення обороноздатності східних воєводств, господарчого освоєння прикордонних територій та реформування польського війська.

У середині XVI ст. кількість творів антитурецької літератури була значно меншою порівняно з останньою чвертю того ж століття. Одночасно зі створенням Речі Посполитої і переходом українських земель зі складу ВКЛ до складу Корони, проблема оборони від татар новонабутих територій стала здебільшого проблемою Польщі, а не Речі Посполитої. І, як засвідчили наступні десятиліття, Польща виявилася не готовою до цього.

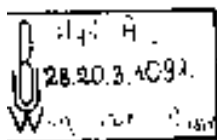
Чергове загострення стосунків європейських держав із Портою наприкінці XVI ст. спровокувало нову хвилю антитурецької літератури в Європі загалом та в Польщі зокрема. Каталізатором процесу виступили Габсбурги, що прагнули втягнути Річ Посполиту до Священної ліги, діяльність якої пропагували. Наслідком такої діяльності австрійського двору стала поява у Польщі серії антитурецьких текстів, у яких автори закликали шляхту приєднатися до ліги. Початок XVII ст. характеризується відносним спокоєм у польсько-турецьких стосунках і, як наслідок, спостерігається зменшення чисельності турчиків у цей час. Але з 1610-1612 рр. розпочинається чергова ескалація конфлікту і кількість літератури швидко збільшується. Піком популярності турчиків в Речі Посполитій середини XVI – середини XVII ст. є переддень Хотинської війни та кілька років після неї. Далі кількість турчиків зменшується, аж доки не починається новий конфлікт, що призвів до Віденської битви.

Додатки

ПРО КОЗАКІВ, ЗНИЩУВАТИ ЇХ ЧИ НІ:
Дискурс Кшиштофа Пальчовського з Пальчовіц,
Заторського і Освенцимського земського писаря

O KOZAKACH,
Iesli ich znieśc czy nie :
D I S C V R S
KRZYSZTOFA PALCZOWSKIEGO
z PALCZOWIC,
Pisárzá Ziemskiego, Zatorskiego,
y Oswiecimskiego.

W KRAKOWIE,
Drukarnia Młodsza Jedziszewicza, Koła Północnego
1618.

А3. У кожній важливій справі варто дотримуватися трьох речей: (Honestum, utile, possibile) почесне, корисне, можливе, у чому і є предмет роздумів.

Козаків за наказом неприятелів знищувати є непочесним, бо та Річ Посполита Українна так у всьому світі стала відома, що її чужі народи за одну башту оборони нашого Королівства шанують, чого я наслухався в Німеччині при дворі єпископа Вроцлавського, у курфюрста Пруського. Тому той, хто робить щось із волі неприятеля, йому більшу силу, більше серце і більші рицарські уміння приписує, а свої применшує. До того ж закони диктує переможець, а він [султан], із Божої ласки, жодної перемоги над нами не отримував, щоб нам диктувати умови, а ми їх повинні приймати. Особливо коли обидві сторони озброєні мало не з однаковим військом стануть [до війни].

І то наше приниження, що хочуть, щоб ми були катами над тими, котрі йому [ворогу] без відомості і наказу нашого шкоди чинять, а він із ними не знає, що робити, і вказує нам, як найбільший пан своїм васалам. І то є наша слава, що при Польському королівстві є люди того ж народу, котрі Туркові шкоди чинять, війська його, де можуть, нищать, а він їм опору дати не може, то це його приниження. ...Але треба добре обрахувати, чи з волі поганина... знищувати Козаків, людей нашого народу, Християн, ...знищувати людей, які мало не сто років живуть?

А4. ...Хтось скаже, між двома лихами вибираю менше. Нехай краще зникнуть козаки, ніж ми, бо Турок нам обіцяє, що він і татари з нами в мирі мешкатимуть, коли ми знищимо Козаків. Теологія його [турків] учить знищувати гяурів усіма можливими способами.

...а Турок не так з нами діє? Страшно йому кий на пса підняти і хто його захоче бити? І не складно причину цього побачити тому, хто хоче. Не було в Персів Козаків, і прийшов до них [Турок], і Ассирію, і Месопотамію забрав 1537 р., і до цього часу з ними воює. ...не було в Угорців Козаків, і турки зрадою забрали у них половину королівства, лагідними словами турки їх [угорців] брали як би під опіку проти Фердинанда. А з нами в якій приязні жили? Почавши від нашого часу, давніх часів не згадую, як Турки Константинополь опанували ще до того часу, як виникли Козаки, тоді чи не кожного року, якщо не турки, то татари за їх намовлянням, а часами і плату від нас узявши, нам шкодили.

А4V. Тепер маємо користь від Козаків, які часто в Татар полон відбивають і велику кількість людей із полону повертали. А від неприятеля яку користь маємо? ...А маємо користь, бо раніше Турки і

Татари всюди над Дніпром пасли свої стада, тепер же ніде з того боку Дніпра на кільканадцять миль пасти не насмілюються.

В. І то є найкраща оборона для кожного королівства, мати таких людей, які можуть неприятельові, особливо потужному, коли він з військом із землі своєї вийде, у тил зайти і на землі його напасти. А якщо хтось скаже, що Турок матиме два війська: одне проти нас, інше проти Козаків, то неважливо, бо не знає, що з ними [військами] робити. Турок, у Європі воюючи, війська свого не розділяє: цілим воює, а з другим [ворогом] умови спокою укладає.

BV. Зробили Польщі Козаки добру послугу, коли за Жигмунда Старого 1508 року Татар погромили і здобич у них відбили. Зробили Козаки добру справу за того ж короля, ідучи із Предславом Лянцкоронським аж під Білгород, захопили здобич Турецьку і Татарську, а неприятеля, який за ними навздогін пустився, біля Відового озера розбили. Учинили добру послугу в часи міжкоролів'я після короля Августа, тоді під проводом київського воєводи пустилися річкою Дніпром у чайках і Татар погромили.

Palczewski Ksz. O Kozakach, jeśli ich znieść czy nie: Dyskurs Kszysztofa Palczowskiego z Palczowic, pisarza Ziemskiego, Zatorskiego, y Oświęcimskiego. – W Krakowie: w Drukarniey Macieia Iędrzeiowczyka, 1618.

ДЕЛІБЕРАЦІЯ

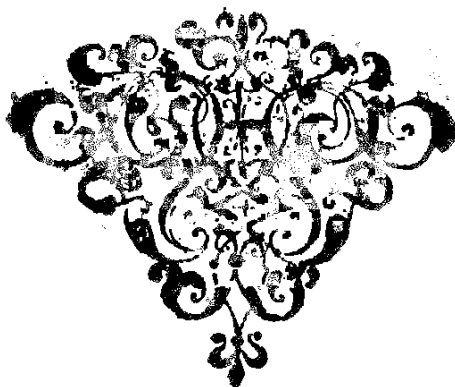
Про об'єднання і союз Корони Польської
із християнськими панами проти Турків.

Додані посольства і відповіді
славного короля Сигізмунда I

DELIBERACIA

Spółku / y Zmian
Korony Polskiej z
Panym Chryścijańskimi / przeciwko
TURKOWVI.

Przydane sa Poselstwa y
Responsa Glawnego Krola
Zygmuntha pierwszego.

FESTINA LENTE.

A2. Поляк полякові.

Після захоплення Турками Раби – потужного угорського замку, і після об'єднання Пана Воєводи Семигородського з Цісарем Його М. Християнським ні про що інше люди більше не питають і між собою не говорять, лише про союз Корони Польської із Християнськими державами. Роблять це з добрим серцем, побоюючись, щоб самі, полишені іншими народами, марно не загинули. Святе і похвали гідне приготування і старання добрих синів про матір і вітчизну свою милу.

Але, якщо від того обговорення залежить здоров'я і (від цього, Боже, збережи) занепад К. П. [Корони Польської], то це потребує великих роздумів і уваги.

A3V. ...подумати перш за все треба, щоб ми почати то [війну] могли, не порушуючи перемир'я і присяги, на яких базуються права всіх народів. Ще те слід уважно обдумати, щоб ми, бажаючи відвернути від себе Турка, думаючи про їх знищення, нас самих і нашу милу вітчизну до небезпеки не привели. Бо найчастіше війна з двох причин може бути: або відбирати своє, або коли була першою проголошена і розпочата. Ми ані відібрати в Цісарства Турецького нічого не маємо, бо ж вони не лише самі нічого не забрали... І щоб проголосити йому війну, причини жодної немає, бо нам ніколи образи, чи кривди жодної не вчинили. Ламати без усілякої причини перемир'я й угоди, що з ними маємо,

A4. є річчю зрадливою і віроломною... Тепер зрозуміло, що він встановленого з нами перемир'я завжди дотримувався.

І коли хто проти присяги і перемир'я війну починав, зажди К.П. велика шкода була, а гетьмани, які були причиною цього, своєю смертю за це платили...

A4V. Та Корона [Польща] звідусюди так потужними неприятелями оточена й обгорнута, що не про початок війни проти котрогось із потужних [сусідів], але про самих себе думати повинна і про оборону та відбиття гвалтовних наїздів прилеглих прикордонних неприятелів.

До того ж, для повернення і відбиття тих місць, що колись трималися християнської віри, ми не повинні починати війну проти турків. І то є частина нашої віри, що велить присягу зміцнювати і її статечно дотримуватися.

В. Не менше від початку тієї війни нас повинні стримувати зрозумілі знаки Божого гніву. Найперше, суворе морове повітря, що триває так багато років по усій Польщі...

Також навчених жовнірів, які досвід і уміння на попередніх війнах

BV. (як пише Юлій Цезар) отримали..., не маємо.

До того ж запасів для війни не маємо: пани перевелися, шляхта зубожіла, купці подрібнішали, орачі через злі роки прийшли до великої

нужди і до великої бідності, воєнні обладунки не готові, пороху для артилерії дуже мало, гармат для нищення стін мало... З іншого боку, неприятель цілком готовий і озброєний, частими війнами здавна підготовлений: у рицарських справах натренований, і справних людей має багато, і багато інших речей, котрі потрібні, багатство і достатки неприятель демонструє.

В2. ...Спосіб обговорення в минулі часи такий був. Звертали увагу, найперше, на силу Турка, а потім на потужність Християнську. Міць турецьку, багатство і готовність воєнну обговорювали. Багатства турецькі такі були: дванадцять мільйонів дукатів щорічно зі звичайних прибутків. І це все він [султан] лише на воєнні потреби видає. Приготування воєнні такі: двісті тисяч жовнірів кінних і піших із великою кількістю гармат, якими звикли воювати взимку. Триста галер менших і великих із великою кількістю малих човнів та гармат для морських битв.

Християнська ж міць і багатство з попередніх виправ, що Християнство чинило протягом чотирьохсот років проти поганів, намагаючись звільнити

В2V. Святу Землю, упорядкована проти такого потужного неприятеля.

Ті три виправи були:

Перша за Урбана II 1085 року,

Друга за Євгенія IV 1444 року,

Третя за Інокентія IV 1244 року.

Із них у першій виправі більше ніж триста тисяч людей військових було. Інші не перебільшували двохсот тисяч. А звідси висновок, якого війська і достатку нам потрібно, щоб бути більшими за потужністю від неприятеля. ...180 тисяч війська має бути розділено на три частини: перша мала б 60 тисяч, які через Польщу й Угорщину прямо до Константинополя піде. Друге військо теж повинно нараховувати

В3. 60 тисяч військових людей. Третє військо організоване нашим коштом із наших людей для служби на морі з гарматами і зброєю. Для організації такого війська потрібно сім мільйонів дукатів, щоб кожному з трьох військ було видано по два мільйони і триста тридцять п'ять дукатів. Такі кошти всі Християнські землі, найвищий єпископ (Папа Римський), Цісар та вісім королівств, тринадцять князів повинні скласти протягом трьох років. Ця порада була дана п'ятдесят чотири роки тому, тобто 1518 року, і якщо порівнювати із сучасними часами, то з'явилося багато невідповідностей. Тоді потужність і сила Турків була значно меншою, ніж зараз. Не було на той час у турків багатого Єгипту, не мали тоді Родосу й інших островів, які силою захопили.

ВЗV. ...Четверта конфедерація [проти турків] була вже в наш час за Пія V, Найвищого понтифікат, 1571 року, яку організували проти турків той же Святий отець, Філіпп, король іспанський, та венеціанці на певних умовах, яких було 25, остання з яких була, щоб жоден із тих, хто присягнув без поради інших, не вкладали перемир'я з Турком.

Усього християнського війська галер і звичайних човнів було 198, найбільших турецьких галер – 180, менших – 129. Пощастило тій виправі, і християни отримали над турками перемогу: поганського люду в битві загинуло 25 тисяч і до неволі взято 5 тисяч. Християн з

В4. різних народів, які були на турецьких галерах прикованими, визволено 15 тисяч. Захоплено 117 великих галер і 13 менших і багато інших човнів.

С2V. Думка гетьманів, досвідчених у воєнних справах, була така: та виправа [на турків] повинна бути дуже потужною і потрібною. Перша, щоб цісар Максиміліан із допомогою Німецької землі, угорського, чеського та польського королівств пішли до Серви над Дунаєм. Друга, щоб Францишек, французький король з найбільшим військом зібраних зі здібних до того [війни] переправився з Апулею до Епіру для порятунку місцевих людей, які туркам нічого доброго не бажають. Третя, англійський та іспанський королі та лузітанські (португальські) загонами з венеційськими човнами щоб ішли до Геллеспонту. Там замочки, котрі зовемо Дарданеллами, знищивши, аби вдерся прямо до Константинополя. ...Але дуже складна справа всіх християнських панів до купи звести і найбільших володарів об'єднати.

G3V. Кінець із пересторогою.

Із вищезгаданих консультацій і посольств кожен може побачити, якщо Корона Польська вступить до Ліги із Християнськими державами, буде змушена оглядатися на багато речей... Бо хто захоче війну вести з таким потужним неприятелем, потребуватиме засобів війни, багато грошей і великого достатку, багато людей воєнних і добре обізнаних у воєнних справах гетьманів, потрібні війська не лише на морі, а на землі не на один рік, а до закінчення війни. Потрібно багато воєнного спорядження, гармат, куль, пороху, піхоти й інших речей, котрих війна потребує. Також потрібен страх Божий, управління і дисципліна, згода і спільне бажання. Тягар тієї війни всі маємо нести пропорційно. Насамперед, Король Його Милість, котрий нас обороняти повинен, стан духовний, пани ради, старости, рицарство [шляхта], міста, купець, орач повинен забезпечити, щоб нам усього вистачало.

Karnkowski St. Deliberacia O Społku y Związku Korony Polskiej z Pany Chrześcijańskimi przeciwko Turkowi. Przydane są Poselstwa y Responsa Sławnego Krola Zygmuntha pierwszego. – Poznań, 1595.

TRAKTAT DE OFFENSIVO BELLO:

Або ласкаве урочисте подання і нагадування
вірного поляка до всіх громадян Коронних,
до управління і військової готовності
Речі Посполитої Польської...

TRAKTAT
DE OFFENSIVO
BELLO:

Або /

Wprzemyślenie á życzliwe Wiernego Polaka
do wszech Obywatelom Koronnym podanie y na-
pomnienie / do Rzadu / y gotowey potężności w
Rzeczypospolitey Polskiej / Ad Offensivum Bellum :
aby na te Expedicja gorowemni bedac / pokoiu y
nieśmiertelney sławy dostapili / á czułością
swoją Nieprzyjacielowi Koronnemu
srodzy byli.

CHRISTVS IESVS.

Si fortis armatus custodit atrium suum, in pace sunt
omnia quæ possidet.

COMMUNE PROVERBIUM.

Felix illa Ciuitas est, quæ tempore pacis prouidet
Bella.

А2. Панам сенаторам духовним і світським, також Їх Милостям панам земським послам, своїм милостивим панам і братам.

...В абсолютній владі, де зверхність над урядом із власного помислу й уподобання над підданими як у королівствах, так і князівствах, влада абсолютного володаря поширюється, складно, щоб вільний голос мав місце... Що було продемонстровано в таких тираніях як сицилійських, грецьких, римських і московських, де таких підданих жорстоко карали. Інакше відбувається у вільних республіках, де громадяни тієї вільної РП [Речі Посполитої] вільний голос для розмноження РП і власного [вирвана частина тексту]

А2V. збереження видавали. Так бувало у вільних римських республіках, де не лише сенаторам, але й молодим людям, ще не прийнятим до сенату, було дозволено свої міркування і поради для оборони Речі Посполитої вносити. Так зробив Публій Сципій, пізніше названий Африканським, коли Ганнібал Карфагенський натиснув на Рим, і молодь, сини сенаторів, залишити вітчизну хотіли й утікати до Азії, тоді Сципій Африканський власні думки і бажання про оборону вітчизни перед сенаторами виказав, прийшов до молоді зі зброєю, пригрозив стратою тим, хто наважиться з вітчизни в такій тривозі й небезпеці втікати... Сенат такій сміливості молодого (бо було тоді йому лише 24 роки) здивувався, і зрадив, і дав йому багато війська.

А4V. Тож і мене, мої Ясно Вельможні і Милостиві Панове Сенатори, привели ті приклади не лише поганські, котрі собі на допомогу взяв, також більше патриційв, милої вітчизни синів, які думали про добро вітчизни, її боронили, кожен своїм вільним голосом покращував і своїми порадами її збільшували і розширювали. Відчуваючи себе теж патрицієм, вільним голосом своїм завжди служив вітчизні і не бажаю в собі того затаїти, щоб, як патрицій згідно з талантом і вміннями своїми, даними мені Богом, для збереження і розширенню безсмертної слави вітчизни, для лікування тих ран, які тепер терпить мила вітчизна від своїх домочадців, які можуть призвести до стану війни. Аби до них [воєн] ніколи не доходило, також щоб той нинішній конфлікт К.Й.М. із Москвою міг би зі славою безсмертною К.Й.М. та користю для вітчизни щиро бажаю, щоб міг закінчитися. Упорядкувавши подаю цей Трактат De Offensivo Bello, користь від нього вбачаючи, захищаючи вольності наші...

Передмова до читача

BV. Багато різних людей, любий читачу, багато книжок видає з різних причин: одні звикли робити це лише для найкращого і пристойного порядку в РП, за яких слава Божа і вічна слава РП збільшувалась би. Другі ж, для того, щоб на яв виставити власний геній і тим отримати похвалу від людей. Інші ж лише того хочуть, щоб

когось похвалити, щоб отримати від того якусь користь. Відома ж є приказка, що птаха впізнають не лише за пір'ям, а й за співом. Я ж свого Трактату не хочу нічим прикрашати... Віддаю до роздумів кожної поштивої людини і кожної доброї людини, яка із Божою славою зичить вітчизні своїй, котрий звук помисли свої прикладати для збільшення безсмертної слави своєї вітчизни...

B2. ...щоб пам'ятали, що предки наші дуже старалися задля збільшення РП, нам, своєму потомству, її цілою залишили, щоб і ми своєму потомству її цілою, неушкодженою, нерозірваною, не розпорошеною залишили, що їм було за що нам подякувати і нас добрим словом пригадувати, як ми тепер предків наших згадуємо.

B2V. ...Були і тепер є Трактати про експедицію наступальної війни, про котру різні люди говорили, про що в Трактатах багато прочитаєш. Я більше того всього не розумію, але знаю одне: у раді обміркувати потрібно поміру, котру провести з контролем між усіма нами. Злодійства в РП не буде, будуть готові жовніри, і не з ухвал, проти небезпеки у РП сила велика буде, слава нечувана полякам. Що буде краще, милий читачу, пересвідчишся, коли все з терпінням прочитаєш, сам обдумаєш. Що краще, порядок і приготована військова сила, чи непорядок із недбалістю, які приносять шкоду, як це всі бачимо?

...Якщо ж вислови в моєму письмі будуть некрасивими чи слова не там стоятимуть та некрасиво звучатимуть, прошу на мене не ображатися, бо я, з Божої ласки, виконую іншу працю, більш гідну мого віку і стану, а не риторичу. А до цього звернувся з потреби самої РП, щоб якнайкраще була підготовлена...

C3V. Отож погляньмо на те, що є в Речі Посполитій нашій Польській, котра з ласки Божої не монархія, яка близька до тиранії, не аристократія, у якій одні підіймаються, а інших нищать, ані демократія, котра бунтівні заколоти і згубу приносить. За упорядкуванням нашими предками,

C4. може бути ретельно змішана з трьох способів, де не без волі нашої, на плечі наші покладена, але нами ж встановлена і у нашій власності, тому нам дуже дорога. ...тому можемо побачити, що нами наш Король керує за умовами присяги своєї і пактів.

D2. ...Бог усемогутній на нас напустив бич поганський, аби ми щиро, цноти полюбивши, з боязні кари Божої грішити перестали. ...Оборона наша найперша повинна бути така: ми повинні припинити складати брехливу хвалу Богу і до Бога навернутися... Потім Бог нашого неприятеля, котрий частими нападами хоче спустошити нашу

вітчизну, особливо Покуття і Подільські краї, силою власною знищить, а нашим воїнам у серця і руки сили додасть.

Оборонна війна, то коли

D2V. неприятеля до кордонів наших не підпускати або ж коли через якусь необачність нашу він [неприятель] напав, швидко його позбавити всього награбованого і з кордонів вигнати.

Для такого є оборонна війна, і спосіб її віддавна вже відомий. Є найманці, але є в тілі королівства і воїни. Бо знаю про людей, які про перемир'я мало дбають, як татари, волохи, які дотримуються умови миру і лише нашу небезпеку виглядають. Складно було предкам нашим, які самі із братами, як звичайно в той час робили, посполитим рушенням на шляхах постійно пильнувати та чекати неочікуваних набігів неприятелів без сповіщення. Тож є спосіб осадити ті краї військовими найманцями і дати їм вождя, польного гетьмана, котрий би ті краї добре знав і разом із рицарством чинив опір неприятелеві.

Оплата тим жовнірам буде з кварти королівських прибутків...

D3. Але татари тепер краще ніж раніше знають Польщу і наші звичаї, краще користуються зброєю і частіше їх можна побачити в державі польській, і кварцяне рицарство не завжди може чинити опір. Тому потрібно щось із тим рицарством зробити, щоб вони були жахом для неприятелів. І коли воєнні випадки стануться, могли це довести.

Насамперед, думаю, що добре було б, якби Їх Милості пани державці королівщин залишали собі по три кварти, а віддавали по кварти... Але так, щоб хоча б одну квартиру віддавали справедливо, не виходячи зі старих розрахунків, не відповідно до люстрацій, від яких завчасно можна все приховати, але відповідно до власного сумління...

Не мало є джерел для кварти. 30 тисяч злотих, які Князь Й.М. Пруський кожного року віддає до Рави. Аби лише нагляд був над тим, що віддає, і якби ті гроші не йшли ні нащо інше, лише на жовнірів для оборонної війни.

Аннати, що Їх М. князі єпископи віддають до Риму, щоб теж були віддані до кварти. Маємо досить законів щодо них [аннатів], і останнім найбільш виразним є артикул 2 конституції недавнього сейму 1607 р. ...такі напади татар і турків на себе витримуємо, і майже ворота всього християнства захищаємо. Бережи, Боже, від руйнування тих воріт, горе німецькій і італійській землі та іншим християнським державам.

D3V. ...Бо справді із тяжким жалем доводиться пригадати жалісний приклад у Константинополі, коли Турок готувався вдертися до Константинополя, цісар і його радники просили прелатів, щоб церковними скарбами оплатили жовнірів для оборони. Не захотіли, не повірили. Прийшов неприятель, місто обложив, на мури дерся, а

прелати із золотолитим образом Христоса і апостолів бігали, віддаючи його, щоб місто оборонили, але не було кому. Турок місто взяв: золоті образи

Е. і скарби церковні забрав, прелатів знищив. Того ж у нас очікувати треба (збережи від того, Боже), якщо рука об руку разом собі не допоможемо і спільними плечима вітчизну нашу закривати не будемо. Стараймося ж разом, аби стати на оборону нашої вітчизни і добре захищену залишити нашим нащадкам, бо турки поглядають на нас із Волощини і настирливо хочуть звабити нас.

І якби при піхоті було потужне військо вершників. Уважаю, що вибранці від вільних ланів повинні бути відправлені на службу Речі Посполитій, щоб ретельно були переписані в королівщизнах, щоб не уникли служби за сприяння державців чи за відкуп ротмістрові. І щоб завжди були при кварцяному війську і там ставили свій обоз.

Такому війську найкраще стати обозом у полі на Україні, там проти неочікуваних неприятелів бути готовими і ніколи не з'їжджати з поля, особливо влітку. Зробити так, щоб їм завжди платили жолд. А живність щоб доставляли найближчі староства. Установити так, щоб там була школа рицарська для наших синів. Після цього нині спустошена Україна має відновитися і далі розширятися. І неприятель, почувши про зібране і підготовлене військо, не чинитиме перешкоди так просто.

ЕV. І певна річ міркування самого Бога нашого, що там де сильний оборонець стереже свої палаци, усі його речі на місці. Таку користь приносить обережність.

Гідною справою є не лише звільнити вітчизну від неприятеля, охороняти її кордони, а й у такий же спосіб дати відповідь. Для такої справи маю власну думку... яку наступальну війну можемо організувати.

Під захисною війною розумію таку, коли добре впорядковане власне королівство, піддані, які його люблять, уряд здібних рицарів підготовлених, порадики вмілі не лише оборонитись, але можуть кинути виклик інтригам неприятеля, готові, забувши про власні витрати, до нього йти, відбити вторгнення ворога до себе, військові осередки в його державі заклавши, там із ним зустрітися і... розширити своє королівство із безсмертною своєю і підданих своїх славою.

Великі та мудрі гетьмани в часи миру готуються до оборони та війни і про

Е2. порядок і достаток думають...

Тепер же добре бачимо, які небезпеки чатують на Корону. Нам дуже загрожують і шкодять часті і гвалтовні напади турків, татар і волохів, котрі нас провокують, багато поселень у кордонах нашої вітчизни попаливши. Багато осіб шляхетних, осіб почесних як чоловічої, так білоголової жіночої статі, жінок і дівчат, і удів шанованих із соромом для нас поневолено, роздягнуто і голими до полону взято. І на триумф із великим пригнобленням багато сотень до Константинополя (зжалься Боже) без поваги відправлено. ...Щоб на собі відчув таке неприятель, який є причиною всього.

З іншого боку погляньте, які ми притиснені в роздратовані гвалтовним і несправедливим захопленням Московським царством Сіверської землі, здобутої кров'ю наших предків, яка завжди належала до Великого князівства Литовського...

Е2V. І які ображені через оволодіння судерманським замками в Інфляндській провінції князем [московським]. Потреба є... не терпіти тієї образи і сорому на собі, не дозволяти наказувати нам, але бути завжди готовими, маючи достатньо сил, неприятеля не чекати вдома, але у його державі битися. То і є наступальні війна.

Є два способи наступальної війни: її проводити військовими найманцями або посполитим рушенням.

Назбирати на жолд військовим найманцям можна різними способами. Один – закласти посполитий скарб і тримати його у визначеному місці, а коли потреба буде, то спорядити з нього жовнірів. Але поглянь, що за цим іде: чи можна той скарб примножити і збагатити, щоб можна було з нього нагальну потребу оплатити і далі існувати. ...Хотів би ще зауважити, чи маємо ми такі оборонні, міцні міста, де б ми могли тримати той скарб і, щоб його люди стерегли?

Е3. ...Але маємо ще питання: звідки такий скарб складати маємо? Якщо з дібр королівських, то вже з них Україну обороняємо, якщо зі шляхетських, то з поваги не можемо, а якщо з поборових ланів, то немає кращого способу, щоб обманути, як трохи згодом почуємо, якщо з купецьких дібр, то буде злочин і не можна називати такий скарб посполитим. А якщо всі складатися будемо на той скарб, то жодної різниці від побору, який у часи війни сплачуємо, немає.

Інші ж вважають, що з ланів поборових, шляхтич, пан і духовні віддавали зі своїх дібр і з дібр королівських із десяти ланів по п'ятнадцять злотих на першу експедицію. На другу – із двадцяти ланів також п'ятнадцять, а на третю – зі сорока ланів також п'ятнадцять злотих. Звідти можна зібрати потужне військо проти неприятеля. Але поглянь, чи то не згуба для достатків вітчизни? Чи можна відразу з

десяти ланів брати контрибуцію п'ятнадцять злотих, щоб потім, коли неприятель посилиться і розізлиться, брати

Е2V. слабшу контрибуцію: тобто по п'ятнадцять злотих із сорока ланів? ...По-друге, чи не бачимо, яка затримка зараз зі збиранням поборів, хоча є досить суворих законів про те. Про це трохи згодом. Тож усі розуміємо, що у випадку, коли роздратований ворог над шиєю сидить, усі податки швидко не зберуться.

Е3. Прекрасна слава народу польського з-поміж інших держав світу походить із мужніх його справ, інші народи називали воїнами або польськими лицарями кожного поляка. Зараз побачимо, звідки наші предки отримали таку назву: із жодної іншої причини, лише з тої, що кожен із наших предків своїми руками і власною силою заробляли собі таку назву не купуючи тих, хто б їм славу заробляв чи додавав. Бо таким способом, не всіма польськими шляхтичами, але найманими жовнірами, слави доброї і такої укоханої назви не було б.

Е3V. ...посполите рушення занедбали, а поборовий жовнір, якби був упроваджений, нічого би не коштував вітчизні. Якщо далі про це говорити, то не було б по кожній експедиції бунтів і конфедерацій.

І то не менше зло від купи іноземних найманих жовнірів. Буває, що деякі із неприязного Короні народу в часи своєї служби можуть безпечно дослідити наші справи і порядок.

Буває і так, що ці чужоземці, якщо мають можливість, очікують результатів війни, якщо ж ситуація протилежна – утікають, а якщо бачать, що справа виграна, то наприкінці свіжими наступають і отримують користь без праці і перемогу з наших рук, а слава наша зменшується. Нехай кожен сам розважить, яка то шкідлива справа.

Г. Що стосується побору, або краще сказати тієї нікчемної витрати, то певно, що вона не повністю доходить до рицарських рук. Бо пан або державець якоїсь маєстності бере із селян по злотому від диму, а віддає колекторові за старими пописами. А тому там, де написано чотири лани, там на селі знаходиться більше десяти. ...Із поборів заледве третина залишиться, бо кожен пильнує власний інтерес.

Але є й інша неприємність, і небезпека звідти теж іде: побор на оборону чи помсту неприятельові не завжди буває зібраний. Бо думаємо про побор лише тоді, коли почуємо, що неприятель стоїть на порозі Корони і вже нас грабує. І лише тоді Король Й.М. деліберації пише сеймові листи та листи до сенаторів. Потім настають сеймики та сейми...

ГV. ...А неприятель, уже Україну пограбувавши, дочок і жінок шляхетських та полон великий узявши, пішов спустошеною країною. І

лише тоді жовніри женуть його до Львова, там, пошукавши його по пивницях, після леж розходяться: що неприятель не вирвав, то вони забирають. Потім побор закінчується і жовнірів розпускають.

...Безсумнівно, що побор на щось інше, а не на жовнірів іде, що і Й.К.М. визнавав у своєму листі до senatorів 1612 року про колекторів.

F2V. Таких найманців завжди стереглося кожне королівство. Чи не зухвалі жовніри знищили Римську державу? Багато прикладів є знищених держав через свавільних жовнірів. Для продовження не згадую. Що зробили жовніри за св. пам'яті нашого Короля Стефана? ...Почавши під Псковом, за нашої доброї пам'яті, ворхобити, лише суворістю Божою заспокоєні, були змушені замовкнути. Коли прийшов час, тоді й отримали платню.

Треба й тепер запобігти тому, щоб ми й надалі неволю від

F3. своїх більшу ніж чужих терпіли.

Окрім того, щоб жовніра наймати, визначаю і демонструю давній спосіб оборони та розширення вітчизни. Це – посполите рушення. Ним наші мужні предки і захисну і наступальну війни провадили, свою вітчизну на багато миль розширяли і безсмертну славу свою по всьому світові ширили.

F4V. ...Що найманими жовнірами для вітчизни було зроблено – нічого.

...Якби посполите рушення зараз, як перед тим було, зібралось, то яку б там потугу побачили? Шляхтичі вбогі, котрі дають із трьох ланів один побор, боячись закону, щоб зберегти своє здоров'я, мусили б сісти на коня лише на чверть. Далі пан, котрий має прибутків із милої вітчизни сто тисяч злотих і більше, не відправить до експедиції і ста коней, і то не всіх бойових. А чому я то говорю, навчив-бо короля Й.М., щоб був обов'язок ставити тисячу або дві. А то маємо пана, який свободою і

G. багатством прикривається і вітчизну в часи гвалту своїм багатством і потужністю не рятує. Але, щоб захопити сусідське село може відправити загін у кілька тисяч...

Від такого порятунку вітчизни з'являється між коронними обивателями заздрість, ненависть, суперечки. А накінець доходить до внутрішніх бунтів і повстання одних для згуби інших.

Щоб тому всьому запобігти, є один пристойний спосіб, за допомогою якого кожен може побачити, як повинен служити вітчизні і так позбутися всіх суперечок.

Спосіб той – поміра світських і духовних ґрунтів, які дають хоч якісь прибутки.

Поміряти раджу в усій Короні Польській, Великій і Малій Польщі й у державах, які належать до неї, усі спадкові і не спадкові ґрунти, ліси, стави й озера, які дають прибуток, усі маєтності духовні,

GV. архієпископів, єпископів, каноніків та плебанів костельних. Також світські: панські, шляхетські та королівські села, також війтівства, з котрих відсоток не на стіл Й.К.М. віддається, пожитки старост та державців у сумах або ж обліговані.

Тій помірі повинні підлягати князівства, що перебувають у триманні, бо ті добра є одним тілом Речі Посполитої, матері нашої...

Не варто виключати з помірів земські маєтності, якими володіють міста і приватні особи, яких багато є біля Кракова та інших міст. Ті общини, або як їх називають Річ Посполита, як у Гданську Жулава та інших подібних містах, є членами єдиного тіла.

G2. Аби старости і державці всіх таких дібр по три

G2V. кварта, як було описано вище, заплатили на підготування оборонної війни.

При тій помірі слід зважати на гори і скелясті місця. Бо і ґрунти в рівнинах від Кракова до Львова з лівої сторони є більш урожайні і заселені та дають більші прибутки. А з правої сторони того тракту ґрунти на горах, потоках і скелях не так добре заселені й оточені неприступними скелями...

Якщо хтось думає, що то великий хаос, таке велике королівство і належне йому князівство поміряти, то він помиляється. Зробити це легко. У кожному воєводстві, інших землях і на Русі є підкоморії. Нехай їх уряд проводить ті обрахунки, але складе присягу на кшталт трибунальської, що буде правильно обраховувати, не надаючи нікому переваги, справедливо виконувати свою повинність.

G3. ...Мусить кожен признати, що така поміра не нова річ у Польщі. Бо інакше звідки у скарбовому реєстрі є відомості, скільки повинно платити село з ланів, якщо не було поміри? Якщо ж отримаємо добровільне зізнання панів і державців, дай Боже нам таку милість, зичливість та щирість, аби ми правдиво визнали, скільки вони під собою мають, нічого не замовчуючи, тоді й поміри не треба.

G3V. ...Щоб кожен обиватель Корони як багатий, так і бідніший, котрий би мав десять ланів землі... для експедиції виставляв добре підготовленого жовніра з доброю зброєю, у шишаку, з наколінниками, у поручах, з кончаром, із шаблею, короткою рушницею або півгаком, зі списом, і щоб йому кінь був з хлопцем і харчами.

...А якщо шляхтич не має під собою десяти ланів землі, нехай з іншим сусідом і з третім, щоб разом було цілих десять ланів, у спільній згоді виставить на службу жовніра або пахолка, як було описано вище.

Н. Але в Польщі багато людей, які не володіють ґрунтом, їх стільки ж, скільки і тих, хто володіє. Бо вони, шукаючи прибутку, свої дідичні маєтності попродавали, віддали під застави, орендами,

НУ. лихварством, торгівлею і різними непристойними шляхетському станові способами добувають собі живність. ...Потрібно, щоб і такі за осілими не ховалися, а однаково з іншими вітчизні служили.

Тому неосілі шляхтичі, які мають за записом землю, а самі деінде мешкають, також орендарі і та шляхта, яка в містах мешкає і торгівлю у будь-який спосіб веде та купецтвом займається, такі шляхтичі в повітах і містах повинні бути переписані підкоморіями під наглядом старост, відповідно до їх прибутків і торгівлі.

...Тоді всі з тисячі злотих одного вершника чи з п'ятисот одного пішого..., у кольорах, призначених у тому повіті, з мушкетом, із шаблею, із сокирою, як вище описано було, повинні будуть виправити.

Н2. ...Місцеві люди, як і плебеї, що будь-яким способом собі харчі заробляють: вірмени, купці, крамарі, чотові, шинкарі, ремісники, нікого не минаючи, у такий же спосіб під контролем старост або їх підстарост повинні бути переписані.

...Після такого перепису хотів би від них такої служби: щоб багатші міщани, вірмени та великі купці, крамарі і чотові в такий же спосіб із тисячі злотих одного вершника, а з п'ятисот пішого виставляли.

А бідніші, ремісники, пивовари, шинкарі, крамарі і бідніші чотові ...аби з-поміж себе

Н2У. кожного десятого виправляли пішого зі зброєю, коли буде потреба. А щоб жоден не уник такої виправи, міські та старостські уряди під карою штрафом повинні слідкувати.

...І було б добре, щоб у законах було обмовлено і заборонено, щоб жоден шляхетський обиватель Польщі, як той, що має власність, так і бідніший, не виїжджав за кордон на службу за гроші, під страхом ганебного покарання, бо із такими експедиціями знайде службу в Короні. Бо де народився, там нехай і вітчизні служить, на славу заробляє...

Н3. ...У Польській Короні і князівствах, що до неї належать, 32 воєводства. Ті воєводства потрібно розділити на 4 частини, щоб у кожній частині було по вісім воєводств, які будуть брати участь у експедиції в такому порядку, як вирішають їх воєводи, а не окремо Мала Польща, Велика Польща, князівства Литовське, Мазовецьке, Руське, Пруське, Інфляндське, Жмудське.

НЗV. ...Як на чотири частини ділитимуться всі воєводства, так і не за один рік, а за чотири, почергово має відбуватися служба. Першого року вісім воєводств зі своїми каштелянами і повітовими ротмістрами.

Н4. ...Так що кожен, хто хоче, може побачити, що коли на один рік припаде служити вітчизні, то три роки матимеш спокій, або якщо Бог захистить вітчизну, то ніколи до тебе не дійде черга, також будеш вільний від побору.

JV. ...Коли Бог дасть милій вітчизні спокій, про що постійно його повинні молити, уже не будемо мати такого неприятеля, проти якого була б потреба загальною експедицією вирушати. Але українне військо оборонну війну повинно пильнувати на кордонах. Після цього не слід занедбати все, але завжди бути готовим так, начебто завтра слід вирушати на війну. Для цього повинно бути проведені оказування всіх воєводств із переписом живності, спорядження з яким мали би йти на ворога. Оказування має проводитися в один день, за потребою вирушати на неприятеля, щоб показати готовність усіх воєводств.

Мені здається, що вождів воєнних слід обрати

J2. так, як прописано в коронних статутах, тобто Ї.М.П. [Їх Милостивих Панів] воєвод. ...Один із тих восьми, котрий своєю мужністю буде іншим подобатися, котрий буде опікуватися справами воєнними, котрий уміння свої демонстрував товариству і котрий, підкоряючись правилам, буде військовим вождем. ...Інші ж пани воєводи будуть йому порадиниками.

...Каштеляни щоб згідно із законом, були полковниками у своїх повітах. Його повинність – знати все про ротмістрів свого повіту: скільки їх, радити їм, з ними про порядок і військову дисципліну

J2V. турбуватиметься, а за порушення карати. Із паном гетьманом та з панами воєводами про все зноситися і без волі гетьмана нічого не чинити.

Ротмістри повітові, скільки їх потрібно, щоб були осілими шляхтичами у своєму повіті...

До їх обов'язків уходитиме, найперше, знати звідки він сто коней візьме, знати, хто із шляхтичів сина свого на експедицію відправив, а хто челядника... і тренувати їх у справах військових...

До того ж ротмістр повинен мати корогву із власним гербом, бубнами, трубами та сурмами...

Підкоморії щоб за старим звичаєм у війську були обозними.

J3. Кожна Річ Посполита тримається на двох колонах: нагороди за цноти та покарання за провини. Так і в жовнірів є дві речі: вчасна плата та встановлена і збережена дисципліна. Завдяки вчасній оплаті

приходить охота до роботи, особливо, коли існує премія. За дисципліною приходить скромність, послух та увага до керівництва.

...Треба особливо слідкувати, або жолд завжди доходив до слуг і жовнірів, аби не сиділи без плати і були послухні своєму керівництву, не грабували, злочини у своїх кордонах підданим Й.К.М. і шляхті не чинили, поки не дійдуть до неприятельських країв.

J4. Звідти і порядок буде, бо жовнір бачитиме, що те, що він заслужив, у руках полковника, тому й буде йому покірний і матиме до нього більше поваги. І наостанок: коли відданий увесь жолд, то не буде причини для конфедерації і дисципліна буде краще.

А щоб жовніри не мали приводу грабувати,

J4V. [треба] щоб жоден шляхтич не виправляв жовніра до війська із порожньою торбою, не забезпечивши необхідною кількістю провіанту.

Але хотів би ще сказати нашій усій братії шляхетській, щоб вони не зачиняли свої маєтності від нашого війська і не забороняли видавати живність війську, бо коли прийде його черга йти до експедиції, теж так чинитиме, бо всі хочуть їсти. Ціну ж треба призначати таку, щоб за побожну плату міг жовнір придбати живність собі, своїй челяді та коню.

K. Особливо закликаю, щоб після виграної битви чи при здобутті міста або замку, усе награбоване йшло жовнірам, щоб потім [вони] були більш охочі до такої роботи. Та й іншим це б додавало охоти, бо це додає рицарству запалу.

KV. ...не треба замовчувати, що для війська, окрім усього, ще треба ті, без кого жодне військо обійтися не може, особливо без пушкарів та іншої челяді до гармат.

K4V. Для шпигунів, які дізнаватимуться про замисли неприятельського війська, його переваги і про все таємне пану гетьманові доноситимуть.

L. Роботу свою вони виконують із великою небезпекою для власного здоров'я. Для них не варто берегти грошей, гідні великої винагороди за свої вірні послуги.

L2. І король, пан наш, повинен утримувати добрий порядок св. пам'яті наших предків: не лише устами своїх предків як у інших справах, так і в обороні кварцяній присягнув, але і замки на Україні побудувати обіцяв. Усі знають, що зробив то не для втрати, але для більшого розширення власної держави.

L3. Насамперед буде така користь, що кожен буде знати, з чого йому служити вітчизні, як пан, так і убогий, ніхто не робитиме

поблажок собі. Так заздрості між нами не буде: багатший більше, убогіший менше служитимуть, кожен відповідно до своїх достатків.

Друга користь: кожен буде старитися, щоб завжди в нього був готовий кінь з обладунком, щоб пахолка готував не в той час, коли експедиція починається. Від того була б у Короні готовність до війни, а в такій готовності могла б молодь готуватися, не товстіла би, як зараз у часи покою товстішає: зброї до рук узяти не вміє, сама до неволі влазить.

Ще від такої поміри та служби користь: зібралася б велика кількість людей і тим були б страшніші для неприятеля і надійніший спокій мали б...

L4. ...Убогих польських та литовських шляхтичів разом із поміровим військом вивести до Москви, щоб там створювати колонії, як робили греки та римляни, звідки мали велику допомогу проти неприятелів.

...Також слід пам'ятати королеві Й.М. і Речі Посполитій, щоб шляхетська кров там не псувалася і в селянську не перетворилася. Слід вивести їх на колонії, але їх війську дати добрих вождів, щоб їх тримали в порядку, аби ...вправлялись у військових справах.

L4V. Ясновельможні милостиві пани сенатори, цей Трактат De Offensivo Bello виданий і на ваш розсуд поданий не для моєї слави, а лише з мого маленького таланту написаний для виправлення порядку в Речі Посполитій.

[Zadora]. Traktat De Offensivo Bello: Abo, Vprzeyme a życzliwe Wiernego Polaka do wszech Obywatelow Koronnych podanie y napomnienie, do Rządu i gotowey potężności w Rzeczypospolitey Polskiej [...] aby na tę Expedicią gotowemi będąc pokoju y nieśmiertelney sławy dostąpili, a czułością swoją Nieprzyiacielowi Koronnemu srodzy byli. – B. m. dr., 1612.

СПОСІБ КОРОННОГО УПРАВЛІННЯ І ГОТОВНОСТІ:
яка повинна бути оборона Речі Посполитої.
Видано Миколаєм Хабельським з Хабеліц,
турецьким в'язнем

S P O S O B
R Z A D V K O R O N N E G O
Y G O T O W O S C I :

 Obrona Rzeczypospolitey, iá-
kaby miała być.

12798 **W Y D A N Y**
Przez **MIKOŁAJA CHABIELSKIEGO**
z Chábielic, Więźnia Tureckiego.

Przemowa do Stanow Korony Polskiej.

V Pátrniac tak wielkie niebezpieczeństwa / które
ze wszystkich ogarnęły tę ubogą Koronę Pol-
ską / nienawiścią o granicznych sąsiadów Koron-
nych: Jako to Moskwa / Tatarowie / Turcy:
a już teraz prawie przez odpadnięcie Wołoskiej
Ziemie od Korony: prawie gwałtownemu niebe-
spieczństwu Korona Polska: a prawie wpadła-
wi własnemu podległa jest / widząc / iako nas ten
nieprzyjaciel cicho okrażył przez odcięcie przyle-
głych tej Koronie krain w około / iako Siedmiej-
grodzka / Multańska / y Wołoska Ziemie. A pra-
wie / iako na koniec języka się sobie posadził / y ku
2 pożar

А. Передмова до станів Корони Польської.

Споглядаючи на ту велику небезпеку, яка з усіх сторін огорнула бідну Річ Посполиту, ненависть прикордонних сусідів Корони, як то Москва, Татари, Турки, і відпадання від Корони Волоської землі, бачу, що Короні Польській загрожує занепад. Наш неприятель хоче оточити Корону країнами, які йому належать: Семигороддям, Мультянською та Волоською землями. І я нарешті все написав,

АV. а сини коронні на все як би через пальці дивляться, не бажаючи запобігти такій великій небезпеці. Я ж, бачачи такі речі, уважно слухав, щоб почути щось нове чи корисне, щоб проти такої зухвалої загрози для кращої оборони сказати. Не міг дочекатися, щоб почути щось корисне, уже й сейм минув, а нічого не почув. Тож немає часу чекати, мушу говорити. Я, найубогіший шляхтич і турецький в'язень, хочу розкрити очі і розбудити своїх братів. Я довго думав над тим, який спосіб оборони нашої Корони можна було б зробити. Бачу, що для захисту від ворога в нас немає оборонних замків, ні потужних міст, немає де сховатися, лише в полі з неприятелем треба битися. ...Треба не допускати обозів ворога до своєї землі. Бо певна річ, що у своїй землі складніше битися з неприятелем з кількох причин. Найперше, та країна, де будуть обози обох військ

А2. і табори поставлять навпроти один одного, зазнає великих спустошень від обох сторін. Виходячи з цього, неприятель, який розташувався в чужому краї, є небезпечніший.

А2V. ...Отож, милостиві панове браття, погано робите, коли неприятеля виганяєте лише тоді, коли він на ваших землях обоз установив, добровільно себе підставляєте до такої небезпеки.

...Я змолоду кільканадцять років служив у різних військах, бачив прославлене великою мужністю, багате і добре споряджене вогнепальною зброєю військо короля Іспанії і Нідерландів. Але наші не порівнюються з такими достатками, тому такий спосіб оборони нам не підходить. Бачив німецькі загони, озброєні різною артилерією, перебуваючи в Угорщині, бачив імператорське військо, зібране із різних народів...

А3. ...А потім потрапив у полон до турків і бачив там війська різних бусурманських народів, зібраних із різних націй. ...Потім потрапив за море, був проданий, і там бачив гармати одного турецького гетьмана, який на той час воював із турками. А потім був сином одного сицилійського князя із Італії...

BV. Навіть на перший погляд видно, що в нас у Польщі можна організувати таку готовність, що від неї може бути оборона Речі Посполитої від усіх неприятелів.

Маючи в Короні Польській так багато кузень, у кожному воєводстві вистачає ремісників, швидко би В.М. [Ваші Милості] до

такої готовності могли б прийти. Для того потрібно лише три побори скласти, щоб на вічні часи наші нащадки, з ласки Божої, були у славі і довго тривати могли без страху від прикордонних сусідів чи неприятелів.

...То були б щасливі побори, узявши які, з Божою поміччю, без сумнівів, упорядкували б оборону.

В2. ...А так насамперед скласти два побори і найняти кузні, де добре залізо виробляють, знайти ремісників, які б рури, гаківниці і смигівниці³⁸⁹ добре і якісно робили... Таких рур кожне воєводство повинно мати принаймні дві тисячі, калібр котрих не повинен бути меншим від півгака або ж з лісовий горіх. Бо мала куля летить далі і точніше влучає, а шкоди завдає, як велика, а коштує менше і витрати на неї менші...

В3. ...Інша стрільба – трубки тонші та легші, на кшталт смогівниць, мають бути споряджені підставками і перевозитися на гарматних возах із належною кількістю куль і пороху. Із тих возів смогівниці будуть стріляти на початку битви. Також вони мають перевозитися до таємних підземних засідок і звідти в неприятеля стріляти. ...Вози мають бути добре зверху накриті від промокання пороху і гармат. А з тими ж возами має бути достатня кількість піхоти для обслуговування гармат. Маючи в Короні Польській у кожному воєводстві таку велику кількість кузень, буде не складно організувати таку готовність. Найскладніше до того серце своє навернути і замисли свої навернути на добре, щоб Святий Хрест від неприятелів захищати хотіли. Надія на Бога, що для такої справи Бог нам допоможе.

В3V. До такої артилерії потрібно гарної обслуги. Мені здається, що в нас у Польщі з нею не буде труднощів: є достатня кількість убогих зем'ян, синів коронних, які до певних рицарських послуг Речі Посполитій, за певної оплати, стати не відмовляться... Є в нас у Польщі шляхетських і простих селян, які, не маючи на що сподіватися, щороку до Шльонська та Угорщини на роботу по кілька тисяч відправляються, а звідти їх небагато повертається...

Також є велика потреба, щоб вибранців по всій Короні зібрали, не пропускаючи жодного стану: із усіх дібр коронних, так і королівщин, і духовних, і шляхетських

В4. відповідно до обрахованих ланів замість посполитого рушення... Також із міст і містечок відповідно до ланів або прибутків із купівлі і торгівлі, як постановлять ті, хто за це відповідатиме.

...Така артилерія постійно перебуватиме в кожному воєводстві у визначеному оборонному місці біля місця повітового оказування ...

³⁸⁹ Рури, гаківниці, смогівниці – різновиди вогнепальної зброї.

В4V. ...І коли Річ Посполита за допомогою всемогучого Бога у християнській згоді і любові до такої готовності прийде, без сумнівів кожен неприятель мусить упасти від такої кількості артилерії, яка йому завдаватиме втрат більше, ніж він нам...

CV. ...А створивши таку артилерію, обов'язково потрібно мати достатньо припасів для неї. Кожне воєводство повинно відіслати до Кам'янця Подільського кулі, порох і піхоту, потрібну для десяти таких гармат. Бо існує велика потреба, щоб таке прикордонне місто завжди мало гарну оборону, принаймні сто гармат і тисячу піхоти, також гаківниць і смогівниць, достатньо куль і пороху. При жовнірах повинен бути капітан, який би постійно тренував піхоту користуватися гарматами як на місці, так і підібравшись до неприятеля. Щоб народ був завжди тренований і готовий до війни, щоб не розходилися, а завжди по черзі були при коронній артилерії.

Українні коронні землі, з давніх часів частини землів Подільської постійними татарськими наїздами сплюндровані а також були пограбовані і непобожними жовнірами, нестерпними стаціями, розбоєм.

C2. Слушно, щоб [українні землі] від поборів були звільнені, бо перебувають в постійній небезпеці від татарських і турецьких наїздів, змушені зажди бути обережними. Слушно, щоб у випадку потреби замість посполитого рушення дозволити відправити виправу до Кам'янця Подільського. Щоб підготовлена артилерія без затримки пішла на підтримку волоському воєводі, який повинен повідомляти про неприятелів і обороняти береги Дунаю від переправи турків до того часу, поки на підтримку йому не прийдуть інші війська.

Для того потрібно, щоб у кожному воєводстві в місцях оказування були спеціально збудовані склади для зберігання артилерії. І особливо в українних воєводствах..., і коли почують про неприятелів, особливо про турків і татар, щоб у визначений день було оказування біля артилерійських складів. Також, коли почують про неприятеля, не за тиждень, не за кілька днів, а відразу з готовою артилерією вирушали на зустріч ворогові, даючи знати дальшим воєводствам, що б також

C2V. з допомогою приходили.

Добре спорядивши артилерію, найперше, зайняти Волоську землю на Дунаю, береги Дунаю зі свого боку звільнити, щоб Турок не міг приступитися до берегів Корони. Волоський господар повинен мати при собі чотири чи п'ять тисяч польських стрільців та кількадесят раків, гаківниць і приготованого для них спорядження. А також п'ять тисяч кінного люду, по-козацькі спорядженого, або по-п'ятигорськи³⁹⁰, або навпіл: половина з гаківницями, половина луками. Також щоб волохи дозволили постійно тримати кілька тисяч охорони над Дунаєм,

³⁹⁰ Легко озброєна кіннота

щоб турецькі злодії не чинили прикрощів дунайським християнам, а добре з ними поводитися... Для цього волоський господар повинен старатися, щоб дальні землі Волощини були обжиті дунайськими християнами.

За допомогою непереможного Бога дійшли б ми до такої готовності проти неприятеля Святого Хреста, якої не має жоден монарх...

С3V. А коли Бог вас посилить, до такого порядку прийдете, що не матиме жоден монарх, звільните береги Дунаю. З Божою допомогою можете не боятися сили турецької, бо вони лише на гармати сподіваються, а вони не зможуть стріляти через Дунай... Щоб із того часу господарем волоським був поляк, який би не платив нічого туркам, а кілька тисяч війська тримав, а чого б йому не вистачало, Річ Посполита з поборів йому додасть.

С4V. ...Насамперед надійніший би був спокій, бо всілякі тривоги з причин небезпеки неприятельських татарських і турецьких нападів, про які тепер часто чутно від пограбованих людей, і шкоди коронним українним землям не було б. І з Божою допомогою за короткий час примножилася б слава Корони.

До того ж постійна оборона була б страхом для неприятелів і Корону уславила б..., щоб кожен неприятель Корони на неї оглядався.

D. ...Третя користь – українні воєводства, які татарами за багато років сплюндровані і спустошені, прийшли б до нового порядку і спокою.

Четверта – війська і роти, що перебували на Поділлі, перейшли б до Волоської землі.

Chabielski M. Sposób rządu koronnego y gotowości. Obrona Rzeczypospolitej jakaby miała być. Wydany przez Mikołaja Chabielskiego z Chabielic, więźnia Tureckiego. – B. m. dr., 1675.

1. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1909. – Tom XX. Lauda sejmikowe. – Tom I. Lauda wiszeńskie 1572-1648 r. – 688 s.
2. Akta sejmikowe województw Poznańskiego i Kaliskiego. Tom I. Część 2. – Poznań, 1962. – 407 s.
3. Akta Sejmikowe Województwa Krakowskiego. – Kraków, 1932. – T. 1. – 374 s.
4. Bączalski S. Ochrona koronna. – Kraków, 1606.
5. Bączalski S. Przestrach śmiertelny // Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608. – Kraków. – T. 1. Poezya rokoszowa. – 1918. – S. 329-337.
6. Hejdensztejn R. Rajnolda Hejdensztejna, sekretarza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do Roku 1594. – Petersburg, 1857. – T.1-2. –340+485 s.
7. Bielski J. Kronikę polksą przez Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydaną. – Kraków, 1597.
8. Bielski M. Marcina Bielskiego Satyry. – Kraków, 1889. – 119 s.
9. Bielski M. O Skanderbegu Macedonie albańskim książęciu. – Warszawa, 1961. – 109 s.
10. Bielski M. Sprawa rycerska // Wójcicki K.W. Archiwum domowe do dziejów literatury krajowej – Wawszawa, 1856. – 330 s.
11. Pobudka. BOZ 855, k. 346-349v.
12. Chabielski M. Pobudka Narodów Chrześcijańskich, na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjacieliwi Krzyża świętego na po wtore przedrukowana. – B. m. dr., 1675.
13. Chabielski M. Sposób rządu koronnego y gotowości. Obrona Rzeczypospolitej jakaby miała być. – B. m. dr., 1675.
14. Chlebowski W. Chronologia o wywodzie narodu cesarzow tureckich i walki ich z Chrzesciany, aż do dnia dziśieyBego. – B. m. dr., 1619.
15. Chlebowski W. Krolów y cesarzow tureckich dzieła abo sprawy. – Kraków, 1612.
16. Chlebowski W. Krwawy Mars narodu Ottomańskiego z Królami i Cesarzami chrześciańskimi. – Kraków, 1620.
17. Chlebowski W. Lament żalosny Korony Polskiej // Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608. – Kraków, 1918. – S. 256-270.
18. Chlebowski W. Lament żalosny na straszliwy pożar sławnego miasta Jarosławia. – Kraków, 1625.

-
19. Chlebowski W. Rokosz tatarski z Tvrkami o oyczyźnie naszey Koronie Polkiew, z upomnieniem do panow chrześciańskich y wszyskiego rycerstwa Koronnego, żeby zdradliwemu przymierzu tureckiemu nie vfaiąc y bronić oyczyzny gotowymi byli. – Kraków, 1612.
 20. Chlebowski W. Trąba pobudki ziemie perskiej do wszyskich narodów Chrześciańskich, przeciwko Machometanow. – Kraków, 1608.
 21. Czaradzki Grz. Pobudka na wojnę Turecką. – Poznań, 1621.
 22. De electione novi regis // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. Kraków, 1906. – S. 662-664.
 23. Demineus C. Liga z zawadą kola poselskiego spolnego narodv K.P. y W. X.Lit. authore Christophino Daminaeo Peregrino Polono. – B. m. dr., 1596.
 24. Dialog księdza biskupa // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. – Kraków, 1906. – S. 408-429.
 25. Dyjaryusze sejmowe r. 1587: sejmy konwokeaeyjny i elekcyjny // Scriptores Rerum Polonicarum. – Kraków, 1887. – T. 11. – 269 s.
 26. Dyskurs szlachcica polskiego o niektórych punktach, które się na terazniejszym traktują sejmie. – B. m. dr., 1643.
 27. Gdyby panowie Polacy cesarza albo Niemca obrali, tody na nie przyść musiało // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. – Kraków, 1906. – S. 358-362.
 28. Głos tureckich i inflanckich wojen. – B. m. dr., 1640.
 29. Goniec do Polski od utrapioney Podolskiej ziemie. O wtargnięciu Tatarów. – B. m. dr., 1620.
 30. Gorczyn P. Thren abo lament załosny więźniow koronnych do hord tatarskich w roku 1618 zabranych. – B. m. dr., 1618.
 31. Gorczyn P. Zelus koronny polskiej, Na złe dzisiejsze obyczaię. – B. m. dr., 1618.
 32. Grabowski P. Polska Nizna albo Osada Polska. – Kraków, 1859. – 77 s.
 33. Grabowski P. Zdanie syna koronnego o pięciu rzeczach rzeczyp. polskiej należących – Krakow, 1858. – 112 s.
 34. Jurkowski J. Choragiew Wandalinowa. – Kraków, 1607.
 35. Jurkowski J. Lech wzbvdzony y lament iego załosny w rok v od iego panowania 1056. – Kraków, 1606.
 36. Jurkowski J. Poselstwo z dzikich Pól od Sowizdrzała do małocnotliwej drużyny. – B. m. dr., 1606.
 37. Kallimach. Philippi Callimachi ad Innocentium VIII de bello Turcis inferendo oratio. – Varsoviae, 1964. – 94 s.
 38. Karnkowski St. Deliberacia o społku y związku Korony Polskiej z pany chześcijańskimi przeciwko Turkowi. – Poznań, 1595.
 39. Karnkowski St. Deliberacia o społku y związku Korony Polskiej z pany chześcijańskimi przeciwko Turkowi. – Poznań, 1596.
 40. Kicki W. Dialog o obronie Ukrainy, y pobudka z przestrogą dla zabiezenia incursiom tatarskim. – Dobromil, 1615.
 41. Kirys hartowny starożytnego żołnierza, złotemi wypolerowany słowy na iasny widok wystawiony. – B. m. r. dr.

42. Klonowicz S. Pożar woyny Tureckiej, upominanie od gaszenia y wróżka o upadku mocy Tureckiej. – B. m. dr., 1597.
43. Klonowicz S. Victoria deorum // Literatura mieszczańska w Polsce od końca XVI do końca XVII wieku. – Warszawa, 1954. – S. 95-146.
44. Kochanowski J. Pieśń o spustoszeniu Podola. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://kochanowski.nasz.info/piesn_5_ksiega_2.html
45. Koniecpolski St. Dyskurs o zniesieniu Tatarów Krymskich i lidze z Moskwą // Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku. – Lwów, 1842. – S. 301-303.
46. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646. – Kraków, 2005. – 774 s.
47. Krajewski J. Ucisk koronny i wtargnienie tatarskie do Podola. – B. m. dr., 1615.
48. Libera respublica // Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606 – 1608. – Kraków, 1918. – T. 2. – S. 403-409.
49. List szacha do JKM. RACZ 34, k. 125V.
50. Miczynski S. Zwierciadło Korony Polskiej na sejm walny w roku 1618 wystwiony. – Kraków, 1618.
51. Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1953. – 676 s.
52. Mycielski P. Przestroga z pokazaniem niepożytków z wzięcia pana z pośrodku siebie // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. – Kraków, 1906. – S. 381-397.
53. Mycielski P. Sentencya cuiusdam de electione regis Polonorum cum commonstratione commodi et incommodi inde emergentis // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. – Kraków, 1906. – S. 362-381.
54. Olkowski St. Trąba wojenna na pobudkę do sławy mężnym bohatyrom sauromatskim. Ku chetniebey obronie Oyczyzny przeciwko nieprzyjacielowi koronnemu. – B. m. dr., 1630.
55. Palczewski Ksz. O Kozakach, jeśli ich znieść czy nie: Diskvrs. – Kraków, 1618.
56. Pamiętniki Janczara czyli Kronika turecka Konstantego z Ostrowicy napisana między r. 1496 a 1501. – Kraków, 1912. – 404 s.
57. Paprocki B. Historia żałowska o przedkości i okrutności tatarskiej. – Kraków, 1575.
58. Paprocki B. Upominek albo przestroga Zacnemu Narodowi Polskiemu // Bartosza Paprockiego Dwie broszury polityczne z lat 1587 i 1588. – Kraków, 1900. – S. 1-64.
59. Paszkowski M. Bitwy znamienite... W roku terazniejszy 1620 przez Marcina Paszkowskiego spisane. – B. m. dr., 1620.
60. Paszkowski M. Dzieje tureckie i utarczki kozackie z Tatary. – Kraków, 1615.
61. Paszkowski M. Podole utrapione Xiążąt i Panów pogranicznych o społeczny ratunek prosi. – B. m. dr., 1618.
62. Paszkowski M. Posiłek Bellony Słowienskiej na odpor nieprzyjaciółom Krzyża Ś. Na Seym Warbawski terazniejszy w Roku 1620 wydany. – Kraków, 1620.
63. Paszkowski M. Ukraina od tatar utrapiona, Xiążąt i Panów pogranicznych o ratunek z żalonym lamentem prosi. – Kraków, 1608.

-
64. Perspektywa na upatrzenie sposobów wojowania kraiom nieprzyjaciół Krzyża Świętego, y nawalenia snadnego tyranstwa pogańskiego. – Poznań, 1622.
 65. Piątkowski W. Otucha na pogany wszystkim potentatom Chrześcijańskim. – Zamostia, 1637.
 66. Pieśń o porażce pogan. – B. m. r. dr.
 67. Pieśń w której zamyka się porażka pogan przez rycerstwo polskie raz po raz trzy razy, tudzież trwoga turecka i męstwo chrześcijańskie. – B. m. r. dr.
 68. Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana: z jego popiersiem. – Lwów, 1861. – 628 s.
 69. Pobudka polakom przeciw tureczynowi. Nota jak: wieczna sromota i nienarodzona. – B. m. dr., 1621.
 70. Rakowski W. Pobudka zacnym synom Korony Polskiej do służby wojennej, na expedicją przeciwko nieprzyjaciółom Koronnym roku pańskiego 1620. – Kraków, 1620.
 71. Rozmowa Lecha z Piastem // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. Kraków, 1906. – S. 37-68.
 72. Skarga P. Kazania przygodne z inemi drobniejszymi pracami o różnych rzeczach wszelakim stanom należących teraz znowu przyerzane y zebrane. – Kraków, 1610.
 73. Skarga P. Żołnierskie nabożeństwo, to jest nauki i modlitwy i przykłady do tego stanu służące, pisane od X Piotra Skargi. Societatis Iesu Teraz wtóry raz przedrukowane. – Kraków, 1618. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://staropolska.pl/renesans/piotr_skarga/Zolnierskie.html
 74. Skarga utrapionej Ojczyzny Polskiej po nieszczęsnej klęsce i nieoszacowancj szkodzie przez Tatary. – B. m. dr., 1615.
 75. Skarga P. Kazania o Siedmiu Sakramentach Kościoła S. Katolickiego. Do których są przydane Kazania Przygodne, o rozmaitych nabożeństwach wedle czasu, których leśt wypisany na przodku Registr. – Kraków, 1600.
 76. Soliecki M. (Zoliecki M.) Copia listu utrapionej Ojczyzny do rycarstwa lissowskiego. – B. m. dr., 1621.
 77. Soliecki M. (Zoliecki M). Pobudka abo napominanie wzbudzające żołnierza koronnego do potrzeby z Turkami. – Kraków, 1621.
 78. Solikowski J.D. Rozmowa Kusznicka // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. Kraków, 1906. – S. 466-490.
 79. Solikowski J.D. Komornik a burmistrz // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. Kraków, 1906. – S. 643-654.
 80. Solikowski J.D. O przyjeździe króla przestroga // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. Kraków, 1906. – S. 527-530.
 81. Solikowski J.D. Respons na circumstaniae szwedzkie // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. Kraków, 1906. – S. 464-466.
 82. Solikowski J.D. Sententia cuiusdam de eligendo rege // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. Kraków, 1906. – S. 447-450
 83. [Solikowski J.D.] Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego, o założeniu skarbu rzeczypospolitej i o obronie krajów ruskich, napisane od autora roku 1589, a teraz między ludzi podane. Kraków 1596. – Kraków, 1859.
 84. Starowolski Sz. Diskurs o wojnie tureckiej. – Kraków, 1633.

85. Starowolski Sz. Pobudka abo rada na zniesienie Tatarow perekopskich. – Kraków, 1858. – 16 s.
86. Starowolski Sz. Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego. – Kraków, 1976. – 249 s.
87. Starowolski Sz. Prawy rycerz. – Kraków, 1885. – 42 s.
88. Starowolski Sz. Votum o naprawie Rzeczypospolitej. – B. m. dr., 1625.
89. Strykowski M. O wolności Korony Polskiej, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego, a o srogim zniewoleniu inszych Krolestw pod tyrańskim iarzmem Tureckim. – Kraków, 1575.
90. Tarnowski J. Consilium rationis bellicae. – Warszawa, 1987. – 206 s.
91. Volumina Legum. – Petersburg, 1859. – T. III. – 497 s.
92. Votum szlachcica pisane na seymiki y seym rokx Pańskiego 1606. – B. m. dr., 1606.
93. Warszewicki Krz. Chryzstofa Warszewickiego po śmierci króla Stefana na pierwszym i głównym zjeździe Mazowieckim mowa // Dwie mowy pogrzebowe ks. Krzysztofa Warszewickiego kanonika Krakowskiego. – Kraków, 1858. – S. 1-35.
94. Warszewicki Krz. Wenecya. Poemat historyczno-polityczny z końca XVI wieku. – Warszawa, 1886. – 90 s.
95. Wereszczyński J. Droga pewna do prędszego i snadniejszego osadzenia w ruskich krajach pustyni. – Kraków, 1590.
96. Wereszczyński J. Pobudka do podniesienia wojny świętej przeciwko Turkom i Tatarom. – Kraków, 1594.
97. Wereszczyński J. Publika // Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego. – Kraków. – 1858. – S. 1-34.
98. Wereszczyński J. Sposób osady nowego Kijowa // Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego. – Kraków. – 1858. – S. 35-57.
99. Witkowski St. Pobudka ludzi rycerskich przez nawałność pogańską w małej kupie, z żalością Chrześcijaństwa znieśionych: Ku czułości i przestrodze dalszej wojny tureckiej panom chrześcijańskim nowo uczyniona. – Kraków, 1621.
100. Witkowski St. Przestroga koronna terazniejszym opłakanym czasom y potomnym służacza. Na obżalowanie Braciey naszej od Pogan świeżo zagarnianych. – Kraków, 1613.
101. Witowski St. Posel na sejm Krakowski w roku 1603. – B. m. dr., 1603.
102. [Zadora] Traktat de offensive bello: abo Uprzejme zuczliwe Wiernego Polaka do wśech Obywatelów Koronnych podanie do Rządu y gotowej potężności w Rzeczypospolitej. – B. m. dr., 1613.
103. Zamojski J. Mowa Zamoyskiego na sejmie 1605 r. // Pisma polityczne z czasów z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608. – Kraków, 1918. – Tom II. Proza. – S. 471-480.
104. Zdanie o obieraniu nowego króla // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. – Kraków, 1906. – S. 349-355.
105. Zwiercadło Rzeczypospolitej Polskiej na początku roku 1598 wystawione. – B. m. dr., 1598.
106. Żabczyc J. Polityka dworska przez Iana Zadczyca Do druku podana. – B. m. dr., 1616.

-
107. Аристотель. Политика. Афинська політика. – М., 1997. – 343 с.
 108. Архив Юго-Западной России. – Ч. 2. – Т. 1. Постановления дворянских провинциальных сеймиков в Юго-Западной России (1569-1654 гг.). – К., 1861. – 593 с.
 109. Верещинський Й. Війську Запорозькому пресвітлий пресвітлий виказ, як і з боку виховання, так теж вічного забезпечення на Задніпров'ї // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. – К., 2001. – Т. II. – Кн. 1: XVI ст. – С. 426-429.
 110. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – К., 2007. – 1006 с.
 111. Дневник Люблинского сейма 1569 г. – СПб., 1869. – 780 с.
 112. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – 487 с.
 113. Записки яничара, написаны Константином Михайловичем из Островицы. – М., 1978. – 138 с.
 114. Кльонович С. Ф. Роксоланія. – К., 1987. – 94 с.
 115. Ксенофонт. Киропедия. – М., 1976. – 336 с.
 116. Наливайко С. Кондиції, подані від Наливайка Його Милоситі королеві // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. – К., 2001. – Т. II. – Кн. 1: XVI ст. – С. 434-435.
 117. Наливайко С. Лист до короля Зигмунда III 1596 року // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. – К., 2001. – Т. II. – Кн. 1: XVI ст. – С. 430-434.
 118. Немирич Ю. Роздуми про війну з московітами // Хроніка-2000. – 1995. – №1. – С. 136-153.
 119. Одкровення Іоанна Богослова / пер. І. Огієнка. – Гл. 12, вірш 3. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.ukrainian-bible.co.uk/B66C012.htm>
 120. Оріховський С. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу // Українські гуманісти епохи Відродження: антологія. У 2-х ч. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 23-60.
 121. Оріховський С. Про турецьку загрозу. Слово друге // Українські гуманісти епохи Відродження: антологія. У 2-х ч. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 87-109.
 122. Оріховський С. Про турецьку загрозу. Слово перше // Українські гуманісти епохи Відродження: антологія. У 2-х ч. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 61-87.
 123. Пекалід С. Острозька битва // Українські гуманісти епохи Відродження: антологія. У 2-х частинах. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 40-77.
 124. Чагровський А. Дума Українна // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. – К., 2001. – Т. II. Кн. 1: XVI ст. – С. 437-439.
 125. Шевчук В. «Розмова козака запорозького з перським гінцем» Мартина Пашковського і її історичний контекст // Пам'ять століть. – 1997. – № 3. – С. 38-50.

Literatura

1. Augustyniak U. Koncepcje narodu i społeczeństwa w literaturze plebejskiej od końca XVI do końca XVII wieku. – Warszawa, 1989. – 332 s.
2. Augustyniak U. Wazowie i „królowie rodacy”: studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku. – Warszawa, 1999. – 254 s.
3. Backvis C. Słowianin w obliczu „lekcji” tureckiej w zarania czasów nowożytnych // Szkice o kulturze staropolskiej. – Warszawa, 1975. – S. 625-650.
4. Baranowski B. Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVII wieku – Łódź, 1950. – 256 s.
5. Bertman St. The Strange Pilgrimage of Pietro Della Valle. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.bib-arch.org/online-exclusives/il-fantastico.asp#author>, або стаття про делла Валле з докладною бібліографією: Gurney J. Della Valle, Pietro // Encyclopedia Iranica. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.iranica.com/articles/della-valle>.
6. Biernat T. Mit polityczny. – Warszawa, 1989. – 354 s.
7. Bisaha N. Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks. – University of Pennsylvania Press, 2004. – 309 p.
8. Borek P. Szlakami dawnej Ukrainy: studia staropolskie. – Kraków, 2002. – 299 s.
9. Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach: bohaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001. – 418 s.
10. Borowiec A. Turcy w literaturze chorwackiej wieków dawnych // Wyobrażenie wroga w dawnych kulturach. – Warszawa, 2008. – S. 197-204.
11. Byliński J. Dwa sejmy z roku 1613. – Wrocław, 1984. – 278 s.
12. Byliński J. Sejm z roku 1611. – Wrocław, 1970. – 246 s.
13. Chynczewska-Hennel T. Najjaśniejsza o Najjaśniejszej. Rzeczpospolita w weneckiej literaturze historycznej XVII wieku // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – Warszawa. – 2006. – № 2006. – S. 191-203.
14. Chynczewska-Hennel T. Pojednanie polsko-ukraińskie w wierszach Łazara Baranowicza // Kultura staropolska – Kultura europejska. – Warszawa, 1997. – S. 325-329.
15. Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. – Warszawa, 1985. – 188 s.
16. Czermak W. Plany wojny tureckiej Władysława IV. – Kraków, 1895. – 403 s.

-
17. Danti A. „Utopijny” aspekt literatury antytureckiej we Włoszech i w Polsce w połowie XVI wieku // *Od Lamentu świętokrzyskiego do Adona: włoskie studia o literaturze staropolskiej*. – Warszawa, 1995. – S. 131-147.
 18. Dembski Krz. *Wojska nadworne magnatów polskich XVI i XVII wieku // Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza. Historia*. – Zeszyt 1. – 1956. – S. 49-96.
 19. Franz M. *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI-XVII wieku : geneza i charakter*. – Toruń, 2002. – 255 s.
 20. Górská M. *Polonia – Respublica – Patria: personifikacja Polski w sztuce XVI-XVIII wieku* – Wrocław, 2005. – 630 s.
 21. Grześkowiak-Krawicz A. *Wolność jako zasada ustrojowa Rzeczypospolitej // Lex est Rex in Polonia et in Lithuania... Tradycje prawno-ustrojowe Rzeczypospolitej – doświadczenie i dziedzictwo*. – Warszawa, 2008. – S. 25 – 42. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.obta.uw.edu.pl/pliki/publikacje/A.KrwawiczWolność.doc>
 22. Herman S. *Wojna i żołnierz w okresie kontrreformacji (do roku 1648): szkice z dziejów literatury polskiej i obcej*. – Zielona Góra, 1983. – 153 s.
 23. Herman S. *Żywa postać Rzeczypospolitej studium z literatury staropolskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*. – Zielona Góra, 1985. – 250 s.
 24. Horn M. *Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600 – 1647 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. – 1962. – T.VIII. – Cz.1. – S. 1-71.
 25. Jačov M. *Europa i Osmanie w okresie Lig Świętych: Polska między Wschodem a Zachodem*. – Kraków, 2003. – 260 s.
 26. Kąkolewski I. *Melancholia władzy: problem tyranii w europejskiej kulturze politycznej XVI stulecia*. – Warszawa, 2007. – 481 s.
 27. Koehler K. *Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego*. – Kraków, 2004. – 564 s.
 28. Kotarski E. *Publicystyka Jana Dymitra Solikowskiego*. – Toruń, 1970. – 196 s.
 29. Krzewińska A. *Pieśń ziemiańska, antyturecka i refleksyjna: studia nad wybranymi gatunkami staropolskiej liryki XVI i XVII wieku*. – Toruń, 1968. – 203 s.
 30. Kupisz D. *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572-1717*. – Lublin, 2008. – 468 s.
 31. Kuran M. *Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku*. – Łódź, 2012. – 664 s.
 32. Kuran M. *Poetyka i adresaci listów dedykacyjnych Marcina Paszkowskiego // Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*. – Kraków 2011, – T. 1. – S. 363–380.
 33. Kuran M. *Problematyka ukraińska w twórczości Marcina Paszkowskiego // Київські полоністичні студії*. – T. XVIII. – 2011. – С. 136-143.
 34. Łoziński Wł. *Prawem i lewem: obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*. – Warszawa, 2005. – 768 s.
 35. Majewski W. *Plany wojny tureckiej Władysława IV a rzekome przymierze kozacko-tureckie z 1645 r. // Przegląd Historyczny*. – 1973. – T. LXIV. – S. 271-280.

36. Marchesani P. Polska w historiografii włoskiej XVI i XVII wieku (stereotypy ideologiczne i ich ewolucja) // *Od Lamentu świętokrzyskiego do Adona: włoskie studia o literaturze staropolskiej* – Warszawa, 1995. – S. 177-214.
37. Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569-1648. – Warszawa, 2006. – 465 s.
38. Meserve M. *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought*. – Harvard University Press, 2008. – 360 p.
39. Mikulski T. Chabielski Mikołaj // *Polski Słownik Biograficzny*. – Warszawa-Kraków-Gdańsk. – T. III. – 1937. – S. 245-246.
40. Nagielski M. Kozacy w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku // *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury: z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku*. – Warszawa, 2000. – S. 35-55.
41. Nagielski M. Udział Kozaczyzny zaporoskiej w wysiłku zbrojnym Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku // *Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje: studia i szkice* – Siedlce, 2004. – S. 103-123.
42. Nosowski J. Polska literatura polemiczno-antyislamistyczna XVI, XVII, XVIII w.: wybór tekstów i komentarzy. Z. 1-2. – Warszawa, 1974. – 457 s. + 336 s.
43. Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce: dwaj młodszy Wazowie. – Warszawa, 1972. – 387 s.
44. Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce: Zygmunt III. – Warszawa, 1971. – 438 s.
45. Ochmann-Staniszevska S. Sejmy z lat 1615-1616. – Wrocław, 1970. – 235 s.
46. Olejnik K. Rozwój polskiej myśli wojskowej do końca XVII wieku. – Poznań, 1976. – 284 s.
47. Pirożyński J. Z dziejów obiegu informacji w Europie XVI wieku : nowiny z Polski w kolekcji Jana Jakuba Wicka w Zurychu z lat 1560-1587. – Kraków, 1995. – 361 s.
48. Piśmienstwo staropolskie. – Warszawa, 1964. – T. 2. – 318 s.
49. Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski ok. 1592-1646. – Warszawa, 1978. – 455 s.
50. Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych ruskich od XVI do XVIII wieku. – Lwów, 1928. – 87 s.
51. Reyehman j. Związki Iranu z Polską // *Kultura i społeczeństwo*. – 1971. – Tom XV. – Nr. IV. – S. 81-88.
52. Ryba R. Trzy obrazy niewoli tatarsko-tureckiej // *Barok. Historia-Literatura-Sztuka*. – № VIII/1 (15). – 2001. – S. 47-58.
53. Rzońca J. Ostatni sejm przed Cecorą // *Pamiętnik biblioteki Kórnickiej*. – 1983. – Z. 20. – S. 5-91.
54. Rzońca J. Rzeczpospolita Polska w latach 1596-1599: wybrane zagadnienia polityki wewnętrznej i zagranicznej. – Opole, 1990. – 205 s.
55. Rzońca J. Sejmy lat 1587-1598. Cz. II. Ostatni sejm Rzeczypospolitej w XVI wieku. – Opole, 1993. – 93 s.
56. Seredyka J. Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1629-1632): zarys wewnętrznych dziejów politycznych. – Opole, 1978. – 231 s.

-
57. Seredyka J. Sejm z 1618 roku. – Opole, 1988. – 231 s.
58. Sikorski J. Księgi hetmańskie Stanisława Sarnickiego na tle piśmiennictwa wojskowego w Polsce XVI wieku // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. – 1966. – T. XII. – S. 3-62.
59. Sikorski J. Problematyka walki z Turkami // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. – 1984 – T. XXVII. – S. 147-157.
60. Spieralski Z. Wymiar służby w pospolitym ruszeniu // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. – 1960. – T. VI. – Cz.1. – S. 3-19.
61. Strzylecki A. Sejm z r. 1605. – Kraków, 1921. – 202 s.
62. Sulima-Kamiński A. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505–1795. Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura. – Lublin, 2000. – 264 s.
63. Suwara Fr. Przyczyny i skutki klęski Cecorskiej 1620 r. – Kraków, 1930. – 148 s.
64. Tańkowski P. «Imago Turci». Studium z dziejów komunikacji społecznej w dawnej Polsce 1453-1572. – Lublin, 2013. – 378 s.
65. Tarnowski St. Pisarze polityczni XVI wieku. – Kraków, 2000. – 925 s.
66. Tarnowski St. Stan i charakter literatury politycznej. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.omp.org.pl/index.php?module= subjects&func=viewpage&pageid=148>
67. Tazbir J. Polska przedmurzem Europy. – Warszawa, 2004. – 215 s.
68. Tazbir J. Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy: mity a rzeczywistość historyczna. – Warszawa, 1987. – 156 s.
69. Tazbir J. Węgry jako symbol i przestroga w literaturze staropolskiej // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. – 1991. – № 36. – S. 147-161.
70. Tomkiewicz Wł. Jeremi Wisniowiecki (1612-1651). – Warszawa, 1933. – 406 s.
71. Tomkiewicz Wł. Kozaczyzna ukraińska. – Lwów, 1939. – 95 s.
72. Wierzbowski T. Krzysztof Warszawicki 1543-1603 i jego dzieła: monografia historyczno-literacka. – Warszawa, 1887. – 406 s.
73. Wyszczelski L. Koncepcje obrony Kresów Wschodnich w polskiej myśli wojskowej XVI-XVII wieku // *Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje: studia i szkice* – Siedlce, 2004. – S. 87-101.
74. Zackiewicz T. Skutki zróżnicowania etnicznego armii Rzeczypospolitej w czasach Stefana Batorego // *Nad społeczeństwem staropolskim*. – Białystok, 2007. – T. 1. Kultura, instytucje, gospodarka w XVI-XVIII stuleciu. – S. 221-230.
75. Zawadzki K. Prasa ulotna za Zygmunta III. – Warszawa, 1997. – 230 s.
76. Александров В. Организация обороны южной границы Русского государства во второй половине XVI – XVII вв. // *Россия, Польша и Причерноморье в XVI-XVII веках*. – М., 1979. – С. 159-173.
77. Брехуненко В. Втрачена альтернатива: Поле, Дон, Волга, Як у зовнішній політиці Речі Посполитої в XVI – першій половині XVII ст. // *Історія і особистість історика. Збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько*. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 55–96. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.ukrterra.com.ua/history/old/brehunenko_alter.htm

78. Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – Київ-Запоріжжя, 1998. – 336 с.
79. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – 505 с.
80. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – Київ, 2005. – 367 с.
81. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: В 3 ч. – М., 2004. – Ч. 3: События. Политика. Люди. – 640 с.
82. Шевчук В. Слово багатоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття). – Книга 1. Література епохи Ренесансу (друга половина XV – XVI століття). Література раннього Бароко (80-ті роки XVI століття – 1632 рік). – Київ, 2006. – 800 с.
83. Вирський Д. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2007. – Ч. 1. – 800 с.
84. Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. – К-Кременчук, 2001. – 217 с.
85. Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять. – К., 2013. – 215 с.
86. Галенко О.І. Зрадники-герої або український ідеал потурченця // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2006. – Вип. 6. – С. 203-232.
87. Голенищев-Кутузов И. Итальянское Возрождение и славянские литературы XV – XVI веков. – М., 1963. – 414 с.
88. Гура. А. Символика животных в славянской народной традиции. – М., 1997. – 912 с.
89. Дашкевич Я. Большая граница Украины: (Этнический барьер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в европейской части СССР (география, динамика, методы изучения). – М., 1989. – С. 7-21.
90. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XVI – XVIII ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222: Праці історико-філософської секції. – С. 28-44.
91. Дашкевич Я. Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // Український історичний журнал. – 1971. – № 9. – С. 124-131.
92. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. – СПб, 1998. – 258 с.
93. Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией: до 1609 г. – СПб., 1901. – 608 с.
94. Кайуа Р. Социология палача // Олье Д. Коллеж социологии – СПб., 2004. – С. 355-371.
95. Каргалов В. На степной границе (Оборона «крымской украины» Русского государства в первой половине XVI столетия. – М., 1974. – 183 с.
96. Левинсон К. Палач в средневековом германском городе: Чиновник. Ремесленник. Знахарь // Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – Т. 3. Человек внутри городских стен. Формы общественных связей. – М., 1999. – С. 223-231. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://ec-dejavu.ru/e/Executioner-2.html>

-
97. Лесявко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва: XVI ст. – Запоріжжя, 2001. – 64 с
98. Лесявко С. Проекти оборони українських кордонів у політичній думці Речі Посполитої кінця XVI століття // States. Societies. Cultures. East and West Essays in honor of Jarosław Pelenski. – New York, 2004. – P. 565-586.
99. Лесявко С. Йосип Верещинський // Історія України в особах: Литовсько-польська доба. – К., 1997. – С. 113-119.
100. Лесявко С. Проект козацького князівства та його автор // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2. – С. 20-24.
101. Лесявко С. Проекти колонізації Придніпров'я Петра Грабовського (1596 рік) // Наукові праці історичного факультету Запорозького державного університету. – 1999. – Вип. 7. – С. 15-19.
102. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. – К., 2000. – 472 с.
103. Магилина І. Московское государство и проект антитурецкой коалиции в конце XVI – начале XVII вв.: автореф. дис. соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 – «Отечественная история». – Волгоград, 2009. – 30 с.
104. Мифы народов мира. – Москва, 1994. – Т. 1. – 671 с.
105. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. – К., 1992. – 493 с.
106. Наливайко Д. Рецепція України в Західній Європі XVI – XVIII ст. // Сучасність. – 1993. – № 2. – С. 94-109.
107. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. – К., 1998. – 578 с.
108. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 1998. – Ч. I. – 288 с.
109. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV – XVII вв. Главные тенденции политических взаимоотношений. – М., 1984. – 288 с.
110. Пилипенко В. „Пантеон” славетних захисників Речі Посполитої (за матеріалами польських турчиків XVI – XVII ст.) // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини. – К., 2010. – С. 74-77.
111. Пилипенко В. Матрин Пашковський – забутий український поет і публіцист початку XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 11-18.
112. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. – К. – 496 с.
113. Саїд Е. Орієнталізм. – К., 2001. – 511 с.
114. Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – 136 с.
115. Сас П. Чи вступили запорожці до Ліги християнської міліції? // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 84-101.
116. Сас П. Проект реформування козацького війська Северина Наливайка // Середньовічна Україна. – 1997. – Вип. 2. – С. 83-108.

117. Серчик В. Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XVI-XVII веках. – М., 1979. – С. 174-196.
118. Стороженко А. Старинный проект заселения Украины // Киевская Старина. – 1895. – С. 295 – 341.
119. Стороженко А. Иосиф Верещинский, бискуп Киевский // Исторические очерки. – К., 1914. – 157 с.
120. Соколов А. Итория тела: предпосылки становления нового направления в историографии // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – 2009. – Вып. 26. – С. 190-211.
121. Соколов А. Тело как способ идентификации «другого» // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – 20010. – Вып. 33. – С. 213-232.
122. Флоря Б. Проект антитурецкой коалиции середины XVI в. // Россия, Польша и Причерноморье в XVI-XVII веках. – М., 1979. – С. 71-86.
123. Флоря Б. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII вв. – М., 1978. – 302 с.
124. Чухліб Т. Семерій Наливайко – ватажок козацьких повстань // Гетьмани Руси-України. – Донецьк, – 2012. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://haidamaka.org.ua/0222.html>
125. Щербак В. Українське козацтво : формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2006. – 300 с
126. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002. – 416 с.
127. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2002. – 472 с.

АНОТАЦІЯ

Пилипенко В. Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI – середини XVII ст.

Європа XV – XVII ст. перебувала під постійною загрозою війни проти Османської імперії. Спочатку європейські монархії не ставилися до новоутвореної держави серйозно. Але після захоплення Константинополя 1453 р. Османи перетворилися із локального на глобального політичного гравця і стали погрожувати усталеному політично-економічному порядку Старого Світу. Одним з наслідків турецької загрози стала поява антитурецької літератури майже у всіх європейських країнах. Польське королівство (після Люблінської унії 1569 р. – Річ Посполита) мала досить довгий спільний кордон із Османською імперією та її васалами, тому особливо гостро відчувала цю загрозу. Антитурецька література у Польщі набула значного поширення і отримала назву турчиків.

Автори антитурецьких публіцистичних творів намагалися дати відповіді на питання: як протистояти турецькому наступу, як підготуватись до війни, хто буде союзником, як реформувати власне військо та ін.

З'явившись у суспільно-політичному дискурсі польської держави у середині XV ст., антитурецька література до середини XVI ст. виділилась у окремий напрямок. На мою думку, засновником цього напрямку можна назвати Станіслава Оріховського-Роксолана.

Автори турчиків намагались дати відповіді на актуальні питання. Одним з них було реформування посполитого рушення. Значна частина письменників закликали відмовитись від рушення, адже воно неефективне у боротьбі з татарами і турками. Натомість вони пропонували створити постійне наймане військо, яке б квартирувалося на українсько-татарському прикордонні.

Одним із способів протистояти турецько-татарській загрозі було адміністративне реформування українських земель. Письменники пропонували створити на південно-східному прикордонні Речі Посполитої нові адміністративні одиниці: полки, лицарський орден, Нижню Польщу, козацьке князівство. Головним завданням населення цих адміністративних утворень мала стати оборона кордону. Паралельно із реформуванням територій пропонувалися і реформи війська. Інтелектуали виходили з того, що наявне військо неефективне. Для підвищення його бойових характеристик слід навести дисципліну, призначити кваліфікованих керівників, регулярно проводити муштру.

Один зі способів підняти бойовий дух польської шляхти вбачалося створення лицарської школи для шляхетської молоді. Вона мала розташовуватись на українських землях і служба у такій школі була б обов'язковою для шляхетських синів. Письменники вважали, що у такий спосіб молодь здобуде необхідний досвід і при необхідності зможе захистити власну державу.

Частина польських інтелектуалів пропонувала активніше залучати до оборони кордону запорозьких козаків, вбачаючи у їх існуванні не лише негатив. На їх думку, козаків можна використовувати як на суші, так і на морі. Дехто навіть хотів, щоб запорожці разом із іншими європейськими країнами взяли участь у загальній війні проти турків.

Жваво дискутувалася і можлива війна зі Стамбулом. Письменники пропонували різні варіанти загальноєвропейської антитурецької коаліції та плани її діяльності, шляхи наступу на Османську імперію.

Окрім проблем польсько-турецьких стосунків у турчиках активно обговорювались устрій держави Османів, її культура, традиції. Турків і татар зазвичай негативно описували. Проте така інформація майже завжди була упередженою. Автори свідомо намагалися очорнити турків і татар, адже вони були ворогами.

Незважаючи на значну популярність турчиків та постійну загрозу війни з Османською імперією, ні король, ні шляхта так і не дослухались до порад інтелектуалів. Антитурецька література пережила пік своєї популярності у часи Хотинської війни 1620-1621 рр. та поступово пішла на спад. А з початком Національно-визвольної війни українського народу 1648-1657 рр. узагалі відійшла на другий план.

STRESZCZENIE

W. Pyłypenko, W obliczu wroga. Polska literatura antyturecka od połowy XVI do połowy XVII w.

Od XV do XVII w. Europie stale groziło niebezpieczeństwo wojny przeciw Imperium Osmańskiemu. Początkowo monarchie europejskie nie traktowały nowego państwa poważnie. Znaczenie Osmanów, dotychczas lokalnej siły politycznej, wzrosło zdecydowanie po zdobyciu Konstantynopola w 1453 r. – stali się wówczas potęgą globalną, stanowiąc zagrożenie dla ustalonego w Starym Świecie ładu polityczno-gospodarczego. Jednym z następstw istnienia tureckiego niebezpieczeństwa było pojawienie się literatury antytureckiej, tworzonej we wszystkich niemal krajach europejskich. Królestwo Polskie (po Unii Lubelskiej 1569 r. – Rzeczpospolita) miało dość długą linię graniczną z Imperium Osmańskim i jego wasalami. Poczucie zagrożenia było więc tu szczególnie silne, a piśmiennictwo antytureckie – znane pod nazwą turcyków – zyskało szeroką popularność.

Autorzy antytureckich prac publicystycznych starali się udzielić odpowiedzi na kwestie dotyczące sposobów przeciwdziałania ekspansji tureckiej, przygotowań wojennych, wyboru sojuszników, kierunków reform wojskowych itp.

Literatura antyturecka, obecna w dyskursie społeczno-politycznym od połowy XV w., w połowie XVI stulecia stała się odrębnym gatunkiem literackim. Za jego założyciela, zdaniem autora niniejszej pracy, uznać można Stanisława Orzechowskiego-Roksolana.

////////////////////////////////////

Autorzy turcyków poszukiwali odpowiedzi na aktualne pytania. Jednym z nich było zagadnienie reformy pospolitego ruszenia. Wielu pisarzy nawoływało do rezygnacji z tego środka obrony, ze względu na jego nieefektywność militarną w działaniach przeciwko Tatarom i Turkom. W zamian postulowano utworzenie stałego wojska najemnego, kwaterującego się na pograniczu ukraińsko-tatarskim.

Jedną z metod przeciwdziałania niebezpieczeństwu tatarsko-tureckiemu miała być reforma administracyjna ziem ukraińskich. Pisarze proponowali utworzenie na południowo-wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej nowych jednostek administracyjnych: pułków, zakonu rycerskiego, „Niższej Polski” czy księstwa kozackiego. Najważniejszą powinnością mieszkańców owych tworów administracyjnych byłaby obrona granicy. Obok reformy terytorialnej sugerowano przeprowadzenie reform wojskowych, istniejące siły zbrojne uznając za nieefektywne. W celu zwiększenia ich walorów bojowych, należało poddać je dyscyplinie, wyznaczyć wykwalifikowaną kadrę dowódczą i prowadzić regularne zajęcia z musztry.

Wśród sposobów na podniesienie ducha bojowego szlachty polskiej wymieniano celowość utworzenia szkoły rycerskiej dla młodzieży szlacheckiej, usytuowanej na ziemiach ukraińskich. Służba w niej miała być obowiązkowa dla synów szlacheckich. Pisarze sądzili, że tym sposobem młodzież uzyska niezbędne doświadczenie i, w razie potrzeby, zdoła obronić swoje państwo.

Część polskich intelektualistów, konstatując pewne pozytywy wynikające z istnienia zaporoskich Kozaków, proponowała zwiększenie ich roli w obronności kraju. Dostrzegano możliwość użycia wojsk kozackich zarówno na lądzie stałym, jak i na morzu. Pojawił się nawet pomysł, by Zaporozcy – w ramach przymierza krajów europejskich – uczestniczyli w wojnie powszechnej z Turcją.

Zagadnienie ewentualnej wojny ze Stambułem poddawane było gorącym dyskusjom. Autorzy rozpatrywali różne warianty ogólnoeuropejskiej koalicji antytureckiej, plany jej działalności i kierunki natarcia na Imperium Osmańskie.

Oprócz problemu relacji polsko-tureckich na łamach turcyków chętnie omawiano zagadnienia ustroju państwa Osmanów, jego kultury i tradycji. Turków i Tatarów przedstawiano zazwyczaj w świetle negatywnym. Pozostawało to w zgodzie z panującą tendencją – autorzy dążyli do świadomego zdyskredytowania nieprzyjaciół.

Niezależnie od znacznej popularności turcyków i stałej groźby wojny z Imperium Osmańskim, ani król, ani szlachta, nie wzięli recept intelektualistów pod uwagę. Apogeum popularności literatury antytureckiej przypadło na okres wojny chocimskiej (1620-1621) – później zainteresowanie tą tematyką systematycznie spadało, by wreszcie – wraz z wybuchem Powstania Chmielnickiego (1648-1657) – odejść na drugi plan w zupełności.

Tłumaczenie: Marcin Gaczkowski

SUMMARY

V. Pylypenko The Face of the Enemy. Polish Antiturkish Literature in the middle XVI – middle XVII c.

Europe in XV – XVII c. lived under a constant threat of war against the Ottoman Empire. At first European monarchies didn't take into consideration a newly created state. Though after conquering Constantinople in 1453 the Turks turned from the local to a global political player and started to threaten the established political and economic rules of the Old World. As a result there appeared antiturkish literature in almost every European country. Polish Kingdom (after Union of Lublin 1569 – Polish-Lithuanian Commonwealth) used to have quite long common border with the Ottoman Empire and its vassals so felt this threat especially acutely. Antiturkish literature in Poland was widely spread and was called "turcika".

The authors of antiturkish publicist works tried to answer the questions: how to resist the Turkish invasion, how to prepare to war, who will be the confederate, how to reform the army etc.

Appeared in social and political discourse of Polish state in mid XV c., antiturkish works changed into a separate kind of literature before the mid XVI c.

To my mind the founder of this literature is Stanisław Orzechowski.

The authors of "turcika" tried to answer the actual questions. One of them was the reform of *Pospolite ruszenie*. Some writers suggested refusing from *ruszenie* as it was not effective in the struggle with the Tatars and Turks. Therefor they offered to create a permanent mercenary army which should be settled on Ukrainian-Tatar border.

One way of opposition against Turkish-Tatar threat was administrative reform of Ukrainian lands. The writers suggested creating new administrative units on southern-eastern borders of Polish-Lithuanian Commonwealth. These should be called regiments, order of chivalry, *Niznia Polska*, and Cossack principality. The main task of people living on these administrative units should be border defense. But for the reform of territory the reform of army was suggested. Intellectuals understood that the present army was not effective. To enhance combat performance discipline should be brought, qualified leaders appointed, drill conducted regularly.

One of the ways to raise the morale of the Polish nobility was considered in establishment of a school for noble knight youth. It should be located on Ukrainian lands and service in such school should have been obligatory for sons of the nobles.

The writers thought it was a good opportunity for young men to get a necessary experience and they will be able to protect their state.

Some Polish intellectuals suggested using Cossacks for border defense more active because Cossacks' existence was thought as negative. To writers' mind Cossacks might be used both on the land and at sea. It was offered that

Cossacks take part in total war against the Turks together with other European countries.

Possible war with Istanbul was under discussion. The writers suggested different variants of all European antiturkish coalition and plans of its activities, ways of offensive on the Ottoman Empire.

But for problems of Polish and Turkish relationship the order in the Ottoman Empire, its culture and traditions was touched upon in "turcika". The Turks and the Tatars were usually described in a negative way. Though such attitude was inequitable. The authors deliberately tried to vilify the Turks and the Tatars as they were enemies.

In spite of "turcika's" popularity and a constant threat of war with the Ottoman Empire neither the king, nor the gentry followed intellectuals' advice. Anti-Turkish literature experienced its peak of popularity in times of Polish-Ottoman War 1620-1621 and waned gradually. And with the introduction of the National Liberation War of the Ukrainian people 1648-1657's this literature generally receded.

Translated by Olena Rosstalna

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

МОНОГРАФІЯ

ПИЛИПЕНКО

Володимир Миколайович

ПЕРЕД ЛИЦЕМ ВОРОГА.

Польська антитурецька література
середини XVI – середини XVII ст.

Комп'ютерна верстка
та макетування

О. Клімова

Підписано до друку 17.03.2014 р. Формат 60 x 90 1/16.

Папір офсетний. Друк на різнографі.

Ум. друк. арк. 13,66. Обл.-вид. 12,35.

Наклад 300 прим. Зам. № 0033.

Видавець Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
14005, м.Чернігів, вул. Мстиславська, 56/34
Тел. (0462) 972-661
www.lozovoy-books.cn.ua

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.
14027, м.Чернігів, вул. Станіславського, 40
Тел. (0462)972-661